

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 27

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 27

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2019

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України з філософських та політичних наук.
Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 78/12 від 18.12.2019 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (відп. ред.).

Professor *H. Shypunov* – Editor-in-Chief
Відповідальний за випуск – *Геннадій Шипунов*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462
Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39 95 80,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 15,57.
Тираж 100 прим. Зам. 0220/53

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Володимир Капіца</i> НООСФЕРНО-ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА РЕАЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ, НООСФЕРНОГО МИСЛЕННЯ Й НООПІЗНАННЯ.....	7
<i>Тамара Кушерець</i> «НОВЕ БЕЗРОБІТТЯ» В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	18
<i>Віталій Лісіцин</i> АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	25
<i>Олег Масюк</i> ІНТЕНЦІЯ ЯК РУШІЙНА СИЛА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО СПОДІВАННЯ.....	32
<i>Катерина Рассудіна</i> АРГУМЕНТИ НА КОРИСТЬ ЕВТАНАЗІЇ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАТУС ІНДИВІДА.....	40
<i>Світлана Шевчук</i> ДИЛЕТАНТИЗМ І «СПЕЦІАЛІЗМ» У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ НАУКИ О.І. ГЕРЦЕНА.....	48

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Тетяна Андрійчук</i> КОМУНІКАТИВНИЙ СУПРОВІД ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК СКЛАДНИК СТРАТЕГІЧНИХ УРЯДОВИХ КОМУНІКАЦІЙ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	55
<i>Володимир Гнатюк</i> СУБНАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ, ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 2010 Р.: ЕКСПЕРТНЕ (СУБ'ЄКТИВНЕ) ВИМІРЮВАННЯ.....	63
<i>Анатолій Ключкович</i> ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УМОВАХ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ У СЛОВАЧЧИНІ.....	71
<i>Дмитро Кундельський</i> ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ НАСИЛЛЯ В СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ.....	78
<i>Mammad-zade Nargiz Sabir</i> INFLUENCE OF THE TERRITORIAL FACTOR ON THE INTERNATIONAL POSITION OF AZERBAIJAN.....	87
<i>Анастасія Перфільєва</i> ГЕГЕМОНІЗМ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ.....	93

<i>Іван Прибегін</i> ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІЗРАЇЛЮ ЩОДО АРАБСЬКОЇ МЕНШИНИ.....	99
<i>Денис Рудень</i> ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ СТАТУТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ВІД ТЕОРІЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ.....	109
<i>Оксана Хар</i> ІНСТИТУЦІЙНА СПЕЦИФІКА МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ.....	116
<i>Алла Юрченко</i> ПОЛІТИЧНИЙ СКЛАДНИК ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ В УКРАЇНІ.....	124

CONTENTS

PHILOSOPHICAL SCIENCES

<i>Volodymyr Kapitsa</i> NOOSPHERIC-EPISTEMOLOGICAL REALITY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE, NOOSPHERIC THINKING AND NOO-KNOWLEDGE.....	7
<i>Tamara Kusherets</i> “NEW UNEMPLOYMENT” IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF THE LATE 20 TH AND EARLY 21 TH CENTURIES.....	18
<i>Vitalii Lisitsyn</i> AXIOLOGICAL CONTEXT OF CIVIC EDUCATION IN UKRAINE.....	25
<i>Oleh Masiuk</i> INTENT AS A DRIVING FORCE FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL HOPE.....	32
<i>Kateryna Rassudina</i> ARGUMENTS IN FAVOR OF EUTHANASIA AND AN INDIVIDUAL’S MORAL STATUS.....	40
<i>Svitlana Shevchuk</i> AMATEURISHNESS AND “SPECIALISM” IN THE PHILOSOPHICAL CONCEPT OF SCIENCE BY O.I. GERTSEN.....	48

POLITICAL SCIENCE

<i>Tetiana Andriichuk</i> COMMUNICATIVE SUPPORT OF PUBLIC POLICY AS A COMPONENT OF STRATEGIC GOVERNMENT COMMUNICATIONS IN DEMOCRATIC SOCIETY.....	55
<i>Volodymyr Hnatiuk</i> SUBNATIONAL POLITICAL REGIMES IN UKRAINE ON THE EXAMPLE OF THE TRANSCARPATHIAN, LVIV AND CHERNIVTSI REGION IN THE 2010: THE SUBJECTIVE MEASUREMENT.....	63
<i>Anatolii Kliuchkovych</i> POLITICAL AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS IN THE CONDITIONS OF DEMOCRACY CONSOLIDATION IN SLOVAKIA.....	71
<i>Dmytro Kundelskyi</i> APPROACHES TO THE STUDY OF VIOLENCE IN THE SOCIAL SCIENCES.....	78
<i>Mammad-zade Nargiz Sabir</i> INFLUENCE OF THE TERRITORIAL FACTOR ON THE INTERNATIONAL POSITION OF AZERBAIJAN.....	87

<i>Anastasiia Perfilieva</i>	
HEGEMONISM IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS.....	93
<i>Ivan Prybiehin</i>	
ISRAELI STATE POLICY FRAMEWORK TOWARDS THE ARAB MINORITY.....	99
<i>Denys Ruden</i>	
STATE FINANCING OF STATUTORY ACTIVITIES OF POLITICAL PARTIES: FROM THEORY TO REALITY.....	109
<i>Oksana Khar</i>	
INSTITUTIONAL SPECIFICITY OF INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF PEACE AND SECURITY.....	116
<i>Alla Yurchenko</i>	
THE POLITICAL COMPONENT OF THE INSTITUTIONALIZATION OF THE HIGH ANTICORRUPTION COURT IN UKRAINE.....	124

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101 (075.8)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.1>

НООСФЕРНО-ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА РЕАЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ, НООСФЕРНОГО МИСЛЕННЯ Й НООПІЗНАННЯ

Володимир Капіца

*Криворізький національний університет,
кафедра філософії і соціальних наук
вул. В. Матусевича, 11, 50027, м. Кривий Ріг, Україна*

У статті розробляються філософсько-методологічні засади представлення ноосфери як ноосферно-епістемологічної реальності, в якій найбільш ефективно здійснюється наукове пізнання на основі ноосферного розуміння світу й ноомислення. Розкривається процес ноосферної епістемологізації наукових знань, їх перетворення на ноознання в ході реалізації інноваційних науково-дослідних програм, з їх орієнтації на конструктивне втілення в ноосферних технологіях і проектних нооінноваціях. Розкрито можливості для створення ноосферної епістемології, на основі якої можлива об'єктивація сущого й технологізація знань у ноосферно-епістемологічній реальності. Уперше запропонував концептуалізацію поглядів на наукову реальність, у котрій здійснюється наукове пізнання й досягається безперервний «зріст знань», Карл Поппер, а конкретні «раціональні конструкції» цього побудував І. Лакатос у відповідних «науково-дослідних програмах». Світоглядний розвиток поняття наукової реальності та її розуміння як ноосферно-епістемологічної реальності наукового знання, ноосферного мислення й ноопізнання відповідало історичним етапам розвитку самої філософії науки, а саме: найвчуждшому реалізму природознавчої онтології (класична наука), науковій реальності релятивного світу (некласична наука), суб'єктованій науковій реальності з її ціннісно-семантичною репрезентацією (постнекласична наука), філософсько-науковій реальності в сучасній науці. За авторською концепцією, це наукова реальність ноонауки в модусі ноосферно-епістемологічної реальності, що має свою ноосферну «наукометричність» і епістемологічну «світоглядно-метричність». Вона має свою ноосферно-вимірну логіку й ноосферометрику на принципах гуманітарного антропоморфізму, на котрих наукова реальність ноонауки онтологізується в ноосферно-епістемологічну реальність гуманізованого знання. Із цим епістемологією ноознання дає змогу отримувати в науково-пізнавальному процесі «онтологічне ноознання», утворити ноосферу наукової реальності, розробити ноосферні програми ноорозуміючої системи знань із налагодженнями їх безперервного зростання, акумуляції, обробки та передачі в інформаційно-ціннісному збагаченому вигляді. Воно постає як семантичне ноознання такої інформаційної «розуміючої системи», що потребує компетенційного суб'єкта-експерта вищої кваліфікації (ноосуб'єкт). На подібних засадах розробляється відповідна епістемологія ноознання, у котрій можна здійснити «епістемологічний перехід» від «обробки інформації» до «обробки знань».

Ключові слова: ноосфера, наукова реальність, ноосферне мислення, ноопізнання, ноосферна реальність, ноосферна епістемологія, епістемологічна реальність ноознання, інноваційні дослідні програми, ноосферні технології, ноотехнологічні практики, проектні нооінновації.

Постановка проблеми зумовлена необхідністю світоглядного представлення ноосфери як теоретичного світорозумового конструкта, котрим можливо оперувати в науково-дослідному відношенні як об'єктом науково-практичного пізнання й на цій основі досягати опредмечення відповідних наукових розробок у ноосферних технологіях. Тому метою дослідження закономірно постає створення відповідного науково-методологічного та прак-

сіологічного підґрунтя для розуміння й визначення ноосферної реальності, у котрій реалізуються можливості ноосферного мислення й ноопізнання на епістемологічних засадах безперервного зростання наукових знань, що можуть бути конструктивно втілені в ноосферні технології. Подібна «реалометричність» наукових знань потребує репрезентації їх зростання вже як суто ноосферного знання вищєрівневих онтологій і вищєї вимірності, де здійснюється безперервний онтогносеологічний та епістемологічний рух опредмеченого й неопредмеченого знання. У такому розумінні представлена наукова новизна дослідження – це концептуальне визначення ноосфери як наукової реальності інноваційного мислення й ноопізнання, що в онтологічній предметності може оперуватися як ноосферно-епістемологічна реальність наукових знань, де здійснюється їх безперервне зростання вже як ноосферних знань і ноотехнологій.

У сучасній філософії науки становлення онтоепістемологічної реальності знання виглядає як знаходження й визначення сущого в пізнавальному процесі ноосферної «суб'єкт-об'єктної активації» онтосущого [1, с. 539]. Воно поки що «знаходиться поза знанням, тобто об'єктивного світу матеріальних подій та ідеальних подій, що вивчаються свідомістю і психікою». Тобто це онтично можливе «знання виду світу поза знання об'єктів віднесення знання» (як «об'єктованого знання» – *ред.*), котре може набути «онтологічного значення», коли допускає «онтологізацію знання» [2, с. 147]. Із цим концептуалізується розвиток поглядів на «наукову реальність» як континуум, у котрому здійснюється наукове пізнання й отримується наукове знання в певній послідовності «зростання знань» без його втрати (К. Поппер). Більш того, відкривається можливість створення «раціональних реконструкцій» цього «зростаючого знання» в науково-дослідних програмах (І. Лакатос). У подібній динаміці, за І. Лакатосом, «науково-дослідницька програма вважається прогресуючою, коли її теоретичне зростання переважає її емпіричне зростання», вона дає змогу з деяким успіхом пророкувати нові факти та «прогресивний зсув проблем». І, навпаки, науково-дослідна програма «регресує», коли «теоретичне зростання відстає від емпіричного зростання, вона дає запізнєлі роз'яснення на здійсненні відкриття» (або відстає від «конкуруючих програм», що є «регресивний зсув проблем» [3, с. 220]. Тому й «наукові реальності» (далі – НР) в аспекті зростання знань і їх раціональної реконструкції можуть буди представлені як «прогресуючі НР», а в науково-епістемологічному відношенні – розвиваються відповідні «еволюційні» наукові реальності, що співвідносні історичним етапам розвитку самої науки, а саме:

1. «Наївний реалізм», що характерний для «класичної науки» періоду її формування в Новий Час. Тому її «почуттєва фізіометрика» цілком предметна й загалом знаходиться на рівні «буденної свідомості» та відповідає «пізнанню здорового глузду», що співвідносне «достовірним показникам» органів почуттів. Головний критерій істинності – це «онтологічне значення буденного знання», основу якого «становлять дані почуттєвого сприйняття», тому «буденному пізнанню властива довірливість органам чуттів» [2, с. 147]. Але подібна «буденна онтологізація» тільки «множить приклади помилкових уявлєнь наївного реалізму про зовнішній світ», насамперед це наївна концептуальна ідея про «два світи» й «подвоєння світу» на світи «зовнішній» і «внутрішній» об'єктивний і суб'єктивний світи [2, с. 148]. Тому згодом *поняття «об'єктивна реальність» (в класичній науці) замінюється поняттям «наукова реальність» у некласичній науці*, котра почала розвиватися після природознавчої революції середини ХІХ ст., з чим відбувається становлення науки Новітнього часу. Надалі вона і стає філософією науки в її сучасному розумінні «наукового реалізму».

2. «Наукова реальність» у її власному значенні «реальності науки». У некласичній науці прямо ставиться питання про фізичне й наукове «відношення до реальності».

Це проблема створення достотних «конструктів сучасного природознавства» (теоретичних), а потім на основі теоретико-конструкційних побудов винайдення їх «емпіричної наочності» й технологічної співвідносності з реальністю в аспекті науково-істиннісного знання [4, с. 132]. В.Г. Торосян правильно робить наголос на світоглядному аспекті, стверджуючи, що в некласичній і постнекласичній науці «принципове значення має питання про співвідношення світогляду й методології», бо «у своїй грі з природою сучасний дослідник конструє не тільки поняття й моделі, а й сам є об'єкт дослідження» [4, с. 133, 137]. На думку В.В. Будко, «науковий реалізм опирається на достотний стан науки і проголошує безглуздим поняття об'єктивної реальності й правомірним лише поняття «наукової реальності». Н.В. Данієлян зазначає, що поняття наукової реальності належить до «некласичного типу наукової раціональності», коли враховуються як «зв'язки між знаннями про об'єкт, так і те, що пов'язано з характером засобів та операцій діяльності суб'єкта» [5, с. 150]. А тому «суб'єкт пізнання розглядається вже в безпосередньому зв'язку із засобами пізнавальної діяльності», уже як суттєва «умова об'єктивно-істиннісного опису й пояснення світу» та «експлікації знання». Із цієї причини в некласичній філософії науки здійснюється певна «суб'єктивація об'єкта», котра вже стає необхідною, а тому поняття «об'єктивна реальність» трансформується в категорію «наукова реальність», яку розробляє сам суб'єкт наукового дослідження. Тому надалі з переходом до «постнекласичного типу раціональності» «поле рефлексії» суб'єкта в пізнавальній діяльності (та її «суб'єктивація») значно змінює суб'єкт-об'єктне розуміння «наукової реальності». Об'єкт починає співвідноситися «не тільки з особливістю засобів та операцій діяльності, а й із ціннісно-цільовими структурами». Сам «суб'єкт пізнання включається в пізнавальний процес як особливий, інтегрований компонент». А в науковій реальності «об'єкт пізнається» суб'єктом у спектрі всіх «взаємозалежних наук, між якими стерті жорсткі розмежуванні лінії й отримані картини реальності постають як фрагменти цілісної загальнонаукової картини світу» [5, с. 150]. Подібний новий тренд у розвитку науки призводить до 2 основних наслідків:

а) це «прагматична байдужість до онтології» як «до типу проголошеної наукової реальності», котра може бути такою, як її концептуалізував суб'єкт наукового дослідження; тому, з іншого боку, суб'єкт показує свою «орієнтованість не на об'єкт пізнання, а на його заміщення» з «ігноруванням його адекватності (відповідності знання об'єкту поза пізнання») [2, с. 151]; тобто це є «знання без пізнання» або, за нашою концепцією, «ноознання», що є наперед заданим як «сущезнання» в його ноосферному «випереджальному осяганні» та «безперервності суб'єкт-об'єктних сущезв'язків» [1, с. 394];

б) з'єднання «об'єкта й суб'єкта пізнання» в «єдиний пізнавальний цикл»; виходячи із цього, сучасна наука, що має гуманітарну домінанту в конструкціях «наукової реальності», відповідним чином «перенацілюється» на «людинорозмірні об'єкти» й людські «буттєвісні проблеми» (Н.В. Данієлян); головна з них – «мистецтво управління розвитком ноосфери» в напрямі «оновлення стратегії управління розвитком людства» [5, с. 150–151]; однак для цього треба знати характер операційності ноосфери, закони ноосферного розвитку й ноосферогенезису сущого, виходячи з розроблених автором методологічних та епістемологічних засад ноонауки [1, с. 13, 675]; на цій основі поняття наукової реальності концептуалізується в «суб'єктну наукову реальність», що осягається за принципом суб'єкт-об'єктної єдності буття і мислення.

У сучасній філософії науки «суб'єктна наукова реальність» може бути представлена в «рівнозначних» та «еквівалентних альтернативах пізнання». Це так звані «самодостатні наукові теорії», серед котрих найбільш відома «свідомісна феноменологія» Е. Гуссерля й «екзистенційна феноменологія» М. Хайдеггера, герменевтика знання та його гермене-

втичних інтерпретацій Х. Гадамера, В. Дільтея, Ф. Шлейєрмахера. Але загальні засади науково-суб'єктованої реальності «самодостатніх теорій» за критерієм «плюралізму й рівнозначності альтернатив» можуть бути й іншими, а саме:

1. Ціннісна суб'єктивація наукової реальності і її репрезентація як «аксіологічної наукової реальності», відповідно, «аксіологічної філософії науки»; так у системі «аксіології філософії науки» до існуючої 3-координатної метрики додається 4 «ціннісна координата аксіологічної вимірності». Із цим устанавлюються «ціннісні пріоритети» в буттєіснуванні [6, с. 107–108], а сама філософсько-наукова проблематика «перенацілилася на «буттєцінності» в спектрі людської, соціальної й наукової екзистенції» [6, с. 110–112], а в науці – на ціннісні «когнітивні соціальні структури» й «людинорозмірні об'єкти» (Н.В. Даніелян) [5, с. 151]. Наукові проблеми починають сконцентруватися «в основному колі цінностей, що виконують сенсоутворювальну роль у житті», а саме: «перше коло» – це «цінності-цілі», «друге коло» – це «цінності-засоби», що спрямовують суб'єктів до «ціннісної самореалізації» у своїй «аксіореальності» й призводять до повної «заміни ціннісних установок» буття й культури, розвиваючи «культуру науки» та мислення [7, с. 64, 68].

2. Прагматична суб'єктивізація наукової реальності, або «науковий прагматизм». Він є певною альтернативою «ціннісній концепції» й «аксіологічній науковій реальності», бо практично мова йдеться про пріоритети «істиннісної чи ціннісної компоненти пізнання» (А.А. Нуйкін). Із цим виникає альтернатива «монодомінантності» («теоретичного, поняттєвого, об'єктивного» пізнання без «експлікації наукових цінностей») і «бідомінантності» з відповідною експлікацією наукових цінностей [8, с. 18]. Тобто в ціннісно суб'єктованій науковій реальності фактично здійснюється перехід «від науковчення – до логіки культури» (В.С. Біблер) і наукове пізнання здійснюється за «ціннісною логікою» власної «самодетермінації індивіда» та на основі «світоглядної раціональності» [9, с. 180–181]. Однак при прагматичній суб'єктивізації наукової реальності «світоглядна раціональність» змінюється на «раціональність процедурну», що означає, за Р. Рорті, заміну світоглядної ціннісності на «прагматичну раціональність за словником практики, а не теорії практичної дії й не споглядання», де немає «епістемології чи семантики», а тільки «можна говорити дещо корисне про істину» [10, с. 481]. Такого типу раціональність узагалі може бути «прагматично замінена» на технорациональний «обмін знаннями» (за принципом «технологічного детермінізму»), котрий в організаційно-прагматичному аспекті потає не більше ніж «пошуком способів вбудувати навчання в робочий процес» без самого навчання [11, с. 190]. У сучасній філософії науки формується поняття «прагматична наукова реальність», що, однак, вважається «другорядною», бо має «фіктивний онтологічний зміст наукового знання» (В.В. Будко). За А. Айером, для такої реальності «не важливо, чи мають значення наукових знань елементи суб'єктивного чи об'єктивного світу, одиничні чи універсальні об'єкти, споглядувані чи неспоглядувані властивості» цих об'єктів, бо «всі види онтології рівноцінні» до такої міри, що самі «наукові уявлення про світ» і «наукову реальність позбавлені особливостей і переваг перед позанауковою реальністю». І тому наука не має переваг перед міфологією чи релігією (У. Куайн), бо всі вони не більше ніж «зручні фікції пояснення» та «заміщення реальності» [2, с. 151]. Немає принципового значення, що перед людиною постає – наукова реальність чи міфологічна, релігійна чи всяка інша «прагматична реальність, що тільки «заміщує» дійсний світ.

Виходячи з подібних міркувань, філософсько-наукова думка починає будувати концепції узгоджено-договірної, «конвенційного розуміння наукової реальності» [2, с. 150, 152]. На цій «науково-договірній основі» узгодженого розуміння реальності й формується специфічне реальніше «конвенційне відношення», здійснюється «конвенційна суб'єк-

тивація наукової реальності» та її визначення як «конвенційної наукової реальності». За подібною «науковою конвенцією» мають «перевагу ті реальності чи онтології, котрі ... володіють найбільшими роз'яснювальними й передбачувальними можливостями». Зараз – це найбільш систематизоване знання, бо воно розвивається за принципом «системності наукового знання». Елементи системи й самі системи наукового знання є гносеологічно нерівноцінними, бо одні з них мають перевагу «стосовно конкретно-почуттєвих даних, другі є абстрактно-логічною ідеалізацією, одні стосуються властивостей об'єкта, інші – властивостей засобів пізнання, одні відносяться до спостережницьких, інші – до неспостережних» об'єктів і реальностей тощо [2, с. 151–152]. «Гносеологічним ключем» при «обґрунтуванні переваги» такої «конвенційної реальності» є *системна й об'єктивна обґрунтованість наукового пізнання, що й ідентифікується з «науково-пізнавальною реальністю»*, що здатна продукувати «реальнісне знання» для практичного використання. Подібним чином прагматичний «техноконвенціоналізм» у науковому стосунку породжує таку характеристику наукового знання, як *«пізнавальна наукометричність»*: фізичну, геометричну, ментально-пізнавальну часопросторову, «об'єктометричну» тощо. У нашому контексті – це *«об'єктометричність», «суб'єктометричність» і їх спільна суб'єкт-об'єктна метричність» у єдиній «S-O матриці» ноокоординатної системи. Або «об'єктовимірність» і «суб'єктовимірність» у співвідносній і синтетичній «реалометричній системі «S-O координат»* [1, с. 130–131, 151–152]. При цьому навіть у такій «геометриці» відкривається велике «розмаїття можливостей геометрії» у «визначеності аксіом (особливо, аксіом конгруентності й паралельності)». Так, вони здатні адекватно-метрично зображувати графічно здійснювати «преображення через паралельні переноси, повороти та дзеркальні відображення («конформні відображення» й «ноовідображення – ред.) при «побудові геометричних фігур» (включаючи побудову «морфоконфігураторів» ноомислення – ред.), коли діють принципи «свободи створення геометрії», результатом чого є «угода, конвенція про те, що вважати її загальноновизнаною» [2, с. 153–154]. Тобто включаються всі «гносеологічні переваги», що представлені як «гносеометричні зображення» наукового знання в «гносеометричних наукових реальностях» або реалогнозисах вищої «реалометрики». Тому для науки вкрай важлива, за В.С. Стьопіним, «генерація в системі філософського пізнання нових категоріальних моделей світу», бо подібне «допускає варіації філософських ідей і категоріальних смислів». Тоді вони «отримують статус світоглядних засад» і на цих засадах «генерують категоріальні моделі можливих людських світів» [13, с. 186–187]. Із цим «реалометрика» конвенційно-договірної, «технопрагматичної реальності» змінюється й утворюється *«світоглядно-метрична», «світопоняттєва реальність»*, що відповідає базисним «категоріальним моделям» філософії науки та може бути визначена як «філософсько-наукова реальність».

3. *Філософсько-наукова реальність «світоглядно-метричного виміру» й суб'єкт-об'єктного «світOMETричного осягнення»*. З боку «конвенційного прагматизму» та в зіставленні з ним «світоглядно-наукові онтології» привносять «суб'єктивну метрику» в об'єктивний світ. Однак «світоглядність» лише «створює видимість суб'єктивного привнесення метрики», бо «гносеологічно ці зображення підміняють дійсний світ відвертеним, абстрактним світом топологічних відношень» та абстрактною «реальністю топологічних світів» (В.В. Будко). Вони не мають «метричних відносин», котрі є головним «засобом упорядкування й метризації аморфних простору і часу», «відображення об'єктивної реальності» в її «перервності, інтервальності, метричності простору й часу» [2, с. 155–156]. Наша концепція інша, бо вона дає змогу здійснити як окрему «суб'єктометрику», так і з'єднану «суб'єкт-об'єкту світометрику» реальності у фізичній і в більш високій реаль-

нісній вимірності. Це авторська концепція «філософсько-наукової реальності, котра дає можливість адекватно описати та ідентифікувати її й світоглядно, і світорозумово, і світометрично (у «подвоєній системі» координат), у з'єднанні «об'єктометричності» й «суб'єктометричності», представлених у єдиній суб'єкт-об'єктній «S-O координатній вимірності» [1, с. 131–152]. Головна проблема – це надання «новим онтологіям нормам науки» відповідної та збіжної «наукометричності» і «світогляднометричності», відповідної «вимірювальності», «координатності», «гносеометричності» й «онтометричної перетворювальності» в координатах різної «реаловимірності». Це дає змогу здійснити поглиблене наукове пізнання, світоглядно номінувати її в суб'єкт-об'єктному відношенні, ноометрично представити в багатозначущій, полісемантичній і полісеміотичній, «онтобагатовимірній» і полівимірній системі координат в аспекті «нових світоглядних орієнтирів» і в параметрах «нової стратегії» наукових досліджень [13, с. 160, 392, 438]. Усі вони виходять за межі постнекласичної науки та, за нашою концепцією, *спрямовані в «наукову реальність» ноонауки, а саме:*

1) одне з висхідних положень – це «онтологія нового типу раціональності»; в її основу покладені інноваційні «уявлення про цілісний космос, котрий органічно включає людину» (тобто постає як «людинорозмірний космос» – *ред.*); у своєму складі цей «людинокосмос» має «об'єкти дійсності як історично розвинуті людинорозмірні системи, що володіють синергетичними властивостями» [13, с. 440–441];

2) це антропометрична «відкрита раціональність»; вона, на відміну від «закритої раціональності», відзначається «відкритістю, рефлексивною експлікацією ціннісно-смилових структур» («рефлексивно-ціннісна відкритість» – *ред.*), що характеризується «уважним і поважним ставленням до альтернативних картин світу, що виникають в інших культурних і світоглядних традиціях» [13, с. 440–441];

3) у всіх «раціональних побудовах» має діяти «правило конструктивності», що доведене до «принципу конструктивності»; це такі «вимоги конструктивного введення абстрактних об'єктів», під котрими розуміється «необхідність емпіричного обґрунтування теорії» з докладними вказаннями того, «як саме здійснене таке обґрунтування» [13, с. 326]; при цьому треба враховувати «наявність неконструктивних об'єктів», бо тоді наукове пізнання може стати «неконструктивним» і «може призвести до парадоксів у теоретичній системі»;

4) в аспекті «постнекласичного типу раціональності» ця «конструктивність» повинна бути обов'язково пов'язана з «ціннісно-цільовими структурами»; а із цим у сучасну науку вводиться ціннісно-цільовий «антропний принцип» і «некласична нова раціональність» у вигляді «гуманітарного антропоморфізму» [5, с. 112, 118];

5) необхідність «системної організації» науки з причин і в силу «гетерогенності філософських засад» сучасного наукового знання, котре має у своїй основі «принаймні дві взаємопов'язані підсистеми:

а) по-перше, «онтологічну підсистему», що представлена «сіткою категорій, котрі слугують матрицею розуміння й пізнання досліджуваних об'єктів» (у нашій концепції, це «конструктограма понять»); серед них головні – «розуміння речі, властивості, відношення, процесу, стану, причинності, необхідності, випадковості, простору, часу тощо»;

б) по-друге, «епістемологічну підсистему», що представлена «категоріальними схемами, котрі характеризують пізнавальні процедури та їх результат» (В.С. Стьопін); серед них головні – «розуміння істини, методу, знання, роз'яснення, докази, теорії, факти тощо» [5, с. 188].

На цій основі й розробляється інноваційна «наукова стратегія» розвитку філософії науки. Вона повинна бути представлена в «динаміці наукового знання» та «перебу-

дови дослідницьких стратегій» шляхом «наукових революцій», з одного боку, а з іншого – на підґрунті «універсального еволюціонізму» в оновленні наукової картини світу [5, с. 331, 392]. Отже, у філософсько-науковій реальності на основі філософії антропоцентризму може бути розвинена «космічна філософія» єднання людини й космосу з «ідеєю взаємного полягання раціонального й морального початків». Тобто коли на основі «полягання на моральну силу й силу розуму» з людини знімається дилема «сила без розуму» vs «розум без сили», а сама «сила стає розумною тоді, коли розум стане управляти нею» і здійсниться «оновлення людства» на «гуманістичній моральній основі» [5, с. 435, 239]. Для цього *треба пов'язати «раціональну логіку» та «ірраціональні моральні імперативи» або, навпаки, перевести ірраціональне морально-нерациональне як суб'єктивне в науково-раціональне як об'єктивне*. А разом з'єднати їх у суб'єкт-об'єкту *«реалометричність»* із наданням науковому пізнанню відповідної ціннісно-сислової семантичності і смислосназначущої семіотичності. В аспекті інформаційно-семантичної теорії це пошук відповідної *«ноосферометрики»* ноосферного мислення й ноопізнання за інноваційною *«ноосферно-вимірною логікою»*.

Подібним чином і формується менталоспіритуальний зміст епістемології, побудованої на засадах ноонауки та її функціонування як *«духовної епістемології»* та *«епістемології ноознання»*. Це знання – пізнання *«суцього»* («суцезнання»), що спрямоване на латентне знання (котре вже мається в *«суцому»* як *«суцезнання»*), яке онтологічно вже існує та яке необхідно тільки *«гносеологізувати»*, *«онтологізувати»* та *«номіналізувати»* в науковому пізнанні. Ось чому *процес пізнання перетворюється на «пізнання знання» і «знання про пізнання»*. Тоді реалометрично *«наукова реальність»* постає як континуальна ноосфера інноваційного мислення й пізнання, функціонування знань і *«зростання знань»*. А в аспекті духовної епістемології та епістемології ноознання вони утворюють *ноосферу наукової реальності*, котру можна представити як *«епістемологічну реальність» ноонаукового Універсуму знань* [12, с. 422, 445]. Це потребує відповідної комунікативної та інформаційно-семантичної компетенції суб'єктів у сфері відповідної *«інформаційної епістемології»* пізнавальних процесів і *«представлення знань»*, а саме:

1) необхідність розширення «пізнавального ресурсу» науки й подолання його епістемологічного обмеження; подібне досягається на основі створення інформаційних «експертних систем знань» для зростання пізнавальних можливостей творчих суб'єктів і самої інформатики в «базах знань» і «розпізнанні» їх ресурсного контенту [14, с. 276];

2) оволодіння знанням у його «розуміючому знаковому вираженні», представленого в семантико-семіотичному розумінні; подібне здійснюється на підґрунті «логічної семантики», «вимог конструктивності», володіння «методами встановлення смислу» тощо [14, с. 251–252];

3) оволодіння науковим знанням через «епістемологічне навчання» на основі зростання знань; а саме з використанням:

– «асоціативних моделей навчання» й «установлення асоціативних зв'язків у нейроподібних мережах» мозку;

– застосування «лабіринтної моделі», заснованої «на ідеї когнітивної психології», що стосується «евристичного пошуку в лабіринті можливих альтернатив» та оцінюванні «руху по лабіринту на основі локальних критеріїв»;

– навчання за «формальними моделями», що належать до математичних задач класу «оптимізаційних проблем пошуку опису»;

– вирішення «індивідуальних оптимізаційних задач» пізнавальним суб'єктом;

4) «навчання знання» як операторне (операційне) «оволодіння знаннями»; подібне потребує особливої «інформаційно-комунікативної компетентності» суб'єкта-оператора,

а саме «розвиток інформаційної особистості» за багатьма «інваєроменталістськими складниками» (самого «інформаційного середовища» як інфосфери), що є конкретною вимогою оволодіння знанням через «виділення об'єктів знання» для його «епістемологічного оволодіння» [15, с. 19];

5) оволодіння знаннями, що представлене семіотичними «абстракціями високого рівня» й потребує високорівневої свідомості (інформаційної й духовної свідомості); це необхідна умова для «представлення та обробки знання» в системі «проблемно-орієнтованих мов», а саме «інформаційних дискурсів» і «семантичних мов» [15, с. 259, 267];

6) перехід від «обробки інформації» (це переважно технічно-формальні процедури) до набагато складної «обробки знань» за семантично-змістовими процедурами, на основі чого здійснюється перехід від «обміну інформацією» до «обміну знань» із невеликою «інформаційною ентропією» та понадвеликим нагромадженням (акумуляцією) знання [16, с. 224]; за своїм змістом це є перехід від «експертних систем» із домінуванням «інформаційно-технологічних компонентів» і «технічних значень» до «розумних програм» із «представленням знання в «семантичних мережах» і суміщення знань у цій задачі на основі різних філософських методологій [16, с. 232, 244].

Подібний «епістемологічний перехід» від «обробки інформації» до «обробки знань» у їх якісно-семантичному епістемологічно-експертному значенні дає змогу надалі перейти від «обміну інформацією» до «обміну – прирощення знань» в епістемологічних експертних системах» при їх оперуванні «компетенційним експертом», а потім до «розуміючих програм» і «розуміючих експертних систем» із їх оперуванням «епістемологічним суб'єктом». Усі ці операційні переходи можна представити на відповідних «епістемологічних конструкторах» [12, с. 530–539]. За нашою концепцією, це відповідні «суб'єкт-компетенційні розуміючі системи», що створені на основі «семантико-розуміючих програм» і «семантико-семіотичних мереж», які розроблені за відповідною філософсько-науковою «дискурсивно-роз'яснювальною методологією». Епістемологічні тензори «пошуку-розпізнавання» та «вибору-оцінювання» обраних рішень можуть бути інтегровані в єдину інформаційно-семантичну «розуміючу програму». Для неї повинна бути розроблена відповідна епістемологічна філософсько-наукова методологія та її релевантна «епістемологічна стратегія» побудови розуміючої програми в певних інформаційно-семантичних патернах (ІСП) і когнітивних конфігураторах» (КК). У такому «епістемологічному дискурсі» повинні діяти певні «епістемологічні механізми», що можуть перевищувати звичні інтелектуальні здібності «епістемологічного суб'єкта» й «компетенційного експерта». Наприклад, за В.П. Широчиним, тут необхідний розвиток «інтуїтивних здібностей передбачення» для експертування й контролю знань, розвитку нейроінтелекту експертів і їхніх «метапсихологічних» здібностей, здатних оволодівати «методиками скануючого (глобального) контролю» й оцінювання знань на достовірність. Це експертування стосується як наявних знань, так і знань у «майбутніх оцінках» («майбутніх знань» – *ред.*) за відповідними майбутніми (футурологічним) «навчальними та экзаменуємими системами» [17, с. 68].

Вищий рівень – це ноосферні програми ноорозуміючої системи. У ній «епістемологічний суб'єкт-експерт» здійснює епістемологічну репрезентацію знань, котрі виявляє, розпізнає та використовує як «ноознання», що знаходиться в нерозривному й «безперервному зв'язку» на всіх онтологічних рівнях і вимірах. Разом вони утворюють «епістемологічний ноореалогнозис», що є «нооепістемологічна даність» для метаконструювання всіх можливих світів. Саме в цей період розвитку Новітньої філософії науки формується особливий рід «філософсько-методологічного знання» [18, с. 110]. Це особливий рід або епістемологічний «клас знання», який виникає в процесі «епістемологізації» онтологічної

реальності й формування «епістемологічної реальності» в системі філософії науки та ноо-науки. Подібна епістемологічна реальність» філософсько-методологічного знання виникає не зразу, а через певну послідовність «епістемологічних актів» («Е-актів») філософської «онтологізації знання», а саме:

1-й «Е-акт»: епістемологічне представлення сушешаного як «об'єктосущого», «сущих об'єктів» та «об'єктного світу», що *мислить і пізнає в процесі «об'єктивації суцього» через його «суб'єктивацію» як «світу об'єктів»,* виділяє й «буттетворить об'єкти» й самомислить себе в «об'єктосущому світі»; це такий «світ об'єктів», у котрому «можна суще репрезентувати як деяке окреме й конкретне знання в предметності та обмеженості об'єкта» [19, с. 31].

2-й «Е-акт»: епістемологічна репрезентація «*духовного світу*» вищих сил і знань; вони як наявні в «об'єктному світі», так і далеко виходять за його межі у вище та причинно «з'єднуюче», «каузальне духовносуще», з якого виникає «духоментальний світ».

3-й «Е-акт»: виявлення онтологічного «*світу знання*»; у древньому знанні це здійснюється, наприклад, у ведах і «ведантичному знанні» вищого «ведантичного світу»; у цьому «знаньєвому світі» безпосередньо представлене все знання в його вичерпності про існуюче суще та його духовні сутності, що здатні до «розгортання» в духовно-вітальних процесах актичного існування в реальності (первинна актореальність і її деривати); у такому «ведантичному світі» можна знайти «знання про вже існуючі сутності ... у їх з'єднанні» [19, с. 31], а тому в подібному *світі знання виявляється «топос знання й сутність знання».*

4-й «Е-акт»: епістемологічне формування *філософського світу»,* у котрому як у «філософсько-науковій реальності» суб'єкт-об'єктно існуючої ноосфери можна безпосередньо генерувати знання й ноознання, що представлене в пізнавально-методологічному та епістемологічному відношенні як «світореальнісна істина»; вона постає як філософсько-методологічне знання й результат «філософської рефлексії» («саморефлексивної філософії» – *ред.*); на цій основі здійснюється «синтез знань про природу (природознавчих) і про дух (соціогуманітарних)», що дає змогу відкривати все нові «можливості осмислення дійсності з різних світоглядних позицій» [18, с. 110, 112, 116].

5-й «Е-акт»: виявлення основних «світоглядних і світорозумових реальностей», що репрезентують себе за різними векторами їх «онтоутворення»; а в нашому контексті – у напрямі ноосферного формотворення «*епістемологічної реальності» ноознання* їх онтологізацією в найбільш досконалих формах нообуття [20, с. 232–234]; а в науці – це ноосферно-епістемологічна реальність знання й пізнання.

На цих підставах можна зробити висновок, що на основі розроблених філософсько-методологічних засад ноонауки можна досягти такого рівня пізнавальних онтологій, коли «епістемологізація» наукових знань у ноосферно-епістемологічній реальності дасть змогу здійснити конструювання та розширене продукування ноотехнологій у їх креативно-інноваційному спрямуванні. Але для цього необхідне розроблення відповідної ноосферної епістемології та інноваційної методології науково-дослідних програм, на основі яких ноосферне знання предметно реалізується в інноваційних праксисах із ноосферних технологій.

Список використаної літератури

1. Капіца В.Ф. Філософія науки як ноосфера інноваційного мислення і ноо-пізнання. Кривий Ріг : Видав. центр, 2018. Книга 2. 797 с.
2. Будко В.В. Філософія науки. Харьков : Консум, 2005. 268 с.
3. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции. Структура и развитие науки. Москва : Прогресс, 1978.
4. Торосян В.Г. История и философия науки. Москва : ВЛАДОС, 2012. 368 с.
5. Даниелян Н.В. Философские основания научной рациональности. Москва : Москов. гос. институт электронной техники (технический ун-т), 2002. 174 с.
6. Цофнас А.Ю. Печаль Фукуямы в пространстве аксиологических координат. *Вопросы философии*. 2005. № 11.
7. Молчанов Н.І. Проблеми трансформації ціннісних орієнтацій у сучасному суспільстві. *Актуальні філософські і культурологічні проблеми сучасності*. Київ : Центр практ. філос., 2000.
8. Нуйкин А.А. Истинностная и ценностная компоненты познания. *Вопросы философии*. 1988. № 5.
9. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Москва : ИПЛ, 1991.
10. Рорти Р. Прагматизм. Релятивизм и иррационализм. *Хрестоматия по истории философии. Западная философия*. Москва : ВЛАДОС, 1997. 527 с.
11. Букович У., Уильямс Р. Управление знаниями. Москва : ИНФРА, 2002. 504 с.
12. Капіца В.Ф. Філософія науки: інноваційна методологія та епістемологія ноосферного зросту знань. Кривий Ріг : Видав. центр, 2018. Книга 3. 731 с.
13. Степин В.С. Теоретическое знание. Москва : Наука, 1999. 502 с.
14. Шемакин Ю.И., Романов А.А. Компьютерная семантика. Москва : Научно-образ. центр «Школа Китайгородской», 1995. 331 с.
15. Гагарин А.В. Информационно-коммуникационная компетентность личности. Москва : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 124 с.
16. Майнцер К. Сложносистемное мышление. Москва : Книж. дом «ЛИБРИСКОН», 2009. 464 с.
17. Широкин В.П. Архитектоника мышления и нейроинтелект. Киев : ЮНИОР, 2004. 560 с.
18. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Постнеклассическое естественно-научное образование: концептуальные и философские основания. Москва : КомКнига, 2010. 202 с.
19. Історія філософії / за ред. В.І. Ярошовця. Київ : Парапан, 2002. 774 с.
20. Капіца В.Ф. Філософія і методологія ноо-науки: дослідні програми з нооферних технологій та їх НТ-практики в проектних ноо-інноваціях. Кривий Ріг: Видав.центр, 2019. Книга 4. 939 с.

**NOOSPHERIC-EPISTEMOLOGICAL REALITY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE,
NOOSPHERIC THINKING AND NOO-KNOWLEDGE****Volodymyr Kapitsa***Kyvy Rih National University,
Department of Philosophy and Social Sciences
V. Matusevich str., 11, 50027, Kryvyi Rih, Ukraine*

The philosophical and methodological foundations of representing the noosphere as a noosphere-epistemological reality are developed, in which the scientific knowledge is most effectively carried out on the basis of the noospheric understanding of the world and noo-thinking. The process of noospheric epistemologization of scientific knowledge, their transformation into noo-knowledge in the course of implementation of innovative research programs, with their orientation to constructive embodiment in noospheric technologies and design noo-innovations is revealed. Opportunities for the creation of noospheric epistemology have been opened, on the basis of which the objectification of the being and the technologicalisation of knowledge in the noosphere-epistemological reality are possible. For the first time, he proposed the conceptualization of views on scientific reality, in which scientific knowledge is achieved and the continuous “growth of knowledge” of Karl Popper is achieved, and specific “rational constructions” were built by I. Lakatos in the corresponding “research programs”. The worldview development of the concept of scientific reality and its understanding as a noospheric-epistemological reality of scientific knowledge, noospheric thinking and noo-cognition corresponded to the historical stages of the development of the philosophy of science. Namely: naive realism of natural ontology (classical science), scientific reality of the relational world (non-classical science), subjected scientific reality with its value-semantic representation (post-non-classical science), philosophical-scientific reality in modern science. According to the author's concept, it is the scientific reality of noo-science in the mode of noospheric-epistemological reality, which has its noospheric “scientometricity” and epistemological “worldview-metricity”. It has its noospheric-dimensional logic and noospherometry on the principles of humanitarian anthropomorphism, on which the scientific reality of noo-science is ontologized into the noospheric-epistemological reality of humanized knowledge. With this epistemology noo-knowledge allows to receive in the scientific and cognitive process of “ontological noo-knowledge”, to create the noosphere of scientific reality, to develop noospheric programs of the noo-understanding system of knowledge with the adjustments of their continuous growth, accumulation, processing and transfer in the information-rich form. It presents as a semantic no-knowledge of such an information “understanding system” that requires a competent subject-expert of higher qualification (no-subject). A similar epistemology of no-knowledge is developed on such bases, in which it is possible to make an “epistemological transition” from “processing of information” to “processing of knowledge”.

Key words: noosphere, scientific reality, noospheric thinking, noo-cognition, noospheric reality, noospheric epistemology, epistemological reality of noo-knowledge, innovative research programs, noospheric technologies, noo-technological praxis, design noo-innovations.

УДК 316.334.3:141.8

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.2>

«НОВЕ БЕЗРОБІТТЯ» В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Тамара Кушерець

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет,
кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Україна*

Сучасний соціально-філософський дискурс розглядається в контексті продовження традиції європейської філософії пов'язувати працю з діяльністю людини як родового суб'єкта або колективних суб'єктів іншого формату. Сфера праці при цьому є необхідним засобом діагностики реального становища індивіда під кутом зору специфіки виробничих відносин певної історичної епохи. Феномен «нового безробіття», яке виникло у 80-х роках минулого століття та поглибилося під час кризи 2008–2010 років, ставить на порядок денний заперечення доцільності винесення праці на периферію філософського дискурсу, що було характерним для теорій постіндустріального суспільства, і спонукає до критичного аналізу нових тенденцій у наявній капіталістичній економіці. У зв'язку з запровадженням новітніх інформаційних технологій розпочався процес заміщення інтелектуальної праці, що зумовлює «розмивання» середнього класу, зростання нерівності й формування нових «небезпечних» соціальних груп, зокрема прекаріату. Останні стають усе більше зацікавленими в соціальних змінах і формуванні такого політичного порядку, який би відповідав їхнім уявленням про справедливість. Усі ці проблеми відображено в соціально-філософських концепціях А. Горца, Р. Колінза, Дж. Рифкіна, Г. Стендінга, спільним для яких є висновок, що сучасне безробіття має системний характер, а сучасні безробітні стали суттєвим елементом соціальної структури суспільства. Знання, наука, технології не можуть розглядатися як самостійні чинники, за допомогою яких можна пояснити стан і трансформацію соціальних структур, адже вони є підпорядкованим моментом відносин влади і власності. Сутність «нового соціального питання» полягає в гарантії зайнятості й доходу, в контролі працівників над робочим часом, у забезпеченні механізмів висхідної соціальної мобільності. Дослідження особливостей, причин і наслідків «нового безробіття» допомагає в боротьбі з популізмом, розповсюдженням людиноненавистницьких фашистських і расистських настроїв, сприяють формуванню ефективної соціальної політики.

Ключові слова: «нове безробіття», структурна криза, соціальна нерівність, соціальна політика, середній клас, прекаріат.

Останні три десятиліття ХХ століття позначилися серйозними зрушеннями у сфері уявлень про роль праці в житті людини. У соціально-філософській літературі стала переважати точка зору, що сфера виробничої діяльності перестала відігравати визначальну роль у процесі суспільного розвитку. Відповідно, і тема праці як такої перестала виступати в ролі центральної та вже більше не мала того методологічного й культурного значення, яке структурує та визначає всі інші теми. Економічне зростання повоєнних років разом із реалізацією програми створення суспільства всезагального добробуту забезпечили зростання життєвих стандартів значної частини населення західних країн. Це призвело до зростання автономності особистості та значення далеких від праці вимірів життя. Філософи стали стверджувати, що люди потребують відпочинку, розваг та освіти, щоб здобути нові форми самореалізації, які не пов'язані з професійною діяльністю, а на рівні соціально-філософ-

ського дискурсу це позначилося появою теми кінця «трудового суспільства». «Звільнення індивідів, їхній вільний розвиток, трансформація суспільства будуть здійснюватися через звільнення від праці» [11, с. 130].

Зміна ролі праці, сфери трудових відносин дали підстави вести мову про те, що сучасні суспільства суттєво відрізняються від попередніх типів суспільств. Останні названі Р. Дарендорфом як «трудові», бо для них продуктивна праця була і джерелом життєзабезпечення, й основою для здобуття соціального статусу, і підставою для самооцінки та самоповаги. Індустріальні суспільства мали на меті економічне зростання й породили відповідні зразки соціальних практик, інститутів і цінностей. Автори концепцій постіндустріального суспільства вказували на інформацію як на головний економічний, соціальний і культурний ресурс сучасного суспільства. Саме вона визначає не лише високий рівень інноваційності, а й демасифікацію та дестандартизацію всіх сторін суспільного життя. Якщо в індустріальну епоху технологія забезпечувала стандартизацію не лише продуктів виробництва, а й праці, кваліфікації, психології, стилю життя, ідентичності, то сучасні інформаційні технології, навпаки, забезпечують людей варіативною, нестандартною та відповідальною роботою, що вимагає здатності до прийняття самостійних рішень, оцінок і суджень, а також готовності до постійної зміни сфери діяльності. У зв'язку з цим стали вести мову про «нову трудову етику», яка орієнтує людину на «постматеріальні цінності», на творчість, на невідчужену працю тощо.

Однак стало очевидним, що нова якість праці породжує цілу низку психологічних проблем, таких як постійні стреси, страх залишитися без роботи, хронічну втому, а високий рівень інноваційності, непередбачуваності, нестандартності соціального контексту не дає індивіду змоги випрацювати стійку орієнтацію у світі й ускладнює управління своєю кар'єрою, своїм трудовим життям. Разом із цим розпочався процес зведення праці до мінімуму, бо інформаційні суспільства завдяки новим технологіям виробляють усе більше багатства, використовуючи все меншу кількість праці, у результаті чого зростають лави «потенційно безробітних». Відбулася відмова від соціал-демократичної моделі універсальної соціальної держави на користь неоліберальних пропозицій, які посилюють нерівність та обмежують доступ до державної допомоги, яка вирівнювала можливості громадян. Якщо перша сформована під тиском організованої боротьби робітників за покращення свого становища, то другі були легітимованими інтересами середнього класу, якого визнано носієм базових цінностей в умовах постіндустріального суспільства.

Передбачалося, що представники інтелектуальної праці – менеджери, люди творчих професій, науковці, самозайняті тощо – зможуть у подальшому більшою мірою реалізувати свій творчий потенціал у менш відчужених формах і сформувати більшість у майбутньому. Термін «креативний клас», виступаючи онтологічним утіленням ідей постмодернізму, набув свого поширення в концепціях постіндустріального, інформаційного суспільства. Однак теоретичне значення останніх виявилось якраз не в передбаченні нових тенденцій у зміні соціальних структур, бо дуже швидко виявилася очевидність переоцінки ролі вузьких прошарків творчих людей у світових мегаполісах, а передусім у критиці недоліків Модерну з його репресивним пануванням розуму й механізмами культурної асиміляції. Теорії постіндустріального суспільства в тій чи іншій формі підтримували неолібералізм, який прагнув розширити свою соціальну базу, використовуючи риторику забезпечення інтересів середнього класу. Ідеалізовані очікування від вільної творчої самореалізації зазнали краху під час реального зіткнення з інтересами олігополій. Подальше структурування економіки інформаційного суспільства показало, що ця «економіка знань» підпорядковується тим самим закономірностям, що й традиційна індустріальна економіка.

Діапазон реальної свободи й можливостей більшості представників середнього класу виявився насправді залежним, а отже, і лояльним до того національного політичного порядку, всередині якого він перебуває.

Сьогодні в центрі соціально-філософського дискурсу опинилося «нове безробіття» – специфічне явище, яке сформувалося на початку 80-х років ХХ століття й породжує численні економічні, соціальні та культурні проблеми. Осмислення його сучасних характеристик і виявлення причин, що його зумовлюють, породило велику кількість соціально-філософських концепцій. Численні історичні реконструкції показали, що те, що ми сьогодні називаємо «працею», є винаходом епохи модерну, і форма, в якій ми її знаємо, практикуємо й поміщуємо в центр індивідуального та соціального життя, винайдена разом з індустріалізмом. Найчастіше під працею розуміють діяльність у суспільній і громадській сфері, яка визнається й винагороджується іншими людьми. Однак надто абстрактний зміст такого визначення не забезпечує дослідницьку перспективу для плідного розвитку філософського дискурсу, пов'язаного з проблемою безробіття. Д. Колін зробив уточнення щодо семантичної неоднозначності самого терміна «праця» та виділив три основні його значення: 1) праця в родовому значенні як необхідність продукування та забезпечення життя, людського існування як такого; 2) праця як соціальний та історичний статус, наприклад, статус найманих працівників; 3) праця в значенні будь-якої індивідуальної або соціальної діяльності незалежно від того, який характер вона має – інтелектуальний чи фізичний [10, р. 18]. Осмислення проблем безробіття, пов'язаних зі скороченням питомої ваги фізичної або інтелектуальної праці в структурі виробництва загалом, звичайно, не стосується останнього, третього, її визначення, бо жодна людська діяльність, спрямована на певну мету й пов'язана з витратою енергії на її досягнення, не може зникнути за будь-яких обставин.

У повсякденній свідомості наймана праця найчастіше сприймається через образ малокваліфікованого робітника, який не має чіткої професії та потерпає від подрібнених завдань, залишається із цієї причини позначеною «негідністю» на противагу творчій і «самостійній». Проте не є секретом, що суспільство найманої праці сьогодні широко відкрите для середнього класу. «Щільний кордон між працею, що вважається нищою, і працею, яку вважають шляхетною, дає змогу уникати справжніх соціологічних роздумів про сприйняття праці індивідом, про можливість для нього побудувати собі через працю ідентичність...» [6, с. 71]. Як показують Д. Мартен і його колеги, за результатами соціологічних досліджень праця для сучасної людини посідає друге місце одразу після сім'ї і значно випереджає друзів, дозвілля та релігію. Зд. Краснодембський указує, що сьогодні змінюється «культурницьке значення праці, яка являє собою щось більше, ніж джерело утримання. Водночас її стає дедалі менше. Тому, напевно, питання розподілу благ перестало бути головним джерелом конфліктів, однак зросла конкуренція й боротьба за поділ того блага, яке стає дедалі рідкіснішим, а саме, за роботу» [5, с. 112].

Безпрецедентне зростання безробіття, сумірне хіба що з депресією 30-х років ХХ століття, але викликане поширенням комп'ютерних і комунікаційних технологій (або третьою промисловою революцією), дало підставу деяким теоретикам говорити про вступ людства в нову стадію всесвітньої історії. Як зазначив Дж. Рифкін, «повне заміщення робітників машинами змусить усі країни переглянути свої уявлення про роль індивідів у соціальному процесі. Переосмислення можливостей та обов'язків мільйонів людей у суспільстві, у якому відсутня масова зайнятість, повною мірою може стати найнагальнішим соціальним завданням століття» [12, р. 15]. Американський аналітик стверджує, що пора припинити вихвалити вплив нових технологій на звільнення праці, про який люди

мріяли тисячоліттями, бо в умовах третьої промислової революції нові технології спрямовані на безповоротне знищення найманої праці.

Усе більше виявляє себе тенденція, пов'язана з наданням фірмами переваг інвестиціям, а не найму додаткових працівників. Як наслідок, буде посилюватися прірва між тими, хто може скористатися підвищенням продуктивності праці, та більшістю працівників промислової галузі, які поповнять лави безробітних. Якщо всі блага технологічної революції стануть виключним здобутком власників акцій, вищих менеджерів і знаннєвої еліти, то стануть невідворотними соціальні й політичні потрясіння в усьому світі. Критики Дж. Рифкіна зазначають, що причини безробіття складні, не коректно списувати їх тільки на фактор технічного прогресу чи покладати відповідальність за нього на того чи іншого винуватця. Однак більшість соціальних філософів підтримують думку, що продуктивна праця стала проблемою для сучасних суспільств, а разом із цим зростає рівень соціального напруження, соціальні зміни набувають вибухового й непередбачуваного характеру.

Сучасні безробітні не є якоюсь випадковою, але водночас і неконсолідованою групою. Щодо їх суб'єктного потенціалу революційних соціальних змін правильно, на думку Ю.А. Кимелева, була б його оцінка як резервної армії протесту, джерела незадоволення та загрози соціальній стабільності, адже не спостерігається жодного соціального руху належного масштабу, який би перешкодив цьому процесові; натомість набувають усе більшого поширення людиноненавистницькі партії нацистського та расистського спрямування [3, с. 48]. У сучасних неомарксистських соціальних теоріях акцент робиться на капіталістичному характері економіки й класовій природі чинної держави, яка намагається навіть людям ідею, що вони «самі винні в тому, що залишилися без роботи, що робоче місце потрібне їм для самоповаги, але вони не вміють його заслужити» [1, с. 38].

Сучасний британський соціолог Р. Коллінз вважає, що для пояснення феномена «нового безробіття» доречно використати геніальну здогадку про технологічне заміщення найманої праці, висловлену ще в 1840-х роках Марксом і Енгельсом. Проте класичний марксизм звернув увагу на витіснення машинами праці робітників і водночас не прогнозував виникнення потужного середнього класу, ядром якого стали в подальшому освічені професіонали, адміністративні та офісні працівники. Остання технологічна хвиля, яка розпочалася у 80–90-х роках ХХ століття, додала до раніше здійснюваної механізації ще й роботизацію та електронізацію й поставила на порядок денний скорочення працівників інтелектуальної праці. «Інформаційні технології – це технології комунікацій, які запустили другу велику хвилю скорочення праці, тобто працю працівників середнього класу» [4, с. 36].

Кілька останніх десятиліть – це лише початкова її стадія, зважаючи на те що для знищення робітничого класу як значимої соціальної групи знадобилося близько 120 років. Упродовж тривалого часу ідеологи лібералізму використовували заспокійливе пояснення, яке базувалося на висунутому П. Шумпетером твердженні про «руйнування заради створення». Згідно з ним, кількість робочих місць, створених для виробництва нових товарів, перекриє робочі місця, втрачені під час формування нових ринків. Сьогодні вже стає очевидним, що технологічне заміщення комунікативної праці не знаходить обнадійливої моделі компенсації зменшення кількості вакансій для представників середнього класу. За прогнозами Р. Коллінза, технологічне заміщення середнього класу призведе до краху всієї капіталістичної економіки ще до кінця ХХІ століття [3, с. 110].

Зростання чисельності працівників із неповною та нестабільною занятістю свідчить про те, що постіндустріальне суспільство винайшло ефективний спосіб приховування «нового безробіття». За ініціативою У. Бека, цей новий соціальний прошарок отримав назву «прекаріат» (від англ. precarious – хиткий). Сьогодні на його частку припадає до 40% від

усієї робочої сили в розвинутих західних країнах [8, с. 3]. Прекаризація трудових відносин породжує менш захищену й більш дешеву робочу силу, до складу якої потрапляють робітники незалежно від рівня їхньої освіти, кваліфікації, прибутку і статусу. Такі нові форми трудового найму, як неповна, випадкова, тимчасова та «нульова» (коли працівник згідно з контрактом чекає, коли роботодавець викличе його на роботу), руйнують інституційні основи класового протесту. Якщо раніше об'єднаних профспілками робітників спрямовували чітко визначені цілі, такі як підвищення заробітної плати, скорочення робочого тижня, покращення умов праці тощо, то тепер нетипово зайняті робітники позбавлені можливості чітко артикулювати свої вимоги. На думку більшості аналітиків, нестійка зайнятість стала сприятливим ґрунтом для зростання соціальної нерівності, а особливості становища прекаріату роблять його здатним піддаватися на гасла популізму, що перетворює його в «новий небезпечний клас» [7].

Відсутність у прекаріату інституціонально організованих форм частково знайшла свою компенсацію у створеній у кінці минулого століття Всесвітній мережі базового доходу. Вона об'єднала мешканців багатьох країн світу на основі ідеї виплати для своїх громадян гарантованої субсидії як на матеріальні, так і на культурні потреби. Така ідея не здобуває масової підтримки, унаслідок того що вона формує патерналістські настрої та культивує цінності невиробничого характеру, властиві найбіднішим верствам населення. Однак не всі групи, яких зараховують до прекаріату, знаходяться на найнижчих щаблях соціальної стратифікації. До нього входять представники найрізноманітніших професійних груп – від робітників і доглядальниць до програмістів, викладачів і навіть працівників адміністративно-управлінського апарату; дехто з них добровільно перейшов на неповну зайнятість. «Ця «коаліція» різнорідних груп скріплена схожим становищем у системі зайнятості. Іманентно властива прекаріату статусна розрізненість перетворює його в джерело дисфункції соціальної структури постіндустріального суспільства. У цьому й криється його небезпека» [2, с. 25].

«Нове безробіття» суттєво вплинуло на зміну уявлень про соціальну структуру сучасного суспільства, адже зростання частки людей, що не мають стабільної та повної зайнятості, вимагає виділення їх в особливу групу, незалежно від того чи наділяється вона характеристиками класу або страти. На думку Г. Стендінга, класове розшарування сучасного суспільства виглядає так: 1) тонкий прошарок еліти, що складається з невеликої кількості надзвичайно багатих людей; 2) саларіат – група, що має стабільну зайнятість і забезпечена соціальними гарантіями; 3) група «кваліфікованих кадрів» (консультанти, спеціалісти за контрактом); 4) кістяк «старого робітничого класу», ряди якого порідшали й утратили почуття соціальної солідарності; 5) зростаючий прекаріат; 6) «армія безробітних»; 7) «ізольована група соціально знедолених, що живе на пожертви суспільства» [7, с. 21–22].

Отже, соціально-філософський дискурс кінця ХХ – початку ХІХ століть засвідчує, що сучасне суспільство набуває нових обрисів і характеристик, пов'язаних із виникненням «нового безробіття». Важливим інструментом для його представлення у філософських теоріях виявилася актуалізація розгляду сучасних соціальних відносин як капіталістичних, що дало можливість представити впровадження технологічних інновацій підпорядкованим моментом влади і власності. Історичний досвід людства останніх двох століть показує, що розвиток науки й технології може бути описаним у термінах прогресу лише тоді, коли його розглядати з погляду внутрішньої історії зростання знання. Що стосується «зовнішньої» історії, тобто з погляду соціальної зумовленості й соціальних наслідків науково-технічного прогресу, то підстав для оптимізму недостатньо. Цілком правомірним виявляється сьогодні повернення до теми критики інструментального розуму, капіталістичної раціональності та накопичення, до аналізу соціальної структури в категоріях класового конфлік-

ту. Є підстави стверджувати, що теорії постіндустріального, інформаційного суспільства виявилися черговими утопічними конструкціями, закоріненими в ідеології Просвітництва і Прогресу, відповідно до яких саме наукові знання можуть бути єдиною силою емансипації. Проголошення креативного класу авангардом суспільного розвитку видається невинуватим, бо соціальна суб'єктність торує собі шлях у реальній боротьбі із соціальною несправедливістю, у тому числі з несправедливістю розподілу тих благ, що створюються завдяки провадженню нових технологій. Зміщення уваги до проблем, що виникають на ринку праці, дає змогу знову представити виробничі відносини центральним моментом суспільного розвитку та виявити нові соціальні прошарки, які здатні через усвідомлення неможливості отримати гарантії зайнятості й доходу, а головне, через свої протестні дії змусити суспільства шукати нову конструктивну соціальну політику.

Список використаної літератури

1. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / пер. с нем. и фр. М.М. Сокольской ; научный ред. М.А. Маяцкий. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. 208 с.
2. Жвитиашвили А. Нестабильная занятость и социальное неравенство: западный опыт. *INTER*. 2016. № 11. С. 16–25.
3. Кимелев Ю.А. «Субъект» и «субъективность» в современной западной философии: Научно-аналитический обзор / РАН. ИНИОН. Центр ГНИ. Отд. философии. Москва, 2006. 95 с.
4. Коллинз Р. Технологическое замещение и кризисы капитализма: выходы и тупики. *Политическая концептология*. 2010. № 1. С. 35–50.
5. Краснодембський Зд. На постмодерністських роздоріжжях культури / пер. з польськ. Р. Харчук. Київ : Основи, 2000. 196 с.
6. Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / пер. з фр. Є. Марічева. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2005. 302 с.
7. Стэндинг Г. Прекариат – новый опасный класс. Москва : Ад Маргинем Пресс. 2014. 328 с.
8. Тощенко Ж.Т. Прекариат – новый социальный класс. *Социологические исследования*. 2015. № 6. С. 3–13.
9. Тютюнникова С.В. Безробіття в умовах глобалізації. *Соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 61–68.
10. Collin D. *la Fin du travail et la Mondialisation*. L'Yarmattan, 1998.
11. Gorz A. *Metamorphoses du travail. Quete du sens: Critique de la raison economique*. P. : Galilee, 1988.
12. Rifkin J. *The end of work*. Putnam'Sons., 1996.

“NEW UNEMPLOYMENT” IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF THE LATE 20TH AND EARLY 21TH CENTURIES**Tamara Kuserets***Nizhyn Mykola Gogol State University,
Faculty of History and Law,
Department of Politology, Law and Philosophy
Hravska str., 2, 16600, Nizhyn, Ukraine*

The contemporary social and philosophical discourse is seen in the context of the continuation of European philosophy tradition to link labour with activity of a human as a generic subject or collective subjects of another type. The sphere of labour in this case serves as a necessary means of individual's real situation diagnostics considering industrial relations of a certain historical epoch. The phenomenon of “new unemployment”, which emerged in the 1980s and deepened during the crisis of 2008–2010, demonstrates the fallacy of underestimating labour in the philosophical discourse of post-industrial theories and it encourages to make a critical analysis of new trends in the existing capitalist economy. Due to the introduction of new information technologies, the process of intellectual labour replacement has begun, leading to the “erosion” of the middle class, increasing inequality and to the formation of new “dangerous” social groups, precariat in particular. The latter are increasingly interested in social changes and in the creation of a political order that would reflect their idea of justice. All these problems are revealed in social and philosophical concepts of A. Gorz, R. Collins, J. Rifkin and G. Standing, whose common conclusion is that modern unemployment is systemic, and the modern unemployed have become an essential element of social structure. Knowledge, science, and technology cannot be regarded as independent factors, with the help of which the state and transformation of social structures can be explained, because they are subordinate elements of relations between power and property. The essence of a “new social issue” is the guarantee of employment and income, the control of workers over working hours, the provision of mechanisms for upward social mobility. Studies of the features, causes and consequences of “new unemployment” help combat populism, the spread of hate-filled fascist or racist sentiments, and contribute to shape effective social policy.

Key words: “new unemployment”, structural crisis, social inequality, social policy, middle class, precariat.

УДК 17.022:37.014

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.3>

АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Віталій Лісіцин

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кафедра філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін
вул. Незалежної України, 57А, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

У статті розглядаються аксіологічні основи громадянської освіти, які закріплені в міжнародних і вітчизняних нормативних документах. Актуальність теми полягає в тому, що Україна взяла курс на інтеграцію в Європу та відбудовує освіту відповідно до основних європейських цінностей. Метою дослідження є визначення ролі свободи, справедливості та співпраці в підготовці учнівської молоді до громадянства. Наукова проблема розглядається на основі соціально-філософського аналізу поняття загальних фундаментальних цінностей. Одним із завдань дослідження було визначення поняття «громадянин» і його диференціація з поняттям «патріот».

У презентованому дослідженні громадянське виховання розуміється як процес, спрямований на формування компетентностей, пов'язаних із реалізацією особою своїх прав та обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини та громадянина. Автор розвиває думку, що загальнолюдські цінності виявляються в гуманістичних переконаннях людей і є етичними орієнтирами для їхнього індивідуального та колективного розвитку. Вони є важливими факторами лібералізації та демократизації освіти, а також одним із показників її продуктивності.

На підставі проведеного аналізу робиться висновок, що загальні основні цінності освітнього простору включають свободу, рівність, солідарність, толерантність, повагу до всіх прав людини, повагу до природи, совість і відповідальність. Свобода і справедливість відіграють роль пріоритетів у системі цінностей демократичного суспільства й вихованні його громадян. Найбільш ефективним засобом для формування та розвитку громадянської компетентності є практичні заняття, що передбачають дослідницьку і творчу діяльність, вільний обмін думками, проведення акцій громадянського спрямування, вирішення конкретних проблем суспільного життя закладів освіти, взаємодію з громадськими організаціями, регіональними державними органами й органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянська компетентність, цінності, загальнолюдські цінності, свобода, справедливість, освітній простір, аксіологічний орієнтир, критерій цінності.

Розвиток компетентностей, що забезпечують людині можливість самореалізуватися як особистості, стати повноправним громадянином своєї держави та членом європейської спільноти, є одним із пріоритетів сучасної української освіти. Важливість формування й удосконалення громадянських якостей зазначена в Законі України «Про освіту», в Концепції «Нова українська школа», Концепції розвитку громадянської освіти в Україні та інших нормативно-правових актах, що регулюють відносини в освітній галузі. З 2018 р. в українських школах старшокласниками вивчається інтегрований курс «Громадянська освіта».

Проблеми виховання добропорядних громадян, що зможуть забезпечити реалізацію в суспільстві демократичних цінностей і принципів, перебувають у центрі уваги зарубіжних і вітчизняних учених, які в різних аспектах займаються дослідженням соціально-політичних процесів. Серед них можна виділити М. Нуссбаум, С. Ханн, Дж. Патрика, І. Беха, В. Огнев'юка, О. Радченка й ін. Науковці та суб'єкти освітньої політики шукають шляхи

соціалізації особистості, які дадуть змогу залучити її до суспільного життя, не допустивши при цьому обмежень можливостей бути собою, задовольняти власні потреби й усебічно розвивати свої здібності.

Мета статті – визначити роль, яку відіграють фундаментальні загальнолюдські цінності в структурі громадянської освіти, виборі її методики та оцінюванні результативності.

Індивідуальні й колективні інтереси сьогодні не протиставляються одні одним, а розглядаються як рівнозначні та пов'язані між собою орієнтири життєдіяльності членів демократичного суспільства. У Законі України «Про освіту» зазначено: «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору».

Необхідність формування громадянської свідомості зумовлена потребою запровадження і збереження демократичних принципів у суспільно-політичному просторі молодшої держави, яка намагається подолати наслідки свого тоталітарного минулого. Як зазначила відома сучасна американська дослідниця проблем філософії, етики і права Марта Нуссбаум: «Жодна демократія не зуміє зберегти стабільність без опори на відповідно освічених громадян» [4, с. 25].

Ураховуючи важливість вирішення цього питання, держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних із реалізацією особою своїх прав та обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей вільного демократичного суспільства, верховенства права, прав і свобод людини та громадянина. Такі компетентності в офіційних джерелах називаються громадянськими й належать до ключових властивостей особистості, що забезпечують їй можливість успішно соціалізуватися та ефективно діяти в різних сферах життєдіяльності (Закон України «Про освіту», ст. ст. 5, 12).

У Загальній частині чинного Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти громадянська компетентність визначається як «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [2]. Її ознаками є спроможність діяти як відповідальний громадянин і брати повноцінну участь у громадському та суспільному житті; виявлення поваги до інших і толерантності, уміння конструктивно співпрацювати, співчувати й діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних із різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального й фізичного добробуту і здоров'я, дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки і спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах; спроможність діяти в умовах невизначеності й багатозадачності.

На формування громадянської компетентності спрямована громадянська освіта, що здійснюється через викладання відповідних предметів у закладах освіти, включення тем громадянського виховання до змісту суспільствознавчих дисциплін і через будь-яку виховну практику, що супроводжується передачею правил індивідуального та колективного життя.

Головна проблема, що до наших днів стоїть перед громадянською освітою кожної країни, полягає у визначенні того, яка особистість має сформуватися в результаті здійснення такої освіти: відповідальний, політично лояльний член суспільства і вірний захисник

інтересів держави чи людина, яка здатна захищати власні права, особливо проти вторгнення держави? Вирішення цієї проблеми, у свою чергу, залежить від відповідей на такі філософські питання як: у чому полягає сутність громадянина та патріота? Чи є тотожними поняттями «громадянин» і «патріот»? Чи має існувати між ними якийсь зв'язок?

В Академічному тлумачному словнику української мови громадянин визначається як «той, хто підпорядковує особисті інтереси громадським, служить батьківщині» [5, т. 2, с. 175], а патріот – як «той, хто любить свою батьківщину, відданий своєму народові, готовий для них на жертви й подвиги» [5, т. 6, с. 97]. Із наведених визначень випливає, що головною ознакою громадянина є готовність служити батьківщині, а для патріота основними характеристиками є любов до батьківщини та готовність до самопожертви. Однак любов до рідної країни має бути властивою і для громадянина, а здатність діяти заради колективних інтересів притаманна також патріоту. У чому ж тоді полягає відмінність між ними? Можливо, вони по-різному люблять батьківщину й виявляють неоднакову здатність служити їй?

Патріот любить і підтримує свою країну беззастережно й незважаючи на те, якими справедливими чи несправедливими є її дії. Класичною формулою такого ставлення до батьківщини можна вважати гасло «Recht oder Unrecht – mein Vaterland», яке було написано на воротах Бухенвальду [8, с. 33] і яке можна перекласти як «Має рацію чи ні – це моя Батьківщина». Добропорядний громадянин, так само як і справжній патріот, любить батьківщину за будь-яких обставин, проте підтримує лише ті її дії, що не суперечать нормам моралі та інтересам більшості населення країни.

Ураховуючи цю відмінність, виховання почуття патріотизму й формування громадянських компетентностей здійснюється на підставі різних аксіологічних домінант. Перше робить акцент на розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей: самобутності, волі, соборності, гідності (Стратегія національно-патріотичного виховання), а друге розуміється як навчання та виховання на основі національних і загальнолюдських цінностей: демократії, свободи, справедливості, поваги до прав людини, солідарності і участі (Закон України «Про освіту», програма курсу «Громадянська освіта»).

Хоча цінностям відводиться важлива соціальна та виховна роль, в освітніх нормативних документах не визначено, у якому значенні вживається відповідний термін. Тому доречним виглядає розгляд питання про філософське тлумачення відповідного поняття. Сутність цінностей головним чином полягає в їх вартості або значущості. На цьому сходяться представники різних філософських шкіл і поколінь.

Загальнолюдськими традиційно вважають ті з цінностей, що мають значення, але не можуть вимірюватися в показниках економічної вартості. В одному з численних афоризмів Альберт Ейнштейн зазначив, що найдорожчим у житті є те, чого за гроші купити не можна [7, с. 151]. До таких цінностей належить життя та блага, що сприяють самореалізації особистості, її гідному осмисленому існуванню, взаєморозумінню та взаємодії з іншими людьми. Хоча кожна культура має власний набір уявлень про те, що для неї є важливим, і щось із того, що вважається добрим в одній культурі, може не бути таким в іншій, проте існують певні цінності або принципи, які визнаються універсальними й такими, що мають значення для всіх. Саме такі цінності й називають загальнолюдськими.

У Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затвердженій резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року, перераховані фундаментальні цінності, що мають істотно вагомe значення для міжнародних відносин у ХХІ столітті, і розкрите їх змістове наповнення [1]. Свобода, що зарахована до таких цінностей, тлумачиться

як забезпеченість права чоловіків і жінок жити й рости своїх дітей у гідних людини умовах, вільних від голоду і страху насильства, пригноблення й несправедливості. Демократія розуміється як форма правління, яка заснована на широкій участі та волі народу. Рівність розглядається як гарантія кожному користуватися благами розвитку, а справедливість отожднюється із солідарним розподілом витрат і тягарів, а також наданням допомоги тим, хто перебуває в найменш сприятливому становищі. Крім зазначених цінностей, до загальнолюдських пріоритетів сучасності зараховано ще терпимість і повагу до різних віросповідань, культур і мов, бережливе ставлення до природи та загальний обов'язок народів світу піклуватися про глобальний економічний і соціальний розвиток та усунення загроз міжнародному миру й безпеці.

Однією з основних суспільних цінностей сьогодні визнається також освіта. Право на неї офіційно закріплюється нормативними актами національного та міжнародного рівнів. Освітньому фактору відводиться важлива роль у вирішенні глобальних проблем людства та здійсненні самореалізації особистості й цим визначається його надзвичайна значущість. Світова спільнота вважає ціннісною трансформацію освіти однією із цілей, яку необхідно досягти для забезпечення стійкого розвитку суспільства. Нова освітня концепція, презентована Інчхонською декларацією, що прийнята на Всесвітньому форумі з питань освіти 2015 року, орієнтує на забезпечення всеохоплюючої, справедливої якісної освіти й заохочення можливості навчання протягом усього життя для всіх.

Справедливість, рівність і соціальна інтеграція постають фундаментом перетворюючого порядку денного в галузі освіти. Зусилля суб'єктів освітньої політики спрямовуються на боротьбу з усіма формами відчуження й маргіналізації, формальної та фактичної нерівності у сфері доступу, участі й результатів навчання. Особлива увага приділяється створенню сприятливих умов для освіти найбільш знедолених груп населення, особливо осіб з обмеженими можливостями. На уряди країн світу покладається відповідальність за створення можливостей якісного навчання протягом усього життя для всіх, у всіх структурах і на всіх рівнях освіти [3].

Якщо подивитися на зміст того, що зазвичай розуміється під освітніми цінностями ХХІ ст., то можна помітити, що майже всі з них можна звести до трьох основних аксіологічних орієнтирів освіти: свободи, справедливості та співпраці. Допомагаючи дітям навчитися бути вільними, справедливими й комунікабельними, ми створюємо необхідні підстави для того, щоб вони стали всебічно розвиненими особистостями й добропорядними громадянами. Проте зазначені блага в сучасному світі мають відігравати не лише роль мети освіти, а ще й засобу, завдяки якому ця мета досягається, адже розширити свободу, навчити бути справедливим і здійснювати співпрацю можна лише за допомогою свободи, справедливості та співпраці.

Країни, що прагнуть зберегти й укріпити демократію, створюють умови для формування загальнолюдських цінностей і гуманістичних ставлень у процесі вивчення всіх навчальних дисциплін, як суспільствознавчих, так і природознавчих. Однак найбільш важливу роль у їх формуванні відіграє курс «Громадянська освіта» й інші предмети громадянознавчого спрямування.

Демократична освіта має створити умови для повного розкриття потенційних можливостей особистості, її творчої самореалізації та саморозвитку, які не можливі без забезпечення освітньої свободи. Освіта, яка зорієнтована на вільний розвиток особистості, полягає у творчій і пізнавальній діяльності, а не в передачі інформації. Вона може виконати свою функцію як практика свободи, лише якщо зможе покласти край вертикальним структурам і подолає суперечність між різними учасниками освітньої діяльності.

Усвідомлюючи, що без розширення свободи в освітній діяльності неможливо забезпечити умови для формування компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості в суспільстві, уряди багатьох країн проводять політику, спрямовану на лібералізацію освітніх відносин. Не стала винятком у цьому питанні й Україна. У Концепції «Нова українська школа» проголошується намір надати більшої свободи учням, учителям і навчальним закладам. Учителям гарантуватиметься свобода від втручання в професійну діяльність з боку держави, а школам надаватиметься реальна автономія. Для забезпечення учням свободи вибору у вітчизняному освітньому просторі починає реалізовуватися принцип «гроші ходять за дитиною».

Проте справжню, а не уявну освітню свободу, а разом із нею і справедливість учень отримає тоді, коли стане рівноправним суб'єктом освітнього процесу, який зможе впливати на визначення власної освітньої траєкторії. Освітня свобода полягає у відкритості, у доступі до інформації, у можливості визначати час, зміст, рівень складності й обсяг отримуваних знань, обирати джерело інформації, спосіб її отримання, мову навчання та партнерів по навчальній діяльності.

Освітня справедливість виявляє себе в запобіганні суперечностям або знятті суперечностей, що можуть виникати між здобувачами освіти й тими, хто забезпечує процес розвитку їхніх здібностей шляхом формування знань, умінь, навичок, цінностей і ставлень. У наш час одним із основних засобів досягнення справедливості в цій галузі суспільних відносин вважається забезпечення рівного доступу до якісної освіти та включення всіх учнів або студентів до загального освітнього простору незалежно від їхніх фізичних, психічних, інтелектуальних, культурно-етнічних, мовних та інших особливостей.

Освіта є одним із важливих факторів, що визначають можливість самореалізації особистості та впливають на її становище в суспільстві. Тому вона визнається однією з ключових цінностей, право на отримання якої в наш час гарантується кожному. Однак, незважаючи на проголошення рівних освітніх можливостей, реальний доступ до якісної освіти можуть отримати сьогодні не всі. Ідея загальної та рівної освіти, що виникла в епоху Просвітництва, продовжує викликати гострі філософські дискусії в наш час. Серед дослідників проблеми рівності в освіті виникають розбіжності в питаннях, кого вважати суб'єктами й об'єктами такої рівності, у чому полягає її предмет, чи є реальним і виправданим її втілення в життя, яким способом це має досягатися.

Освітня рівність може виявляти себе у відносинах між учителем та учнем, учителем та учителем, учнем та учнем. Прихильники лібертарної педагогіки головну увагу звертають на відносини між учителем та учнями. На думку Л.М. Толстого, якість освіти завжди й скрізь, у всьому роді людському, визначається лише тим, повільно чи швидко досягається рівність між тим, хто навчає, і тим, кого навчають: чим повільніше, тим освіта є гіршою, чим швидше, тим вона є кращою. Лише те навчання вважали добрим у всі часи, за якого учень цілком зрівнювався з учителем [6, с. 268, 270]. Постмодерна філософія також вважає актуальною проблему рівності між учителем та учнем, проте не менше значення надає питанню рівності між учнями. Якщо освітня рівність здатна бути реальною, то вона може забезпечуватися на стадії організації навчально-виховної діяльності, гарантуватися в процесі здійснення цієї діяльності або досягатися в результаті її успішного завершення.

Освітнє середовище, в якому особистість почуває себе вільною, захищеною, упевненою в собі людиною, яку розуміють і думку якої поважають, є необхідною підставою формування громадянської компетентності. Створити таке середовище в умовах традиційної знанневої парадигми освіти здається дуже проблематичним. Щоб сприяти підготовці добropорядних громадян, школа має перетворитися з місця, де дітям передаються знання

й нав'язуються чужі думки, у місце, де діти набувають досвід прийняття індивідуальних і колективних рішень. Формування громадянської свідомості, розвиток уміння відстоювати власну позицію, усвідомлення необхідності виконувати свої обов'язки й можливості захищати свої права найбільш ефективно здійснюється в процесі залучення здобувачів освіти до вирішення реальних суспільних проблем, а також під час безпосереднього ознайомлення з діяльністю державних органів і місцевих громад.

Виходячи з мети й завдань громадянської освіти, процес її здійснення організовується так, щоб основні зусилля спрямовувалися не на запам'ятовування учнями якоїсь інформації, а на творчу, пошукову і громадську діяльність. Тому на уроках і в позаурочній освітній діяльності пропонується використовувати різноманітні практичні методи й форми, а саме: проведення акцій громадянського спрямування, дебатів, рольових ігор і симуляцій, вивчення кейсів, перегляд та обговорення фільмів, виставок, організація досліджень, презентацій тощо.

Педагог, який викладає громадянознавчі дисципліни, має перетворитися з педагога, котрий інформує й опитує учнів, на організатора демократичного освітнього середовища, ініціатора активної взаємодії, консультанта з питань творчої та дослідницької роботи. Однією з основних функцій такого вчителя є забезпечення можливості для вільного обміну думками й поглядами та стимулювання самостійного конструктивно-критичного мислення здобувачів освіти. Засвоєння навчального матеріалу він має організувати так, щоб учні усвідомлювали сутність їхніх відносин з іншими людьми, суспільними інституціями та навколишнім середовищем, щоб у них формувалися навички визначення сутності особистих і колективних проблем, здатність знаходити оптимальні варіанти їх подолання, а також готовність до практичного вирішення соціальних питань. Саме ці навички забезпечують активну відповідальну участь громадян у житті суспільства на місцевому, національному та глобальному рівнях.

Оскільки результативність громадянської освіти оцінюється не за обсягом і глибиною отриманих знань і вмінь, а за здатністю їх трансформувати в демократичні переконання, ціннісні настанови та громадські дії, то на заняттях доречно зводити до мінімуму узагальнення, контроль і корекцію знань, а більшість часу приділяти практичній самостійній роботі здобувачів освіти, здійснюваній ними в групах. Це сприяє розвитку в них самостійного мислення й уміння спілкуватися з оточуючими як з рівними, тобто тих якостей, які Ж-Ж. Руссо вважав найважливішими умовами для перетворення дитини на добропорядного громадянина.

Громадянська освіта спрямована на розвиток компетентностей, що забезпечують особистості можливість самореалізуватися, стати повноправним громадянином своєї держави та членом європейської спільноти. Добропорядний громадянин, який постає в результаті успішного здійснення такої освіти, виявляється здатним захищати свої права й виконувати обов'язки, приймати рішення та брати за них відповідальність, діяти на користь суспільства й держави не тому, що до цього примушують, а тому, що усвідомлює необхідність робити це задля досягнення і його власних інтересів. Удосконалення громадянських якостей особистості в процесі освіти має відбуватися на основі фундаментальних національних і загальнолюдських цінностей і заради їх реалізації в суспільному житті. Найважливішими серед таких цінностей є свобода, справедливість і співпраця.

Список використаної літератури

1. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затверджена Резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621.
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.
3. Інчонська декларація: концепція розвитку освіти до 2030 року (UNESCO, 2015). URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656R.pdf>.
4. Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки / пер. с англ. М. Бендет. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 192 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін. ; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
6. Толстой Л.Н. Прогресс и определение образования. *Педагогические сочинения* / сост. Н.В. Вейкшан (Кудрявая). Москва : Педагогика, 1989. 544 с.
7. Эйнштейн А. Цитаты и афоризмы / пер. с англ. Н. Холмогорова. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2015. 320 с.
8. Graumann, Samuel. Deportiert!: Ein Wiener Jude berichtet. Vienna : Stern, 1947, 165 s.

AXIOLOGICAL CONTEXT OF CIVIC EDUCATION IN UKRAINE**Vitalii Lisitsyn**

*Zaporizhzhya Regional Institute of Postgraduate Education,
Department of Philosophy and Social and Human Sciences
Nezalezhnosti Ukrainy str, 57A, 69035, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article deals with the axiological foundations of civil education, which are enshrined in international and domestic normative documents. The relevance of the topic lies in the fact that Ukraine has taken a course on integration into Europe and rebuilds education in accordance with the basic European values. The aim of the study is the determination of the role of freedom, justice and cooperation in preparation young for citizenship. The scientific problem is considered on the basis of socio-philosophical analysis of the notion of common fundamental values. One of the objectives of the study was to define the concept of citizen and to distinguish it from the concept of patriot.

In this study, civic education is understood as a process aimed at forming competences related to exercising rights and duties by a person as a member of the society, awareness about values of the civil (free democratic) society, the rule of law, human and civil rights and freedoms.

The author develops of the idea that the common human values manifest themselves in the humanistic attitudes of people and act as ethical reference points for individual and collective development. They are considered factors of liberalization and democratization of education and are indicators of citizenship.

The analysis leads to the following conclusions: common fundamental values of educational space include freedom, equality, solidarity, tolerance, respect for all human rights, careful attitude to nature, conscience and responsibility. The freedom and justice take priority among fundamental values of a democratic society and play a major role in educating decent citizens. The most effective means for the formation and development of civic competence are practical classes involving research and creative activity, free exchange of views, holding civic campaigns, solving specific problems of public life in educational institutions, interaction with public organizations, regional state bodies and local authorities. The teacher educating citizenship should act as organizer of a democratic educational environment.

Key words: civic education, civic competences, values, common human values, freedom, justice, educational space, axiological reference point, criterion of value.

УДК 141.7: 159.923.2: 316.42

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.4>

ІНТЕНЦІЯ ЯК РУШІЙНА СИЛА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО СПОДІВАННЯ

Олег Масюк

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра соціальної філософії та управління
вул. Дніпровська, 33А, 69063, м. Запоріжжя, Україна*

Сподівання як схоплене й осмислене бажання кращого життя неможливе без установа чіткого вектору його реалізації в соціальній практиці. Аналіз контексту сподівання визначив такі складники інтенції на прийдешнє, як намір, кінцева мета й суб'єкт-дорогоказ, що становлять шлях змін подальшого життя автора проєкції майбутнього.

Якщо автор сподівання – це автохтон у своєму просторі існування, то суб'єкт-дорогоказ – це алохтон, який привносить у цей простір інакше бачення майбутнього розвитку подій. Указане привнесення має корелюватися зі світоглядом автора сподівання, так як без балансу внутрішнього та зовнішнього світів не можливе повноцінне задоволення від подібної проєктної діяльності.

Іntenція на майбутнє викликає напруження в суб'єкта суспільних відносин і відображається в сподіванні як віддзеркаленні його подальшого шляху в соціальному світі. Зняття цього напруження є сатурналією, яка має значення для виправлення прикладених зусиль щодо досягнення кінцевої мети сподівання. Робота зазначеного механізму стимулювання перспективних трансформацій залежить від погодженості дій усіх учасників суспільних відносин.

Порушення кореляції на суб'єкт-об'єктному та суб'єкт-суб'єктному рівнях викликане помилками в стимулюванні реалізації соціальних сподівань, які уводять їх автора у світ ілюзій і страждань від неподоланої дистанції «бажання – бажане». Повернення до результативності впровадження сподівань можливе за рахунок вираженого бачення майбутнього існування на шляху від наміру до кінцевої мети в проєкції життя суб'єкта суспільних відносин.

Іntenція сподівання спрямовується на такі рівні, як бажання, символи і значення, які представлені в соціальному просторі та потенційно можливі в ньому. Іntenції третього рівня є конвенціональною основою для організації прийдешнього існування на взаємовигідних умовах, де кожна людина усвідомлює свою перспективу і є вільним учасником майбутніх суспільних відносин.

Ключові слова: інтенція, намір, кінцева мета, бажання, сподівання, суб'єкт-дорогоказ, напруження, сатурналія, автохтон, алохтон.

Збільшення обсягів інформації в українському медіапросторі та прискорення її обігу є характерною ознакою посилення морального й емоційного навантаження на людину за часів постмодерну. Велика кількість даних призводить до того, що людина починає плутатися не тільки в бажаному майбутньому, а й у минулому та теперішньому. Відповідно, дослідження інтенції як наміру побудови й реалізації сподівання сприятиме темпоральній орієнтації людини в соціальному просторі.

Нової актуальності набуває біблійне звернення апостола Петра до Ісуса Христа: «Камо грядеши, Господи?» Зазначимо, що апостол Петро після цього діалогу свідомо прийняв рішення розділити свою долю з Ісусом. Інформаційне суспільство, на жаль, не дає можливості свідомого вибору майбутнього, що говорить про важливість повернення інтенції в соціальну практику й установа змісту життя людини в суспільстві. Отже, дослідження інтенції як рушійної сили розвитку соціального сподівання є актуальною темою для соціально-філософського аналізу.

До основ вибору шляху життя та його цілеспрямованості зверталися в роботах Ф. Аквінський [1], Ч. Санфіліппо [8]. Розвиток і трансформацію інтенції як складника роботи свідомості висвітлювали Е. Гуссерль [5], Дж. Сьорль [9]. Імовірні варіанти спрямованості намірів під час аналізу плину суспільного існування описували Ф. Brentano [3], А. Греймас [4], В. Снежко [10]. Пошуком місць ефективного прикладення людської активності для перебудови соціального простору займалися Ф. Ніцше [7] та Р. Барт [2].

Метою наукової роботи є дослідження інтенції як рушійної сили для створення та реалізації сподівання в соціальному просторі.

Інтенція є складним продуктом перспективної людської активності, який включає і спрямованість, і намір, і бажання, і претензію, і дію. На думку А. Конт-Спонвіля, інтенція – це «вольове спонукання, яке існує в теперішньому, але спрямоване на майбутнє або мету, що переслідується. Інтенція є проекцією волі або її метою. Інтенція як намір» [6, с. 224]. Якщо розглядати сподівання як проекцію вольової активності для реалізації модусу бажаного майбутнього, то інтенція є практичним механізмом упровадження цієї проекції в соціальному просторі.

Важливий аспект у розуміння інтенції вносить Дж. Сьорль. Він наполягав: «Переконання, страхи, надії, бажання та спрямованість – усе це суть інтенціональні стани, рівно як і любов і ненависть, пересторога та радість, гордість і стид. Будь-який стан, спрямований на щось, що знаходиться за його межами, є інтенціональним станом» [9, с. 51]. З огляду на це твердження, сподівання є інтенціональним станом, який відображає активність людини, спрямовану на трансцендентне буття, що організовується на бажаний лад.

Інтенція на майбутнє має релігійне коріння. Ф. Аквінський ототожнює інтенцію з наміром, який розуміє як загальну спрямованість людського життя. На його думку: «Намір серця волає до Господа. Але Господь – це кінцева мета людського серця. Відповідно, намір завжди відноситься до кінцевої мети» [1, с. 157]. Отже, намір є першим кроком до інакшого життя, який формує образ бажаного майбутнього існування та детермінує його фактичне охоплення як у думці, так і на практиці.

Якщо роздивитися позицію Ф. Аквінського, то можна побачити такі складники сподівання, як намір і кінцева мета людського життя, що стають константами формування ідеалу прийдешнього існування. Крім того, у спектр уваги потрапляє суб'єкт-дорогоказ, який є універсальним джерелом для еманції сподівання. Ці три вектори інтенції формують фундамент для подальшого розгортання проектування майбутнього в соціальний простір.

Аналізуючи подібну практику сподівання, можна сказати, що назовні виносяться як окремі складники цієї проекції майбутнього, так і вся вона загалом. У спектрі інтенції може знаходитися об'єкт бажання, належні умови майбутнього та суб'єкт сподівання.

Синергія цих цілей інтенції впливає на змістову спрямованість сподівання. Ф. Brentano бачить необхідність співвідношення інтенціональних об'єктів: «Один корелят – це акт свідомості, інший – це те, на що він спрямований» [3, с. 178]. Кореляція «акт свідомості – мета діяльності» є відображенням апостеріорного сподівання, яке спрямоване на осмислене втілення в практичній площині соціальної взаємодії. Установлення зв'язку між бажанням і бажаним у проекції майбутнього формує зразкову модель її реалізації в соціальному просторі, яка починає використовуватися в подальшому житті.

Оформлення та конкретизація бажаного є запорукою для реалізації сподівання за рахунок фактичного наближення до наявної реальності, в якій існує автор проекції майбутнього. Соціальна природа інтенції розкривається через розуміння цього явища в римському праві. Ч. Санфіліппо розглядає її як «домагання, яке позивач пред'являє винуватцю

в суді» [8, с. 153]. Отже, проекція майбутнього розглядається через вимоги, які є суб'єктивно обов'язковими для виконання в перспективі. Подібна інтенція спрямована назовні і є засобом для забезпечення та відновлення гармонійного існування людини в соціальному світі. При цьому зовнішня особа – це не обов'язково винуватець. Вона може бути уособленням того, хто краще за автора сподівається та здатен вирішити наявні проблеми й поліпшити майбутнє життя.

Подібна проекція проблеми сприяє виштовхуванню назовні вимоги щодо трансформації спільного буття на користь перспективного учасника суспільних відносин, а також знімає його напруженість відносно недостатності буття. Відповідно, інтенція в сподіванні є безпосереднім відгуком на недостатність буття, який визначає кореляцію «намір – бажане» на основі співставлення між «Я наявний» і «Я ідеальний». При цьому ідеальність є переважно ознакою прийдешнього.

Релігійний і правовий аспекти інтенції на майбутнє наводять на думку, що автор сподівання початково має відломитися від свого «Я» та винести ініціативу щодо реалізації майбутнього назовні. Тільки після подібного заперечення себе людина може повернути свою суб'єктність за рахунок вдалого зіставлення із суб'єктом-дороговказом. Екстраполяція сподівання на перспективу існування з відновленням суб'єктності є синтезом темпоральних образів особистості, який сприяє вбудовуванню «минулого, теперішнього, майбутнього Я» в соціальний простір.

Дискусії з приводу пізнання та організації майбутнього мають два напрями, які різняться пізнаваністю фактів про прийдешнє життя. Е. Гуссерль дотримується погляду на проектування як екстраполяцію відомого: «В опосередкованому судженні міститься смислове посилення на інші судження, так що віра в нього передбачає віру в ці інші судження – віру в основу того, що вже було затверджено» [5, с. 22]. Відповідно, перенесення інтенції як вектору пошуку бажаного спирається на наявні факти, які накладаються на розуміння перспективи. Сподівання як судження про буття спирається на інтенціональний ланцюг із відомих тверджень про нього та підкріплюється мисленнєвим рухом за цим ланцюгом. Використовуючи подібне просування за допомогою інтенції, людина робить картину майбутнього більш чіткою та досяжною.

Разом із цим віра у відоме може повести автора сподівання по помилковому шляху та зіпсувати унікальну картину подальшого життя. Інтенція на невідоме майбутнє спирається на заперечення затверджених уявлень про людське існування. Подібна скептична інтенція формулює пошукове сподівання, яке здатне якісно змінити наявні умови суспільного співіснування.

Інтенція як продукт свідомості впливає на процес реалізації проекції майбутнього, що зумовленою особливістю сприйняття й уявлення навколишнього світу. Е. Гуссерль писав таке: «Будь-яка свідомість або сама має характер очевидності – це означає, що її інтенціональний предмет представлений у ній як самоданий, або ж вона має сутнісне спрямування на перенесення його в самоданість, – націлена на синтез підтверджень, котрі мають сутнісну належність до сфери «Я можу» [5, с. 77]. Відповідно, спрямування інтенції на об'єкт у бажаному майбутньому й оформлення його у вигляді сподівання ставить перед людиною питання про необхідність досягнення запланованого та можливість цього. Об'єкт інтенції переміщується від невідомого до самоданості, яка має бути реалізована в суспільному житті.

Інтенціональна структура сподівання базується на потребах людини, які змінюються разом із її баченням майбутнього. При цьому реалістичність сподівання залежить від інтенціональної відстані, яка зумовлена характером взаємодії «суб'єкт сподівання –

світ майбутнього». Іntenція сподівання визначається сенсом реалізації суб'єктивного образу майбутнього, а також його практичною доцільністю.

Важливим аспектом під час створення сподівання є справжність і відповідність об'єкта інтенції, яка відображається в тотожності отриманого тому, на що розраховував суб'єкт проєкції майбутнього. Е. Гуссерль наполягав: «Будь-якому зовнішньому сприйняттю належить відсилка від наявних властивостей предмета сприйняття до тих, що в ньому передбачаються, які тільки антициповані в очікуванні та тільки зараз входять у сферу сприйняття» [5, с. 62–63]. Імовірна розбіжність між бажаним та отриманим стає новим відображенням проблеми людського буття, яка приходить на зміну невідповідності бажаного й дійсного. Протиріччя «бажане – дійсне» та «бажане – отримане» є дзеркальним відображенням помилкового оцінювання ситуації людиною під час темпоральної спрямованості її діяльності від теперішнього до майбутнього.

Розглядаючи причини появи цієї проблеми та варіанти її вирішення, Дж. Сьорль говорить таке: «Наміри, як і бажання, не бувають істинними або помилковими, але вони здійснюються або не здійснюються залежно від того, наскільки поведінка людини, що має намір, відповідає змісту цього наміру» [9, с. 53]. Спираючись на це твердження, зауважимо, що наміри й дії людини можуть різнитися, що заважає реалізації сподівання в соціальному просторі. Тотожність змістового наповнення елементів інтенціональної активності дає змогу говорити про високу ймовірність реалізації сподівання, тому що досягається цілісність не тільки внутрішнього стану суб'єкта проєктування майбутнього, а й гармонізація його взаємодії з навколишнім середовищем.

Розбіжність змісту намірів і поведінки суб'єкта сподівання вказує на ймовірний вплив, спрямований на зміну наповнення цієї проєкції майбутнього з боку суспільства загалом або окремих заінтересованих осіб зокрема. Разом із цим основна проблема полягає в помилковому підході до пізнання й осмислення буття, що впливає на створення сподівання та його реалізацію в майбутньому суспільному просторі.

Значимо, що організації взаємодії «наміри – перспективна активність» має гносеологічне підґрунтя. Якщо осмислення навколишнього світу та його перетворення в процесі пізнання мало ізольований характер, то всі сподівання будуть піддаватися відторгненню з боку суспільного середовища. Крім того, трансформація пізнавального процесу в бік розмежування теорії та практики призводить до того, що сподівання майбутніх поколінь не будуть реалізовуватися, так як цей дисбаланс заперечує можливість конструктивного перетворення непізнаного світу.

Пошук зв'язку між створенням сподівання та його реалізацією наводить на думку про специфіку взаємодії перспективного учасника суспільних відносин зі світом. Дж. Сьорль дотримується такої точки зору щодо реалізації задуманого: «Іntenціональні стани з пропозиційним змістом можуть або відповідати реальності або не відповідати їй, а те, як вони повинні відповідати реальності, визначається психологічною модальністю» [9, с. 54]. Відповідно, реалізація інтенції сподівання відбувається на основі особливого стану сприйняття навколишнього світу, у якому легше інкарнувати своє бачення майбутнього в соціальний простір. Подібна модальність передбачає цілісне уявлення напрямів трансформації перспективного існування, а також волю до змін. Цей альянс дає змогу конкретній людині виділитися з-поміж інших учасників суспільних відносин.

Указаний особливий психологічний стан людини відкриває для неї живу картину існування в часі, яка задає темпоральну спрямованість проєкції майбутнього, що відображається в тексті сподівання. В. Снежко надає таку характеристику тексту-минулому, яка корисна для розуміння побудови проєкції прийдешнього на основі відомої картини світу:

«Репрезентативний текст (текст-задоволення) – цілісна й повна послідовність знаків, яка наділена семантикою, автохтонність якої забезпечує існування позатекстового референту та передбачає наявність смислу і значення тексту. Репрезентативність тексту-задоволення орієнтує і творця тексту, і «споживача» на встановлення однозначної відповідності між текстуальними семіотичними конструкціями та прийнятими системами значення» [10, с. 132]. Визначаючи цілісне бачення минулого як текст-задоволення, маємо охарактеризувати створення сподівання як тексту-конвенції, який є подоланням страждань від абсурдного пошуку синхронії в майбутньому соціальному просторі, що відображається в еклектичному поєднанні бажань та амбіцій.

Наратив тексту-сподівання є пошуком дієвих механізмів переосмислення та зняття земних страждань людини, спробою повернення до автохтонності у сприйнятті буття, що повторно розвертає нашу увагу на релігійне підґрунтя вказаного проектування майбутнього. Рух до реалізації сподівання подібний пошуку раю на землі, де колись людина почувала себе в гармонії з навколишнім світом. Зазначена інтенція автора сподівання має декілька варіантів спрямування: перенесення земних страждань, уникнення можливих проблем у перспективі й настання відплати за минулі вчинки. При цьому джерело страждань може міститися як у внутрішньому, так і в зовнішньому світі людини.

Усі ці інтенції сподівання об'єднує ідея боротьби зі страхом перед недосконалістю буття. Відповідно, автор тексту сподівання, рухаючись до його реалізації, має перспективний намір відпрацювати страждання за допомогою сатисфакції, що відбувається в теперішньому як зняття, заперечення або насолода від отриманого.

Іntenція суб'єкта сподівання на трансформацію прийдешнього міститься не тільки в його діях, а й смислах, які він закладає, ілюструє та презентує в проекції подальшого життя. Яскравим прикладом для цього є спроби перенесення стандартів минулого на організацію майбутніх суспільних відносин. Аналізуючи фільм С. Ейзенштейна «Іван Грозний», Р. Барт виділяв три рівні смислів: інформаційні, символічні й означальні. Особливе місце приділяється саме третьому рівню. Р. Барт визначав його так: «*Obvius* – той, що йде назустріч, а саме так і поводить себе цей смисл, бо він сам шукає мене» [2, с. 68]. С. Ейзенштейн бере символи минулого і створює смисли для організації й означення подальшої радянської дійсності в період існування цієї країни. Зазначений третій рівень розгортає сподівання «обличчям» до інших учасників соціального простору, тому що орієнтований на синергію індивідуального та колективного в процесі становлення соціальних комунікацій.

Іntenція на третій рівень під час створення сподівань є виходом на проективні механізми управління соціальними процесами, які містять смисли-пропозиції, що здатні змінити спільне майбутнє. Ці пропозиції створюють альтернативні варіанти розвитку подій, спрямованих на детермінацію соціальних змін.

Подібна інтенція на можливе буття є запитом на впорядкування соціального простору, який має алохтон у своєму складі. Привнесені смисли є порушенням укладу суспільного утворення, яке вводить дуальний вектор проектування майбутнього на основі вибору між наявним і можливим, від якого залежить темпоральна спрямованість сподівання. Проте існує значна відмінність між можливим і бажаним і саме алохтон ув'язує між собою значення цих варіантів прийдешнього життя. Відповідно, це сподівання переслідує інтереси автора встановлених можливостей, що варто враховувати об'єкту впливу під час створення проекції власного майбутнього.

Намір подолання відстані між бажаним і дійсним у реалізації сподівання відповідає наявним уявленням про організацію суспільних відносин, що відображається в постмодерному суспільстві. А. Греймас указує на можливість пошуку бажаного через формування

ймовірних прообразів майбутнього існування: «Ми пропонуємо сформулювати «кажи-мість» у вигляді симулякрів, представляючи людський світ у стані *ab quo*, як «форічну напруженість», об'єднавши так світ, який пояснюється однією лише напруженою необхідністю» [4, с. 35]. Відповідно, акцент на симуляцію формулює напруженість між автором сподівання та бажаним станом прийдешнього, що наближає його реалізацію на практиці в соціальному світі за рахунок підкріплення суб'єктності в людській активності.

Симуляції майбутнього мають подвійний характер. Вони як знімають напруження в автора сподівання, так і створюють його, що зумовлено сюжетною лінією проєкції та ймовірними сценаріями розвитку подій. Перенесення інтенції на симуляцію майбутнього збільшує відстань для досягнення кінцевого пункту сподівання, так як вона заповнює собою весь процес проєктування та замикає його на собі. Відповідно, симуляція заміщує і створення, і реалізацію сподівання, що виносить весь процес у світ ілюзій.

Разом із цим наявні й більш традиційні форми зняття напруження від роботи зі сподіванням у реальному світі. У різних культурно-релігійних традиціях міститься ритуал, який полягає у святкуванні закінчення важливих суспільних подій: кінець року, зібрання врожаю тощо. Цей ритуал супроводжується інкарнацією осмисленого задоволення від зробленого, яке має зменшити розбіжність між бажаним і дійсним у житті суб'єкта суспільних відносин, а також сформулювати картину схвального розвитку перспективи. Подібний процес можна порівняти з давньогрецькою сатурналією як вдячністю за продовження життя, що дає наснагу на майбутню активність.

Проте сатурналія сподівання важлива й ефективна лише як частина процесу організації перспективного співіснування в соціальному просторі. Абсолютизація сатурналії сподівання як ідеї святкування тільки підкріплює ілюзію настання майбутнього на практиці, що заглиблює людину у світ фантазій, відокремлених від реальності.

Для подолання ефекту ілюзорності в проєктуванні майбутнього суб'єкт сподівання має виходити із самоусвідомлення та визначення свого місця в соціальному світі. Ф. Ніцше описав своє розуміння людини, яка повинна вміти формулювати перспективу свого життя: «Скромний, старанний, доброзичливий: ви бажаєте, щоб людина майбутнього була такою? Але мені в цьому бачиться тільки ідеальний раб, раб майбутнього» [7, с. 25]. Відповідно, інтенція сподівання виходить із середини назовні, а також призначена для вивільнення майбутнього часу життя на власну користь. Цей час необхідно звільнити від ілюзій і додати йому кінцевої мети. В основі зазначеного процесу полягає підтримка та розвиток автотонності існування. Намір відтворення внутрішнього світу людини є основою для її цілісного відображення в майбутньому соціальному просторі.

Підбиваючи підсумки нашого наукового дослідження, зазначимо, що інтенція соціального сподівання є засобом подолання відстані між бажаним і дійсним, який фіксує напруження та знімає його за рахунок означення прийняттого вектору взаємодії в перспективі. Спрямованість на майбутнє розвивається як корекція між наміром, кінцевою метою та дороговказом. Подолання протиріччя між бажаним і дійсним, а також між бажаним та отриманим міститься в побудові наративу сподівання на основі комплексного співставлення індивідуального й колективного розуміння взаємодії в прийдешньому соціальному світі.

Інтенція сподівання працює у двох напрямках. З одного боку, вона наближає людину до омріяного життя за рахунок стимулювання (напруження/задоволення) практичної діяльності в напрямі обраної перспективи. З іншого боку, акцентування уваги на засобах стимулювання заглиблює людину у світ чуттєвих переживань власного існування, які віддаляють її від бажаної мети.

Спрямованість на мету сподівання робить її самоданістю у свідомості людини, що мобілізує її сили на реалізацію проєкції в процесі соціальної та особистісної життєдіяльності. Разом із цим подібна деталізація накладає на учасника перспективних відносин відповідальність щодо конкретного самоздійснення в соціальному просторі. Відповідно, інтенція як рушійна сила для створення соціального сподівання має бути осмисленою та пізнаваною частиною організації життя людини, що допоможе їй сформувати цілісне й детальне бачення своєї перспективи існування.

Список використаної літератури

1. Аквинский Ф. Сумма теологии. Часть II-I. Вопросы 1–48. Киев : Эльма, Ника-Центр, 2006. 576 с.
2. Барт Р. Третий смысл. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2015. 104 с.
3. Brentano Ф. О будущем философии. Избранные труды / пер. с нем. Р.А. Громова. Москва : Академический проект, 2018. 629 с.
4. Греймас А., Фонтаний Ж. Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души / пер. с фр. ; предисл. К. Зильберберга. Москва : Издательство ЛКИ, 2007. 336 с.
5. Гуссерль Э. Картезианские медитации / пер. с нем. В.И. Молчанова. Москва : Академический Проект, 2010. 229 с.
6. Конт-Спонвиль А. Философский словарь / пер. с фр. Е. Головиной. Москва, 2012. 752 с.
7. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей (черновики и наброски из наследия Фридриха Ницше 1883–1888 годов в редакции Элизабет Фёрстер-Ницше и Петера Гаста) / пер. с нем. Москва : Культурная революция, 2016. 824 с.
8. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник / пер. с итал. И.И. Маханькова. Москва : Норма, 2007. 464 с.
9. Сёрль Дж. Рациональность в действии / пер. с англ. А. Колодия, Е. Румянцевой. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 336 с.
10. Снежко В.П. Наше прошлое и наше настоящее: борьба интенций. *Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини* / гол. ред. В.І. Воловик. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. 23. С. 131–136.

INTENT AS A DRIVING FORCE FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL HOPE**Oleh Masiuk**

*Zaporizhzhya National University,
Faculty of Sociology and Management,
Department of Social Philosophy and Management
Dniprovskaya str., 33A, 69063, Zaporizhzhia, Ukraine*

Hope, as a grasped and meaningful desire for a better life is impossible without establishing a clear vector of its realization in social practice. An analysis of the context of hope has identified the constituents of the intentions for the future, such as intention, end goal, and subject's orientation, which constitute the path of change for the future life of the author of the projection of the future.

If the author of hope is an autochthon in its space of existence, then the visionary is an allochthon, which brings to this space a different vision of future events. This adoption correlate with the outlook of the author of the hope, since without the balance of the inner and outer world's full satisfaction from such project activity is not possible.

Intention for the future causes tension in the subject of social relations. It reflect in the hope as reflecting his further path in the social world. Removing this tension is Saturnalia, which is important for correcting efforts to achieve the ultimate goal of hope. The work of this mechanism for stimulating perspective transformations depends on the coherence of actions of all participants in public relations.

The breach of ties at the objective and subjective levels caused by the errors of stimulating the realization of social hopes that lead their author to the world of illusions. He suffers from the unreachable distance to desire. The return to the effectivity of the implementation of hopes is possible by weighing the vision of future existence on the path from intention to ultimate goal in the projection of life of the subject of public relations.

The intention of hope directs to such levels as the desires, symbols and meanings that are represented in the social space and potentially possible in it. The third-level intentions are the conventional basis for organizing future existence on mutually beneficial terms, where each person is aware of perspective and is a free participant in future social relation.

Key words: intention, intention, ultimate goal, desire, hope, subject, direction, tension, saturnalia, autochthon, allochthon.

УДК 179.7:17.022.1

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.5>

АРГУМЕНТИ НА КОРИСТЬ ЕВТАНАЗІЇ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАТУС ІНДИВІДА

Катерина Рассудіна

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет,
кафедра теоретичної і практичної філософії
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено біотичній проблемі евтаназії. Евтаназія розглядається як допомога пацієнту, продовження життя якого стає для нього тягарем через біль або втрату характеристик, що асоціюються з особою гідністю (свідомість та автономія). Зазначено, що популярність ідеї евтаназії базується на утилітаристському способі мислення, на відсутності переконання в особливій цінності людського життя й на диктанті суспільства, яке встановлює стандарти особовості. Піддається критиці погляд на евтаназію як на благо, згідно з яким вона визволяє від страждань і захищає гідність, надаючи змогу обирати навіть смерть.

Окресливши види евтаназії (добровільна, недобровільна, незалежна від волі), авторка зосереджується на аргументації захисників права на неї. Перший тип аргументів стосується вбивства з милосердя людей, які не відповідають критеріям особовості. Вони полягають на аналогії з присипленням тварин і зводяться до того, що не-особа не має морального статусу, який забезпечував би її право на життя. На думку авторки, моральний статус індивіда не може залежати ані від генетичних особливостей, ані від рівня психічних здатностей. З іншого боку, між представниками виду «люди-на» існує особливий зв'язок, на якому базується взаємоповага.

Другий тип аргументів стосується вбивства осіб з огляду на повагу до їхнього автономного рішення і їхньої гідності, яка опиняється під загрозою внаслідок низького рівня життя. Отже, благо людини неправомірно редукується до здатності виявляти автономну волю або ж отримувати задоволення. Захисники евтаназії пропонують вважати автономію й добробут цінностями, рівними життю. Однак життя є необхідною умовою існування особи, тож його знищення не може бути виявом поваги до її гідності.

Той гуманізм, який лежить в основі ідеї легалізації евтаназії, опиняється під загрозою внаслідок її реалізації. Толерантне ставлення до вбивства з милосердя впливає зі страху перед вадами людської природи, які буцімто її принижують. Можливість знищувати життя як «невдалий екземпляр» перетворюється на замітник співпереживання. Авторка дотримується думки, що добра паліативна опіка здатна замінити евтаназію і краще відповідає критеріям гідності і блага особи.

Ключові слова: евтаназія, благо, моральний статус, автономія, гідність особи, право на смерть, паліативна опіка.

У правовій площині евтаназія в Україні є забороненою, наприклад, ст. 281 Цивільного кодексу України (2003 р.), а також ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я (1993 р.). Тим не менше питання її легалізації являє собою актуальну проблему, зокрема, і для філософів. Зрештою, евтаназія означає «добру смерть», отже, неминучими будуть міркування над тим, що є благом передусім для особи, а також над тим, кого вважати особою, а кого ні, на чий інтереси зважати, як розуміти саме життя, яке ми збираємося вкоротити. Інакше кажучи, аналізу має бути підданий моральний статус індивіда, щодо якого можуть застосувати евтаназію. Окреме поле для дослідження становлять аргументи на користь легалізації евтаназії різних типів (головно, добровільної й незалежної від волі).

Про те, що евтаназія давно стала філософською проблемою, свідчить велика кількість досліджень, які присвятили їй науковці-філософи. З-поміж як українських, так і зарубіжних авторів варто назвати Н. Біггара, Дж. Гарріса, Г. Голуба, Р. Дворкіна, Р. Градика, Л.Р. Касса, П. Кеневіча, Дж. Кіуона, Г. Кюзе, Дж. Мак-Мегана, В. Охманського, С. Пустовіт, П. Сінгера, Дж. Фінніса, В. Ханську, Т. Ширій.

Мета статті полягає в тому, щоби визначити основні аргументи на користь евтаназії осіб, а також тих індивідів, які, на думку багатьох філософів, не відповідають особовим критеріям. Це завдання міцно пов'язане з питанням морального статусу особи, адже саме на нього покликаються, шукаючи доводи для легалізації насамперед евтаназії незалежної від волі. Зрештою, варто звернути увагу на критику пропонованих аргументів, а також на причини, які змушують різних людей удаватися до практики «смерті з милосердя». Можливо, такий аналіз послугує поштовхом для пошуку альтернатив евтаназії.

Евтаназія: як і чому?

Зазвичай смерть розглядається людиною як зло. Поняття евтаназії спирається на припущення, що в деяких випадках вона може бути благом. Смерть конкретного індивіда може бути корисною для спільноти і для нього самого, більше того, її вибір сприймається як останній привід виявити особову автономію, а отже, у легалізації евтаназії вбачають шлях до вираження більшої поваги до людської особи.

Під евтаназією мають на увазі вкорочення життя людини, інакше кажучи, вбивство, але не кожне, а те, яке відповідає певним критеріям. По-перше, ідеться зазвичай про медичний контекст: евтаназію пропонують як один зі способів подолання важкого стану пацієнта, коли, наприклад, його життя стає нестерпним через невиліковну хворобу або ж він перебуває в безнадійному стані, що буцімто принижує його гідність (коматозний чи вегетативний стан, при якому особа не здатна проявляти свою раціональність та автономію). Отже, евтаназію подають як засіб, що забезпечує пацієнтові певне благо: з одного боку, визволяє від страждань, з іншого – передбачає «гідний особи» вибір між такими фундаментальними опціями – життя і смерть.

У медичному контексті евтаназія передбачає дії лікаря, які полягають у наданні тим чи іншим шляхом смертельного засобу, збільшенні дози знеболювального, вимкненні апаратури, яка штучно підтримує життя, а також у допомозі пацієнтові накласти на себе руки (асистований суїцид) [8, с. 40]. Метою всіх цих дій є прискорення чи пряме спричинення смерті їх виконавцем або співвиконавцем – лікарем.

Типологізація евтаназії залежить передусім не від шляхів її здійснення, а від стану пацієнтів, на яких вона спрямована. Якщо особа просить перервати її життя або погоджується на таку дію, приймаючи рішення самостійно та раціонально, то йдеться про добровільну евтаназію. Якщо ж, будучи непритомним, маючи серйозні психічні вади тощо, пацієнт не здатен прийняти таке рішення, а до того ж не розуміє самої відмінності між життям і смертю, то згоду на його «вбивство з милосердя» можуть приймати інші особи. Це випадок незалежної від волі евтаназії. Недобровільною евтаназія буде тоді, коли пацієнта вбивають усупереч його бажанню жити або не питаючи його дозволу, передбачаючи при цьому, що смерть становитиме для нього благо.

Цей останній вид евтаназії в сучасному світі розглядають переважно як неприпустиму дію, несумісну з уявленнями про гідність людини та її права. Незалежна від волі евтаназія викликає занепокоєння через можливі зловживання й непорозуміння (труднощі з визначенням ступеня притомності пацієнта, його здатності виявляти й виражати свою волю тощо). До добровільної евтаназії нині ставляться дедалі більш прихильно, тому що вона корелює з уявленнями про автономію особи, її право розпоряджатися власною долею

як про підстави для гідності. Тим не менше цей тип евтаназії також викликає сумніви навіть у колі його захисників. Виникають питання про те, чи завжди свідомою є згода пацієнта, чи насправді лікарі пропонують евтаназію заради блага його блага, а не бажають, наприклад, отримати органи для трансплантації тощо.

Варто звернути увагу на причини такого явища, як дедалі більша підтримка ідеї евтаназії в сучасному світі. Передусім тут варто вказати на утилітаристський спосіб мислення й утрату переконання в особливій цінності людського життя. Глибоким підґрунтям такої прихильності є дві на перший погляд суперечливі філософські ідеї. З одного боку, це принцип підпорядкування індивіда суспільству, що над ним панує, а отже, і заперечення автономії особи. З іншого боку, це ототожнення людської особи з досвідом її свідомості. У такому разі особу конституують її мислення, свобода і прийняття іншими особами. Радикальне ушкодження цих елементів ототожнюється з приниженням людської гідності [11, с. 303]. У першому випадку суспільство може визначити, що певний індивід є для нього тягарем, у другому – він сам або його заступники визнають продовження його існування несумісним із його гідністю.

Перша висловлена ідея пов'язана передовсім із недобровільною евтаназією, тим не менше ознаки підкорення індивіда суспільству можна побачити й у принципах добровільної евтаназії. Той факт, що важкохвора людина стає тягарем для державного апарату, може бути підставою для підтримки легалізації евтаназії з боку урядів. Друга ідея, з якої виростає прийняття евтаназії, протилежна принципу тотального державного контролю. Згідно з нею, людська свобода поширюється до такої міри, що постулюється можливість відмовитися від власного існування. Але й тут ми стикаємося з диктатом суспільства, адже саме той факт, що властивості індивіда не співпадають із певними стандартами, стає приводом для того, щоби позбутися нікчемного існування, ще й виявляючи свободу вибору.

Як ми вже згадували, однією з поважних причин прийняття ідеї евтаназії є власне сучасній людині нерозуміння внутрішньої цінності життя. Як особа редукується до її характеристик, так і саме життя – до його зовнішніх проявів. Людина, яка не досягла успіху, не скористалася тими благами, які пропонує світ, здається вже мертвою. Змінилося і ставлення до страждань. У світі, де всі прагнуть до самореалізації у свободі та задоволеннях, вони стають свідченням крихкості людського існування, а тому витісняються як небезпечні. За словами Ю. Мартинюк, наші сучасники «оцінюють страждання (будь то фізичне, психічне, емоційне чи соціальне) як безкорисний негатив, вплив і наслідки якого переважають цінність продовження життя» [2, с. 28].

Наслідком описаних уявлень є страх перед деградацією, а передусім дисфункцією свідомості, адже вона передбачає як утрату потенційних благ, так і знищення особи. Смерть на вибір стає порятунком для особи, яка боїться перетворитися на тваринний організм. Отже, не свобода є підставою для ідеї евтаназії, а страх, викликаний людською недосконалістю і, як це не парадоксально, самою смертю [6, с. 245–246].

Евтаназія й моральний статус індивіда

Висновком міркувань про типи евтаназії та причини, з яких люди до неї вдаються, може бути твердження, що ідею її легалізації підтримують головню з огляду на певне розуміння людської гідності, а також на жалість до страждальців. Пропонуємо спочатку придивитися до другого моменту. Один із аргументів на користь евтаназії полягає в перенесенні у сферу міжлюдських стосунків практики присиплення тварин.

Убивство домашнього улюбленця, приреченого на недовге і стражденне існування, в сучасному світі вважається дією не лише допустимою, а й бажаною та високоморальною. Можна піти далі і ствердити, що, вбиваючи через любов і жаль собаку чи kota, ми маємо

перенести таку моральну норму на людей, яких ми любимо й жаліємо набагато більше. У такому разі ми прирівнюємо статус людини (передовсім хворої чи скаліченої) до статусу тварини. Однак якщо ототожнювати особу з її провідними ознаками – свідомістю та автономією, то позбавлений їх організм якраз і виявиться лише твариною.

Для спростування цього аргументу потрібно вказати на відмінність у принципах нашого ставлення до людини й тварини, а для цього – визначити фактор, від якого залежить їхній моральний статус. Для цього варто звернути увагу на мисленнєвий експеримент, який пропонує американський філософ Дж. Мак-Меган. Припускаючи існування химер, тварин із невеликою домішкою людського генетичного матеріалу, він розмірковує над тезою, що «моральний статус кожного індивіда визначатиметься його індивідуальними фенотиповими характеристиками, зокрема його психологічними здатностями» [7, с. 213]. Шимпанзе з людськими генами, які відповідають за розвиток мозку, мав би людський інтелект і, відповідно, людський моральний статус. Не можемо не погодитися з Дж. Мак-Меганом, який убачає в цьому умовиводі хибу. Моральний статус не залежить від певної якості індивіда, навіть настільки значної, як розумність. Однак зв'язок морального статусу з генетичними особливостями, на нашу думку, також є редукціонізмом.

Альтернативний підхід убачає фактор, що визначає моральний статус у властивостях психіки, зокрема потенціальних, але не індивідуальних, а типових для виду [5, с. 48; 9, с. 179]. Цей погляд піддається критиці, оскільки не можна знайти та обґрунтувати причину, за якою «моральний статус, виведений із наявності значущих для моралі властивостей, також може присвоюватися як певна почесть тим, хто не має і ніколи не матиме таких властивостей, лише на підставі наявності в них інших властивостей, які роблять їх членами певного виду» [7, с. 216]. При цьому, однак, американський філософ готовий визнати морально суттєвими відмінності у фенотипових проявах генетичних відмінностей (характерні риси індивіда на певній стадії розвитку), але не сам генотип [7, с. 212].

На наше переконання, наявність певного генотипу свідчить передусім про належність індивіда до відповідного виду, у випадку людини – до мого виду, а отже, передбачає існування особливого зв'язку між ним і мною. При цьому особливий генотип являє собою біологічний, тілесний бік людської природи (йдеться про джерело суто людської діяльності й відповідний потенціал розвитку). Таке твердження близьке до видового шовінізму, дискримінації на підставі видової належності. Заперечимо, утім, що не може ставитися з повагою до представників інших видів той, хто водночас дискримінує представників власного. А так, власне, чинять ті, хто відмовляє в рівному зі своїм моральному статусі певним категоріям людей, наприклад, особам з інвалідністю.

Що, однак, маємо на увазі, говорячи про особливий зв'язок між представниками людського роду? З метафізичного погляду або – можна сказати й по-іншому – в абстракції йдеться про розуміння спільності наших цілей. Так само, як і я, інша людина, має на меті самоздійснення, самовизначення, до того ж у власній індивідуальності. Тобто той факт, що психічнохворий не досягне у своєму житті успіху в тій самій сфері, що видатний письменник, не означає, що він себе не здійснить. Отже, ми маємо поважати його не лише тому, що його біль не менший, ніж біль уявного письменника (той, зрештою, може незмірно страждати через те, що його нова книжка не користується попитом), не лише тому, що ми самі могли б опинитися на його місці, або через співпереживання його близьким. Ми маємо поважати його тому, що, як і він, є цілями самими по собі, власне, цей моральний статус не дає нам змоги трактувати інших людей інструментально.

Виходячи з наведених міркувань, можемо ствердити хибність аргументу, згідно з яким ми можемо застосовувати евтаназію до людей, якщо нам дозволено чинити так

із тваринами. Наближаючи смерть особи (ми маємо на увазі лише ті види втручань, у яких смерть є засобом усунування страждань або завершення нікчемного життя, а не наслідком знеболення), ми не даємо їй змоги, так би мовити, дійти до кінця і ставимо під сумнів її гідність. Подібна думка висловлена на Шостому національному конгресі з біоетики: «Право на гідну смерть включає право на лікування за допомогою гуманних методів: вони повинні бути спрямовані на захист життя і здоров'я людини. Таке гуманне лікування завжди закінчується лише природною смертю, без штучної її провокації» [1, с. 42].

Сам Дж. Мак-Меган мислить інакше, пропонуючи дворівневу концепцію моральності вбивства. Згідно з нею, усіх представників людського роду можна розділити на дві категорії залежно від їхніх психічних здібностей. Кожен із них (так само, як тварини) має право на повагу до його інтересів, однак не всі мають однакову цінність для того, щоби бути особами й вимагати відповідного ставлення. Тобто Дж. Мак-Меган установлює певну точку на шкалі психічних здатностей, яку називає порогом поваги. Цю межу він порівнює з володінням компетенцією – здатністю приймати рішення стосовно свого життя [7, с. 245–246, 249–250]. Ідеться не про те, що людей, які «не доросли» до цього порогу або «скоотилися» нижче нього, варто трактувати як тварин, а про те, що деякі вимоги, які висуває перед нами мораль, що регулює стосунки між особами, щодо них можна відкинути. Передусім це неприпустимість убивства.

Проблема евтаназії індивідів, які визнаються особами

Раніше ми виклали аргументи на користь евтаназії, які стосуються, головню людей, що через наявність або відсутність певних якостей не проявляють себе як особи, а отже, до них пропонують ставитися як до тварин. Саме їх захисники евтаназії пропонують умертвляти із жалю або ж не розповсюджувати на них заборони на вбивство. Однак більшого поширення в сучасному світі набувають випадки добровільної евтаназії, тобто ті, коли спричинити їй смерть просить особа, достатньо компетентна для того, щоби відрізнити її від життя, мати бажання, преференції і приймати раціональні рішення стосовно власних планів на майбутнє. У таких ситуаціях аргумент полягає в тому, що добровільна евтаназія не суперечить повазі до особи, а, навпаки, її забезпечує.

По-перше, ідеться про те, що, на відміну від убивства, яке здійснюється всупереч інтересам і бажанню жертви, евтаназія не порушує автономії особи (смерть тут якраз і задається згідно з автономним рішенням), яка обирає смерть, добровільно цього права зрікається. Крім того, евтаназію часто практикують саме для того, щоби позбавити людину приниження її гідності, пов'язаного, наприклад, із дегенерацією. Як пише Дж. Мак-Меган, «якщо умови життя особи загрожують підірвати її раціональну природу, залишаючи її живою, то суїцид або евтаназія можуть і не зневажувати її цінність» [7, с. 477]. Інший захисник евтаназії, П. Сінгер, називає її правом «померти мирно й гідно» [10, с. 178].

Ще один аргумент полягає в тому, що, практикуючи евтаназію з огляду на автономію і гідність особи, ми розглядаємо її як мету, а не як засіб. На думку Дж. Мак-Мегана, в такому разі ми «покладаємося на її волю й забезпечуємо її благо саме тому, що ми визнаємо, що вона має значення сама по собі» [7, с. 484]. Якщо в разі недобровільної евтаназії людей, наприклад, із психічними розладами, під їхнім благом мають на увазі припинення їхнього «невдалого» життя, то вбивство «повноцінних» осіб відбувається з приводу отожднення їхнього блага з автономною волею. Отже, не лише відбувається підміна блага злом, але стверджується відносність будь-якого блага, включно із життям, яке до того ж або стверджується як благо, або ні залежно від конкретного випадку.

Третій аргумент полягає в тому, що, оскільки існують блага, які ми здатні цінувати більше за життя (пор. смерть захисника Вітчизни або свідка віри), то такою може бути

й автономія особи, а також її добробут. Однак тут можна заперечити тим, що в разі загибелі на війні чи мучеництва смерть є наслідком обраної позиції, а не метою. Натомість застосування евтаназії якраз і передбачає, що знищення життя, без якого немає й особи, є засобом для досягнення іншого, нехай важливого блага – усунення фізичного чи морального страждання. Отже, гідність особи виявляється розмінною монетою.

Крім того, аргументом на користь добровільної евтаназії є трактування її як однієї з преференцій. Ідеться про ті випадки, коли смерть обирають обґрунтовано, шляхом раціонального оцінювання перспектив, а не через ірраціональний каприз. Смерть до того ж розглядають як безумовну користь порівняно з альтернативою продовження важкого або позбавленого сенсу існування. «Наша прихильність до життя, – пишуть С. Пустовіт, В. Кулініченко й Л. Палей, – міститься в прагненні й далі залишатися особистостями, що діють і стверджують свої бажання» [3, с. 133]. Отже, неможливість провадити повноцінне особове життя вважається обґрунтованим приводом для зміни прихильності на протилежну.

Також захисники евтаназії посилаються на право індивіда уникати непотрібного страждання [4, с. 99], більше того, на право порушувати право стосовно самого себе [10, с. 195]. Убивати себе в такому разі я можу так само, як не приховувати власну інтимність, хоча обидві дії засуджуються, якщо стосуються іншої особи. Але чи не поставить такий спосіб мислення під сумнів систему прав людини як критерій поведінки? Не має бути двох правил, які стосуються рівних за моральним статусом істот. А отже, якщо ми не маємо права діяти певним чином щодо інших осіб, то не повинні діяти так і щодо себе.

Критика й альтернатива

Отже, підтримка ідеї евтаназії полягає головню у двох ідеях. З одного боку, це прояв гуманності, навіть жалості до людини в її стражданні. З іншого – спроба забезпечити особу можливістю померти гідно – на свій розсуд, не підкорюючись фізичним явищам. На нашу думку, претензія на абсолютну свободу, яка втілюється у виборі часу і способу смерті, випливає насправді зі страху перед обмеженнями нашої людської природи.

Захист права на смерть – наслідок неправильної відповіді на наші страхи. А втім здається, смерть є для людини чимось природним. Ми всі прямуємо до неї, однак чи мусимо робити її метою вчинку? Є щось алогічне у твердженні, що ми маємо право знищити те, чого не можемо відновити (принаймні право вбивати себе чи інших суперечить притаманному сучасній людині ставленню, наприклад, до захисту історичних пам'яток).

Також варто зазначити, що практика евтаназії може завадити розвитку медицини. Дозвіл на вбивство безнадійно хворих може стати вигідною альтернативою розробленню нових медикаментів, технологій, обладнання. До того ж він загрожуватиме знизити нашу вразливість до страждань інших. Звучить парадоксально, адже ідея легалізації евтаназії виросла з гуманізму, прагнення допомогти іншому. Але тепер ми бачимо, що це співпереживання може цілковито атрофуватися, коли смерть стане однією з опцій для вибору, механічним самоусуванням, немовби в комп'ютерній грі.

На нашу думку, альтернативою евтаназії, яка забезпечує гідність вмирання і є справжнім плодом співпереживання, може бути паліативна опіка, представлена, наприклад, інститутом госпісів. Таке піклування передбачає звільнення пацієнта від болю і страждань чи принаймні їх полегшення, підтримку шляхом спілкування з ним на доступному для нього рівні, допомогу в прийнятті його стану, у свідомому вмиранні. Водночас звернення до евтаназії не може бути елементом паліативної опіки, оскільки свідчить про її крах.

Отже, проблему евтаназії можна звести до питання про людину та її благо. Людину розглядають або як особу, або як живу істоту, що не відповідає критеріям особовості. Евтаназію пропонують як вияв милосердя щодо не-осіб, за аналогією з присиплянням тварин, до

статусу яких їх прирівнюють. У разі добровільної евтаназії осіб посилаються на їхню автономію, право вибирати навіть між такими фундаментальними речами, як життя і смерть.

Захист права на евтаназію є наслідком страху перед людською обмеженістю. Гідним людини натомість є прийняття свого страждання й турбота про іншого, коли страждає він. Легалізація евтаназії може перешкодити прогресу в медицині й призвести до атрофії здатності до співчуття.

Список використаної літератури

1. Градик Р., Ширій Т. Морально-етичні аспекти евтаназії. *Шостий національний конгрес з біоетики* : тези Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 27–30 вер. 2016 р. Київ, 2016. С. 42–43.
2. Мартинюк Ю. Концепція «якості життя» в біоетичній перспективі. *Шостий національний конгрес з біоетики* : тези Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 27–30 вер. 2016 р. Київ, 2016. С. 27–28.
3. Пустовіт С., Кулуніченко В., Палей Л. Концептуальні засади глобальної біоетики. *Практична філософія*. 2012. № 2. С. 31–38.
4. Aszyk P. *Granice leczenia. Etyczny problem odstąpienia od interwencji medycznych* : монографія. Warszawa : Rhetos, 2006. 207 с.
5. Finnis J. The Fragile Case for Euthanasia: A Reply to John Harris. *Euthanasia Examined: Ethical, Clinical, and Legal Perspectives* : збірник наукових праць / за заг. ред. J. Keown. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. С. 46–55.
6. Kass L.R. *Life, Liberty and the Defense of Dignity: The Challenge for Bioethics* : монографія. San Francisco : Encounter Books; New Ed edition, 2002. 297 с.
7. McMahan J. *The Ethics of Killing. Problems on the Margins of Life* : монографія. Oxford : Oxford University Press, 2002. 540 с.
8. Ochmański W. *Eutanazja nie jest alternatywą* : монографія. Kraków : Salwator, 2008. 109 с.
9. Scalon Th.M. *What We Owe to Each Other* : монографія. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1998. 432 с.
10. Singer P. *Practical Ethics* : монографія. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 395 с.
11. Ślipko T. *Zarys etyki ogólnej* : підручник. Kraków : Wydawnictwo WAM, 2009. 456 с.

**ARGUMENTS IN FAVOR OF EUTHANASIA
AND AN INDIVIDUAL'S MORAL STATUS****Kateryna Rassudina***Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy,
Department of Theoretical and Practical Philosophy
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the bioethical problem of euthanasia. Euthanasia is considered as aiding a patient whose life becomes unbearable through pain or losing of characteristics associated with personal dignity (consciousness and autonomy). It is stated that the popularity of the idea of euthanasia is based on the utilitarian considerations, on the lack of belief in the special value of human life, and on the dictates of a society that sets the standards of being a person. The author criticizes the approach according to which euthanasia is a good that frees a person from suffering and protects his or her dignity.

Outlining the types of euthanasia (voluntary, involuntary, non-voluntary), the author focuses on the arguments which the defenders of right to die offer. The first type of argumentation concerns the mercy killing of people who do not meet the criteria of personality. It is based on the analogy with animal euthanasia and reduced to the fact that the non-person does not have the moral status that would secure his or her right to life. According to the author, the moral status of an individual cannot depend on either genetic traits or level of mental abilities. On the other hand, there is a special connection between the members of the human race, on which mutual respect is based.

The second type of argumentation concerns the killing of persons in the light of respect for their autonomous decision and their dignity, which is threatened by a low standard of living. Thus, the good of a person is unduly reduced to the ability to exercise autonomous will or to have pleasure. Euthanasia advocates suggest that autonomy and well-being are values equal to life. However, life is a necessary condition for the existence of a person, so destruction of it cannot be a manifestation of respect for dignity.

The humanism that underlies the idea of legalizing euthanasia is threatened by realization of that idea. A tolerant attitude towards mercy killing stems from the fear of the flaws of human nature, which seem to humiliate it. The possibility of destroying "wrongful" life becomes a substitute for empathy. The author believes that good palliative care can replace euthanasia and better meet the criteria of person's dignity and good.

Key words: euthanasia, moral status, autonomy, person's dignity, right to die, palliative care.

УДК 18

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.6>

ДИЛЕТАНТИЗМ І «СПЕЦІАЛІЗМ» У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ НАУКИ О.І. ГЕРЦЕНА

Світлана Шевчук

*Житомирський національний агроекологічний університет,
кафедра суспільних наук
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна*

У статті звертається увага на поширену ситуацію нерозуміння значення філософського мислення для пізнання світу наукою. Особливо це стосується представників спеціальних наук та освітніх дисциплін. Незважаючи на те що проблема має давню історію, негативне ставлення до філософського знання продовжує існувати, що шкодить розвитку та функціонуванню науки.

З'ясовуються й визначаються шляхом порівняння поняття «дилетантизм» і «професіоналізм». На підставі аналізу філософської праці О.І. Герцена «Дилетантизм у науці» робиться висновок про необхідність поєднання кращих рис обох підходів для формування ідеалу наукового пізнання.

Далі наводяться приклади вагомих для науки відкриттів, що зроблені дилетантами, тобто людьми, які не мають спеціальної освіти з галузі, у якій працюють. А це наводить на думку про існування певних позитивних рис дилетантизму.

Спираючись на аналіз філософської роботи О.І. Герцена «Дилетантизм у науці», де порівнюється дилетантизм зі спеціалізмом, робиться висновок про існування як негативних, так і позитивних рис обох позицій. Вузкий професіонал – «спеціаліст» – надмірну увагу приділяє деталям, подробицям, вони затуляють йому картину загалом, притлумлюють його фантазію, унаслідок чого він перестає бути різнобічно мислячою особистістю. Дилетант, навпаки, бачить явище загалом, відкритий до фантазії та творчості, однак не звик зосереджено систематично працювати, спиратися на попередній багатовіковий досвід людства. Для формування ідеалу справжнього науковця та наукового пізнання автор вважає необхідним поєднання кращих рис і властивостей обох крайніх позицій – дилетантизму та професіоналізму.

Як висновок констатується думка, що саме філософське мислення здатне обійти недоліки обох підходів, сконцентруватися на позитивних рисах і властивостях, виробити ідеал наукового пізнання. Наголошується ще й на тому, що явище «спеціалізму», вузького професіоналізму з його вадами стало можливим унаслідок «ворожого» ставлення представників спеціальних наук до інших видів пізнання й, зокрема, до філософії.

Ключові слова: дилетантизм, професіоналізм, дилетантизм у науці, спеціалізм, наука.

Як відомо, сьогодення відзначене реформами багатьох сфер суспільного життя. Зміни та реформи торкнулися й вищої освіти. Однак, загалом позитивний і необхідний, процес реформування вишівської освіти в Україні з перших своїх кроків почав виявляти значні недоліки. Особливу увагу й занепокоєння в контексті реформування освіти привертає принцип децентралізації, який, на жаль, у провінційних негуманітарних вишах часто розуміють по-своєму, «на свій лад», а саме як «уседозволеність» і намагання вирішити проблеми своїх «рідних» спеціальних дисциплін, усіяко ущемляючи інтереси загальноосвітніх і гуманітарних. Унаслідок такого перерозподілу гуманітарні дисципліни, зокрема філософія та її різновиди (яких у цих вишах не так уже й багато), утрачають не лише кількість годин, а й часто взагалі залишаються поза освітніми програмами, які формуються фахівцями спеціальних випускаючих кафедр. На тлі такого примітивного розуміння та втілення

новацій дивно, навіть абсурдно виглядає формулювання статусу «доктора філософії» з якоїсь зі спеціальних наук. Закономірно напрошується питання: невже знову реформа матиме лише формальний, чисто зовнішній характер, не зачіпаючи підвалин змісту, від змін у якому й залежатиме нова якість вищої освіти, а разом із нею й життя загалом?

З огляду на висловлене, актуальним, на нашу думку, є змістове осмислення в контексті сьогодення феноменів дилетантизму та професіоналізму з позицій філософських концепцій, що вже стали класичним надбанням.

Метою дослідження є феномен дилетантизму загалом і дилетантизму в науці зокрема, виявлення його позитивних і негативних рис порівняно з професіоналізмом.

Для реалізації мети ставилися завдання: визначити поняття «дилетантизм» і «професіоналізм», «дилетантизм у науці», коротко охарактеризувати дилетантизм як соціально-історичний феномен, проаналізувати і зробити висновки з дослідження проблеми «дилетантизм – спеціалізм» у творах О.І. Герцена, присвячених філософії науки.

Проблему дилетантизму розглядали у творчості як філософи та митці, твори яких уже стали класикою (Г.В.Ф. Гегель, Ф. Шіллер, Й.-В. Гете, О. Герцен, М. Вебер), так і сучасні дослідники (Б. Асаф'єв, В. Межжерін, А. Сухотін, Л. Щеннікова та інші).

Сьогодні в повсякденній мові поняття «дилетантизм» використовується для позначення нестачі або навіть повної відсутності професійної майстерності, тим самим набуваючи негативного відтінку. Звернемося до походження термінів «дилетант (дилетантизм, дилетантство)». У перекладі з італійської вони позначають любителя, що займається якоюсь справою, найчастіше мистецтвом чи наукою, не маючи при цьому спеціальної підготовки, а лише поверхові уявлення.

Явище дилетантизму виникло разом із професійними заняттями наукою та мистецтвом. Тому аналіз його змісту передбачає протиставлення й порівняння професіоналізму та дилетантизму. Історія існування явища дилетантизму має глибокі корені. Уже античний світ дав приклад відомого дилетанта. Ідеться про імператора Нерона, який любив виступати перед публікою, уявляючи себе актором.

До речі, в античній і середньовічній культурі художній професіоналізм пов'язувався з людьми низького соціального статусу на підставі того, що їхня праця задовольняла потреби знатних замовників. Отже, систематична професійна праця вважалася принизливою й недостойною.

Відповідно до цього, терміни «дилетант» («дилетантизм»), відомі в Італії з XVII сторіччя й аж до XIX сторіччя, не містили зневажливого сенсу, адже були пов'язані з позначенням діяльності людей, вищих за соціальним статусом.

Дилетант займається мистецтвом чи наукою заради розваги, зовнішньо імітує діяльність професійного художника чи вченого, створюючи собі певний імідж людини витонченої та розумної. Побічно він плекає в собі здібність до справжньої насолоди мистецтвом і його розуміння в силу своєї відкритості до нього. Гете в замітках «Про дилетантизм» відмічав певну користь для суб'єкта від дилетантських занять мистецтвом: вони вчать його пізнавати форми, створюють підґрунтя для їх оволодіння та відтворення. Дилетантизм пробуджує в людині творчу силу, що споріднює її з художником, на протигагу простому неактивному глядачу [1, с. 512].

Досліджуючи дилетантизм у літературі, Ф. Шіллер зробив важливе зауваження, що дилетант ніколи не виходить за межі своєї суб'єктивності, він завжди виражає тільки самого себе, тому мистецтво для нього не справа життя, а спосіб утечі від життя [2, с. 321]. Отже, тоді як професіонал регулярно займається мистецтвом, бачачи в ньому своє покликання, дилетант творить виключно довільно, з власної волі та бажання.

І все ж історія науки та мистецтва знає великих дилетантів, які робили значимі відкриття, створювали геніальні шедеври, навіть засновували нові галузі наук. Так, наприклад, професор хімії Ганс Ерстед установив зв'язок між електричним струмом і явищем магнетизму, відомий фізик Генрі Кавендиш є «батьком» пневматичної хімії – науки, що вивчає речовини в газоподібному стані, один із видатних математиків, якого ще за життя називали «королем математиків», Карл Гаус був дилетантом-самоучкою. У галузі літератури блискуче обдарованим дилетантом був О. Грибоєдов, що написав одну-єдину п'єсу («Горе з розуму»), яка дала змогу називати його драматургом. Для самого ж Грибоєдова написання п'єси було просто жартом, корисно проведеним часом. Тим не менше рівень таланту автора дозволив йому вийти за межі власної суб'єктивності і створити шедевр, який став класикою.

Досліджуючи специфіку наукової творчості, М. Вебер розглядав проблему дилетантизму в контексті становлення сфери інтелектуальної праці. Учений ставив питання про місце непрофесійної творчості у формуванні нових наукових знань. Загалом М. Вебер дотримувався думки, що нова ідея чи наукове відкриття підготовлюється шляхом наполегливої праці. Разом із цим він робив певний виняток і для дилетантів. Дослідник уявляв це так: ідея, сформульована дилетантом сама по собі, у чистому вигляді, може мати для розвитку науки таке саме, а іноді й більше значення, порівняно з відкриттям спеціаліста. Принциповий для науки здогадки дилетанта не обов'язково передують тривалий процес засвоєння всього обсягу спеціальних знань. Постановка наукової проблеми може відбутися, як відмічає М. Вебер, під час прогулянки вулицею або під час відпочинку на дивані із сигарою. Однак суттєва відмінність дилетанта від професіонала полягає у відсутності в першого надійного наукового методу. Тому відкриття, зроблене дилетантом, може виявитися ефемерним, так як у нього немає досвіду дослідницької роботи, він не здатний оцінити значимість свого відкриття, а отже, і втілити його в життя [3, с. 134].

Цікавими та актуальними сьогодні є думки про дилетантизм і професіоналізм у науці О.І. Герцена, котрий одним із перших на теренах східнослов'янської філософії спробував створити оригінальну концепцію філософії науки. Філософські статті О.І. Герцена «Дилетантизм у науці» та «Листи про вивчення природи» присвячені власне тлумаченню науки, її методів, функцій, структури та взаємовідносин з іншими формами людської діяльності, її минулого й майбутнього.

О.І. Герцен володів особливим талантом дослідника-спостерігача, у ньому поєдналися глибина розуміння з влучністю, рельєфністю відтінків під час окреслення характеристик, подій, деталей. Це був талант поєднання філософсько-теоретичного й літературно-художнього способів осягнення світу. Ще однією особливістю творчості мислителя була відкритість до дійсності, що розвивається; це визначило мобільність і динамізм його мислення. Указану рису творчості О.І. Герцена влучно описує дослідник О.І. Володін: «... феєрверк думки, логічного мислення у формі афоризмів, сумнівів і роздумів» [4, с. 59].

Основою науки взагалі О.І. Герцен уважав природознавство. Він писав: «... без природознавства видається майже неможливим виховати справжній, могутній розумовий розвиток; жодна галузь знань не привчає розум до твердого, позитивного кроку, до упокорення перед істиною, до сумлінної праці й, що найважливіше, приймати наслідки такими, якими вони вийдуть, як вивчення природи; ним би варто починати виховання задля того, щоб звільнити юнацький розум від хибних переконань ...» [5, с. 42].

Науку О.І. Герцен розглядав у контексті історії. «Не знаючи ембріології науки, не знаючи її долі, тяжко зрозуміти її сучасний стан; логічний розвиток не передає положень науки з тією життєвістю й очевидністю, як історія» [5, с. 55]. Історизм, на думку О.І. Гер-

цена, є обов'язковим аспектом наукового дослідження: «Формули науки, урешті-решт, «знімають» боротьбу різних, протилежних точок зору, позицій, концепцій, шкіл тощо, що передували їм. Але за кожною з них – своя правда, своя відносна істина; аналіз історії науки тому і є своєрідною школою діалектичного мислення» [5, с. 55].

Лише історія, на думку мислителя, виявляє соціально-етичний сенс боротьби в науці. Формули математики чи фізики не утримують жодної краплини етики, вони позбавлені морального змісту, але шлях до них насичений боротьбою пристрастей, зіткненням різних моральних позицій. Отже, історія висвічує особистісний, людський аспект науки, виступаючи тим самим школою морального виховання людини.

До речі, думка про історичний контекст існування науки, її вплетеність у соціально-культурний процес набула актуальності й розгляду лише в середині ХХ сторіччя в пост-позитивістській філософії науки, її «історичному напрямі».

Особливою заслугою О.І. Герцена є постановка й розгляд проблем квазінаукових уявлень і пов'язана із цим критика «цехових учених» і представників різних форм «дилетантизму в науці». Він говорив, що поверховий дилетантизм і ремісничка спеціальність учених (за посадою) – це два протилежні береги науки.

Критикуючи дилетантів від науки, які скаржилися на підступну науку Заходу, на її темні та заплутані результати, О.І. Герцен наголошував: «Наука не дається без праці – правда; у науці немає іншого способу здобування, як через копітку й виснажливу працю; ні натхнення, ні фантазії, ні прагнення всім серцем не замінять праці» [5, с. 17].

Герцен аналізує навколонукавий дилетантизм тих діячів, які «без діла тиняються в сінях храму науки», котрим незнайоме самовіддане прагнення здобувати істину; вони стурбовані іншим: як пристосувати науку до власних уподобань та особистих переконань. Беручись до науки, дилетанти шукають поза нею той «аршин», яким би можна було її виміряти, але ніяк не можуть осягнути її «високого достоїнства».

Мислитель дає визначення дилетантизму як любові до науки, поєднаної із цілковитою відсутністю її розуміння. «Дилетанти, – пише він, – це люди передмови, заголовку, люди, що ходять біля казана в той час, як інші їдять» [5, с. 49].

Протилежністю дилетантам є «каста вчених» (спеціалістів). Це – вчені за званням, за дипломом, за почуттям власної гідності. Головним недоліком є те, що вони – каста; другим недоліком є їх «спеціалізм». Роз'яснюючи сутність спеціалізму, О.І. Герцен застосовує образне висловлювання Жан-Поля, який застерігав, що невдовзі куховарське мистецтво набуде надзвичайного розгалуження, що призведе до ситуації, коли повар – майстер смажити форель, не вмітиме смажити коропа. «Ось ці майстри готувати коропів і форелей і становлять більшість ученої касты, у якій виробляються всілякі лексикони, таблиці, спостереження й усе те, що вимагає терпіння та душу мертву. ... вони – крайність одностороннього напрямку вченості; ... вони колодами лежать на дорозі будь-якого великого вдосконалення не тому, що не бажають покращення науки, а тому, що вони визнають лише таке вдосконалення, яке випливає з дотримання створеного ними ритуалу й форми. У них метода одна – анатомічна: щоб зрозуміти організм, вони роблять аутопсію (розтин)» [5, с. 56].

Далі О.І. Герцен, використовуючи яскраві образи, порівнює, установлює різницю між ученими-спеціалістами та дилетантами: «Дилетанти люблять науку, але не займаються нею; вони розсіюються по лазурі, яка здіймається над наукою. Для вчених наука – панщина, на якій вони повинні обробити вказану смугу; займаючись купинами, дрібницями, вони не мають вільного часу охопити поглядом усе поле. Дилетанти дивляться в телескоп, тому бачать тільки віддалені предмети, як місяць від землі, а земного нічого не бачать. Учені дивляться в мікроскоп, а тому не можуть бачити нічого більшого... Дилетанти милуються

наукою так, як ми милуємося Сатурном: на шляхетній дистанції й зачаровуючись знанням, що він світиться та що на ньому кільце. Учені так близько підійшли до храму науки, що не бачать храму й нічого не бачать, окрім цеглини, у яку уперся їхній ніс. Дилетанти – туристи в галузі науки, як зазвичай, туристи знають про країни, у яких вони побували, лише загальні зауваження та всілякі дрібниці. Кожен дилетант займається всім пізнаваним і ще понад це, тим, чого знати не можна, тобто містицизмом, магнетизмом тощо. Учений, навпаки, присвячує себе одному розділу, окремій гілці якої-небудь спеціальної науки та, окрім неї, нічого не знає і знати не хоче ...» [5, с. 60].

О.І. Герцен робить висновок: однобічне розуміння науки руйнує нерозривне, убиває живе. Помилка спеціалізму полягає в тому, що він не хоче знати всезагального, він до нього ніколи не піднімається; усяку дрібницю та деталь він вважає самотньою. Спеціалізм може дійти до каталогу, до співвідношення понять, але не доходить до їх внутрішнього сенсу, до істини. Щоб дістатися істини, потрібно насамперед відволіктися від подробиць. Шлях цей мислитель уподібнює до того, коли сутність людини визначають за взуттям і гудзиками. Уся увага спеціаліста звернена на подробиці; з кожним кроком він усе більше й більше збивається зі шляху; подробиці робляться ще дрібнішими, незначними; ділення не має меж; темний хаос випадковостей підстерігає його й тягне в болото, у якому вже немає світла: це його безкрайне море на противагу дилетантському. Всезагальне, думка, ідея – начало, з якого випливають усі подробиці, єдина нитка Аріадни, губиться в спеціалістів, будучи втраченою з поля зору за подробицями; вони передбачають страшну небезпеку: факти, явища, видозміни, випадки тиснуть з усіх боків; вони відчувають притаманний людині страх заблукати в розмаїтті всього, нічим не пов'язаного.

У справжній науці природа відтворюється, будучи звільненою від панування випадковостей і зовнішніх впливів; у науці природа висвітлюється в чистоті своєї логічної необхідності; притлумлюючи випадковість, наука примирює буття з ідеєю, відновлює природне в усій чистоті. «Природознавцям, – зауважує О.І. Герцен, – найбільше заважає несміливе й неусвідомлене застосування логічних форм... Їхній видимий емпіризм хоча й веде до мислення, але до мислення, у якому метод довільний та особистісний. ... метод у науці зовсім не є справою особистого смаку або якоїсь зовнішньої зручності, він поза своїми формальними значеннями є розвитком змісту, ембріологією істини» [5, с. 52].

Розмірковуючи над критичними оцінками О.І. Герценом сучасних йому науковців-спеціалістів, з першого погляду може видатися, що саме дилетантизм спроможний подолати обмеженість вузького спеціалізму. Ніби дилетант, що намагається досягнути предмет загальною, на противагу вузькому спеціалісту, який губиться в деталях і подробицях, може стати його альтернативою. Однак насправді дилетант являє собою таку ж крайність, хоч і протилежну, і він так само неспроможний реалізувати справжнє наукове пізнання в найбільш адекватній його формі.

Кожна з позицій, дилетантизм і професіоналізм (спеціалізм), має низку позитивних і негативних рис. Дилетант має «живу душу», виходить із власного суб'єктивного інтересу, схильний бачити проблему в контексті цілого, відкритий до творчості нового, має незалежне мислення, не заангажоване фаховими стандартами та нормами. Професіонал же здатний багато й систематично працювати над проблемою, спирається й поважає попередній багатовіковий досвід, спадкоємну працю людства. Очевидно, щоб наблизитися до ідеалу наукового пізнання варто поєднати кращі риси цих двох протилежних підходів.

Чи не означає це, що саме філософське мислення здатне утримати професіонала-спеціаліста від крайнощів, застерегти від надмірної зосередженості на деталях, дає змогу бачити картину загальною і тим самим відкриває можливість до творчості нового, адже

велика кількість знань лише в одній галузі може затуляти різнобічно мислячу особистість, притлумлювати фантазію, котра найчастіше відвідує людину, не обтяжену широкими професійними знаннями (тобто дилетанта).

Отже, О.І. Герцен заперечував і критикував тип ученого-спеціаліста, який набув поширення в його часи. Цей учений обмежувався «цеховими» міркуваннями й цурався проблем сьогодення та «метафізики» (тобто філософії).

Негативне ставлення вченого-спеціаліста до філософії віддаляло його від істини. О.І. Герцен розтлумачував положення й особливості філософії: «... її ніхто не оберігає – ні формули, ні фігури, як математику, ні огорожі, споруджені спеціальними науками біля своїх ділянок. Надзвичайна всеохоплюваність філософії робить її вразливою та приступною ззовні. Чим більш всеохоплююю є думка й чим більше вона вкорінена в усезагальності, тим легше вражається вона поверховим розумінням» [5, с. 18].

Щоб аргументувати цю думку, мислитель наводить порівняння: «Не знайдеться у світі людини, котра б уважала, що можна, не навчаючись чоботарського ремесла, шити чоботи, хоча в кожного є нога – мірка для чобота. Філософія не володіє навіть цим правом» [5, с. 19]. «Інші науки набагато щасливіші від філософії; у них є предмет, непроникний у просторі та існуючий у часі. У природознавстві, наприклад, не можна так грати, як у філософії. Природа – царство видимого закону; вона не дає себе гвалтувати; вона надає докази та заперечення, які не можна спростувати: їх око бачить і вухо чує» [5, с. 20].

Отже, у філософських працях О.І. Герцен критикує два «береги» науки, дві крайності – дилетантизм і спеціалізм, кожна з яких утримує раціональне зерно, але, будучи відірваною від своєї протилежної сторони, веде не до істини, а вбік від неї. Ідеальний образ науки мислитель бачить таким, у якому поєднується жива душа дилетанта з копіткою, заглибленою в деталі, але не загубленою в них, дослідницькою роботою спеціаліста. При цьому філософський образ світу та свідомо обраний метод дослідження мають стати берегами від небезпеки впасти в будь-яку крайність. Новий науковець гармонійно поєднує емпіричні дослідження з теоретичною роботою та узагальненнями, не цурається проблем сьогодення й філософії.

На жаль, проблеми науки та наукового пізнання, на які звернув увагу О.І. Герцен уже в XIX столітті, не втратили своєї актуальності й у наш час, адже й сучасна наука потерпає від надмірного поширення занадто вузької спеціалізації («спеціалізму»), коли вчений не може бачити з «вузької нірки» своєї спеціальності всього зоряного неба й тим більше сформувати загальну картину світу, пов'язати науку із життям суспільства та людини. Такий учений, що не знає й часто не бажає знати загальних світоглядних принципів і закономірностей, перетворюється, за влучним зауваженням Ортеги-і-Гассета, в «ученого невігласа», «сучасного дикуна», що не вирізняється в цьому сенсі із загальної маси людей. Така характеристика не стосується таких учених, наприклад, як Г. Галілей, І. Ньютон, А. Ейнштейн, В. Гейзенберг, Н. Бор, В. Вернадський та інші, тому що вони знали значення філософії в науці. Саме знання філософії давало їм змогу проривати вузький горизонт конкретної (спеціальної) науки, ставити доленосні проблеми в власній спеціальній галузі дослідження, проблеми, вирішення яких і було конкретним «кроком за горизонт» (В. Гейзенберг), кроком, котрий не раз виявлявся вагомим внеском у розширення й уточнення загальної картини світобудови.

Список використаної літератури

1. Гете И.В. О дилетантизме. *Избранные сочинения по естествознанию* / пер. и коммент. И.И. Канаева ; под ред. Е.Н. Павловского. Москва : АН СССР, 1957. С. 503–534.
2. Шиллер Ф. Собрание сочинений : в 7 т. Москва, 1957. Т. 6. 429 с.
3. Вебер М. Наука как призвание и профессия. Самосознание европейской культуры XX века. Москва : Политиздат, 1991. С. 130–153.
4. Володин А.И. Проблемы религии и науки в идейном творчестве А.И. Герцена. Москва : Знание, 1997. 64 с.
5. Герцен А.И. Дилетантизм в науке. Избранные философские произведения : в 2 т. Ленинград : Государственное издательство политической литературы, 1948. Т. 1. С. 12–90.

**AMATEURISHNESS AND “SPECIALISM” IN THE PHILOSOPHICAL
CONCEPT OF SCIENCE BY O.I. GERTSEN****Svitlana Shevchuk**

*Zhitomir National Agroecological University,
Department of Social Sciences
Staryi Blvd., 7, 10008, Zhitomir, Ukraine*

The article specifies the common situation of undervaluation of philosophical thinking for the research of the world by science. This especially concerns representatives of special natural sciences and educational disciplines. Despite the problem has old history, the negative attitude to philosophical knowledge keeps on and on, harming the development and functioning of science on the whole.

Concepts “amateurishness” and “professionalism” are being defined and determined by their comparison in the given article. A conclusion is drawn on the basis of the analysis of philosophic work “Amateurishness in science” written by O.I. Gertsen, about the necessity of combination of the best features of both approaches for the formation of ideal scientific knowledge and research.

Then follow the examples of major scientific discoveries made by amateurs, that is by people who have no special education in the given branch. This suggests certain positive features of amateurishness.

Based upon the analysis of philosophical work “Amateurishness in science” by O.I. Gertsen where the notions of “amateurishness” and “specialism” are being compared, a conclusion is drawn about negative and positive features of both positions. A “narrow” professional – “specialist” – pays superfluous attention to details, which shadow the general picture to him, blurs his imagination so that he ceases to be a versatile person. An amateur, on the contrary, sees the phenomenon as a whole, he is open to imagination and creativity, however has not got used to work regularly with concentration, non-considering the previous centuries-old experience of mankind. The author holds for necessary a combination of the best features and properties of both extreme positions – amateurishness and professionalism – for the formation of an ideal and true science officer and scientific research.

As a conclusion, comes an idea, that solely the philosophical thinking is capable to avoid the deficiencies of both approaches, to concentrate on positive features and properties, and to produce an ideal scientific research. It is also noted that the phenomenon of “specialism”, narrow professionalism with its flaws, resulted from the “hostile” attitude of representatives of special sciences to other aspects of knowledge and to philosophy in particular.

Key words: amateurishness, professionalism, amateurishness in science, “specialism”, science.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.2:351

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.7>

**КОМУНІКАТИВНИЙ СУПРОВІД ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
ЯК СКЛАДНИК СТРАТЕГІЧНИХ УРЯДОВИХ КОМУНІКАЦІЙ
У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Тетяна Андрійчук

*Секретаріат Кабінету Міністрів України,
Департамент інформації та взаємодії з громадськістю
вул. М. Грушевського, 12/2, 01008, м. Київ, Україна
Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
факультет правничих наук,
кафедра суспільного врядування
вул. Сковороди, 2, 04070, м. Київ, Україна*

У статті визначаються особливості й значення комунікативного супроводу публічної політики як складника стратегічних урядових комунікацій в умовах розвитку демократичного суспільства в Україні.

Автор аналізує напрями комунікативної діяльності, виокремлюючи інформування/доступ до інформації, комунікацію на підсилення інструментів публічної політики та комунікативний супровід публічної політики. Аргументується, що саме комунікативний супровід як налагодження комунікативного зв'язку на всіх етапах процесу формування й реалізації публічної політики є найскладнішим і найважливішим напрямом урядових комунікацій. Від нього залежить як якість, так і легітимність політичного управління в умовах демократії.

Визначається основна особливість комунікативного супроводу публічної політики – діалоговий характер, що передбачає використання різних інструментів залучення громадськості на всіх етапах формування й реалізації публічної політики. Це дає змогу забезпечувати одночасне роз'яснення публічної політики та залучення до її творення. Автор акцентує увагу, що ця особливість тісно пов'язує комунікативний супровід із деліберативною та партисипаторною моделями демократії.

З огляду на системність комунікативного супроводу публічної політики та вплив на якість і легітимність управлінських рішень, його зараховано до складника стратегічних урядових комунікацій. Автором аналізується відображення цього складника в офіційних документах, які визначають стратегію урядових комунікацій (стратегії комунікацій у сфері європейської інтеграції та у сфері запобігання й протидії корупції, а також комунікаційні стратегії міністерств). За результатами обґрунтовується неналежна увага до комунікативного супроводу публічної політики, що дає змогу зробити висновок про недостатньо якісне формування стратегічних комунікацій, у яких переважає інформаційний складник, а не зворотній зв'язок.

Ключові слова: урядові комунікації, комунікативний супровід, публічна політика, демократія, стратегічні комунікації, громадська участь.

Становлення незалежної української держави супроводжується складними трансформаціями політичної системи, пов'язаними з подоланням залишків комуністичної суспільної формації та впровадженням демократичних практик у різних сферах політичного життя. Однією з найважливіших сфер, яка й досі потребує реформування в напрямі демократизації, є сфера політичного управління – цілеспрямованого впливу органів державної влади на суспільство з метою його упорядкування та досягнення цілей розвитку.

Процес упровадження демократичних стандартів у політичне управління є складним і, як свідчить досвід, може бути досить тривалим. Ідеться про створення значної кількості умов – як необхідних (формування інституційних основ), так і достатніх (здатність демократичного політичного режиму підтримувати свою легітимність, створювати базу підтримки своїх соціальних дій, формувати до себе позитивне ставлення) [1, с. 37]. При цьому саме з позиції демократичних стандартів органи влади, хоча і є основними суб'єктами врядування, мають створювати умови для участі в ньому інших суб'єктів політичної системи, як інституціалізованих (зокрема інститутів громадянського суспільства), так й окремих громадян.

Процес створення умов для належної політичної участі актуалізує важливість налагодження комунікативного зв'язку між органами влади й іншими суб'єктами політичної системи, що має забезпечувати в кінцевому результаті легітимність демократичного політичного режиму. І якщо виборчі процедури надають лише періодичну можливість висловити позицію щодо напрямку розвитку держави та ефективності її інституцій і посадових осіб, то процес формування й реалізації публічної політики в умовах демократії має забезпечувати постійну комунікацію з різними суб'єктами політичної системи. У цьому контексті показовим є підхід С. Телешуна, який публічну політику як сферу застосування владних повноважень у виявленні та узгодженні інтересів різних політичних суб'єктів зараховує до одного з різновидів публічної комунікації [1, с. 40].

Тісний зв'язок демократичного політичного управління та публічної політики актуалізує важливість дослідження державних і насамперед урядових комунікацій, бо саме виконавча гілка влади є відповідальною за формування та реалізацію публічної політики в різних сферах суспільного життя. В Україні такі дослідження є особливо важливими, оскільки мають стимулювати подальші кроки до забезпечення відкритості та прозорості у взаємовідносинах органів влади й суспільства. Серед останніх досліджень різних аспектів державних комунікацій в Україні варто згадати праці А. Баровської, Ю. Ганжурова, Т. Гузенко, В. Конах, А. Кохан, І. Кресіної, М. Лашкіної, Л. Макаренка, П. Манжоли, М. Остапенка, Є. Романенка, О. Сищука, Д. Співака, В. Стоцького та низки інших дослідників у галузях політичних науки, державного управління й соціальних комунікацій. Водночас сфера власне урядових комунікацій, що має забезпечувати комунікативний супровід публічної політики, на тепер залишається недостатньо дослідженою.

Мета статті – визначити особливості й значення комунікативного супроводу публічної політики як складника стратегічних урядових комунікацій в умовах розвитку демократичного суспільства в Україні.

Для дослідження особливостей комунікативного супроводу публічної політики важливо насамперед проаналізувати таке комплексне поняття, як «урядові комунікації». Під урядовими комунікаціями загалом прийнято розуміти всі структури й процеси, які мають місце у взаємодії між органами виконавчої влади та громадськістю [2]. Разом із цим існує потреба здійснити деталізацію, виокремити основні складники цього поняття. На наш погляд, ідеться про 3 такі основні напрями комунікаційної діяльності:

1) *інформування (висвітлення)/доступ до інформації про поточну урядову діяльність*. Під цим ми розуміємо оперативне надання різним цільовим аудиторіям інформації про публічні заходи урядових органів, діяльність посадових осіб, прийняті державні рішення;

2) *комунікація на підсилення інструментів публічної політики*. Цей напрям робить більш результативним застосування правового регулювання, фіскальних та інших фінансових інструментів (податки, пільги, субсидії тощо), здійснення інфраструктурних змін,

оскільки спрямовується на досягнення необхідної поведінки громадян. Прикладом може слугувати роль комунікаційних кампаній у роз'ясненні порядку надання субсидій, стимулюванні громадян до укладання договорів із сімейними лікарями тощо;

3) *комунікативний супровід публічної політики*. Це налагодження комунікативного зв'язку на всіх етапах процесу вироблення та реалізації публічної політики: визначення й аналізу проблем, розгляду альтернатив їх розв'язання, розроблення і прийняття рішень, їх реалізації, моніторингу результативності й оцінювання політики.

Комунікативний супровід публічної політики, на наш погляд, – найскладніший і найважливіший напрям урядових комунікацій. Від комунікативного супроводу залежить як загальне позитивне сприйняття публічної політики (що впливає на легітимність політичного управління), так і, власне, її зміст. У цьому контексті показовим є підхід Служби урядових комунікацій уряду Великої Британії (GCS). У методичних матеріалах ця установа окремо розглядає питання «Як працювати з публічною політикою?» При цьому підкреслюється, що «публічна політика та комунікації взаємозалежні: вони повинні працювати разом із самого початку й розвиватися в тандемі» [3]. GCS зазначає, що належні комунікації спроможні виявити корисні відомості, завдяки яким може початися розроблення нової публічної політики, або сформувавши кейси для політики, що розробляється чи потребує вдосконалення. Окремо розглядається питання «Як стратегічні комунікації можуть сприяти кращому виробленню політики?» У цьому контексті GCS нагадує, що саме інструменти комунікації можуть допомогти визначити, що думає цільова аудиторія щодо певного питання чи політики, а також допоможуть оцінити вплив рішень політики [3].

Розглядаючи особливості трьох основних напрямів урядових комунікацій, зазначимо, що перший напрям – висвітлення й доступ до інформації, можна зарахувати до тактичного рівня діяльності, напрям комунікаційної підтримки інструментів політики – до тактико-стратегічного рівня (залежно від обставин), натомість комунікативний супровід публічної політики варто зарахувати до стратегічного рівня. Власне стратегічні комунікації в найбільш широкому розумінні є процесом інтеграції досліджень сприйняття аудиторії та зацікавлених сторін (стейкхолдерів) і врахування отриманих результатів під час реалізації політики, планування операцій на кожному рівні [4, с. 148]. Як зазначають автори ґрунтовного дослідження урядових комунікацій у 15 країнах К. Сандерс та М. Канел, стратегічна комунікація «зазвичай координується і планується на вищому рівні управління разом із розвитком спеціалізованих підрозділів, що дає змогу *забезпечити проактивний діалог зі стейкхолдерами*... Стратегія пов'язується з метою комунікації, яка в орієнтованій на громадянина моделі полягає в прагненні інформувати й спілкуватися так, щоб *заохотити діалог і публічну розмову*» [5, р. 279–280].

Як бачимо, основною особливістю комунікативного супроводу публічної політики як складника стратегічних комунікацій, є діалоговий характер і взаємодія зі стейкхолдерами – суб'єктами, на інтереси яких впливає публічна політика або які можуть взяти участь у її реалізації. У цьому контексті комунікативний супровід публічної політики тісно пов'язаний із демократичними процесами, зокрема процесами обговорення та громадської участі, які лежать в основі деліберативної (дорадчої) й партисипаторної (учасницької) моделей демократії.

Діалоговий характер комунікативного супроводу передбачає використання різних інструментів на тому чи іншому етапі циклу публічної політики. Наприклад, на етапі визначення й аналізу проблеми йдеться про застосування інструментів вивчення громадської думки (опитування тощо), а також збирання інформації від ключових стейкхолдерів. Етап розроблення рішення передбачає проведення публічних консультацій з метою одночасного

роз'яснення змісту проекту рішення та збирання пропозицій і зауважень від широкого кола стейкхолдерів. Якісний комунікативний супровід на цих двох етапах має ключове значення: ідеться про формування легітимності публічної політики як такої, що має зрозумілий зміст для стейкхолдерів і розробляється за їх участю. Реалізація публічної політики має супроводжуватися використанням комунікативних інструментів, які дають змогу залучити стейкхолдерів до впровадження рішення (або принаймні забезпечити виконання цього рішення стейкхолдерами на основі його легітимності, сформованої на попередніх етапах комунікативного супроводу). Моніторинг та аналіз результативності публічної політики неможливі без правильно налагодженого зворотного зв'язку (це може бути й опитування громадської думки, і систематичний діалог із ключовими стейкхолдерами, і, врешті-решт, широкі публічні консультації).

Отже, комунікативний супровід публічної політики, який забезпечує постійний зворотній зв'язок із суспільством, має вагоме значення для демократизації політичного урядування. Відповідно, він має бути важливим складником стратегічних урядових комунікацій. У цьому контексті доцільно дослідити, як цей складник відображається в документах, що визначають стратегію урядових комунікацій у тій чи іншій сфері або в діяльності міністерств – розробників публічної політики.

Насамперед зауважимо, що в Україні офіційне впровадження стратегічних урядових комунікацій розпочато відносно нещодавно – після Революції гідності й початку російської агресії, що має гібридний характер. Зокрема, у затвердженій Указом Президента України Доктрині інформаційної безпеки України розвиток системи стратегічних комунікацій зараховано до системи національних інтересів України. Щоправда, відповідне поняття визначено в дуже загальних рисах як «скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави» [6].

Натепер в Україні реалізуються два затверджені урядом документи, які визначають стратегію комунікацій в окремих сферах публічної політики. Ідеться про Стратегію комунікацій у сфері європейської інтеграції на 2018–2021 роки та Стратегію комунікацій у сфері запобігання і протидії корупції.

Стратегія комунікацій у сфері європейської інтеграції на 2018–2021 роки визначає такі комунікаційні цілі: створення стабільної проєвропейської більшості в українському суспільстві, у якій сформовано розуміння публічної політики у сфері європейської інтеграції як процесу внутрішніх реформ в Україні; підвищення рівня поінформованості широких верств населення про можливості й перспективи, які відкриває для держави Угода про Асоціацію; підвищення рівня поінформованості широких верств населення про європейські цінності і стандарти; протидія дезінформації, спрямованої на дискредитацію відносин України з ЄС [7]. Як бачимо, 3 з 4 цілей пов'язані саме з інформаційними процесами, однак першу мету можна тлумачити більш широко, у т. ч. як очікуваний результат від комунікативного супроводу публічної політики у сфері європейської інтеграції.

У тексті Стратегії є положення, які підкреслюють важливість саме комунікативного зв'язку в т. ч. публічних обговорень. Наприклад, серед принципів реалізації Стратегії згадується «широкий діалог і дискусії з різними колами громадськості щодо актуальних питань державної політики у сфері європейської інтеграції» [7]. Також зазначено, що ефективна реалізація Стратегії потребуватиме «чіткої координації зусиль органів державної влади та представників громадянського суспільства у проведенні консультацій стосовно механізму реалізації Стратегії» [7]. Водночас відповідні акценти не знайшли подальшого

відображення в переліку заходів для досягнення цілей Стратегії: вони мають яскраво виражене інформаційне спрямування.

Аналіз положень Стратегії комунікацій у сфері запобігання і протидії корупції свідчить про її спрямування на обмін інформацією між державними органами та суспільством, водночас вплив такого обміну саме на вироблення публічної політики у відповідній сфері акцентується досить слабо. Серед трьох стратегічних цілей розвитку сфери антикорупційних комунікацій є формування довіри до державної антикорупційної політики та надання загальної підтримки в реалізації антикорупційної реформи [8]. Реалізація такої цілі тісно пов'язана із забезпеченням належного комунікативного супроводу публічної політики у відповідній сфері. Водночас серед 8 завдань, визначених для реалізації згаданої цілі, лише одне стосується діалогових практик у процесі формування й реалізації публічної політики – запровадження системи публічних консультацій та обговорень державної політики у сфері запобігання та протидії корупції, законодавчих ініціатив, відповідних планів і програм. Більшість інших завдань стосується висвітлення, інформування, доступу до інформації тощо.

Оскільки в інших сферах публічної політики стратегічні цілі комунікацій досі не визначені (що, на нашу думку, є серйозним недоліком), варто звернути увагу на декілька наявних прикладів комунікаційних стратегій міністерств – розробників публічної політики. Так, показовим може стати аналіз Комунікаційної стратегії Міністерства освіти та науки (МОН) на 2017–2020 роки. У документі серед виявлених проблем указується, що в міністерстві «не вибудована функція двостороннього зв'язку з громадськістю, існує система громадських обговорень, але без суспільного тиску проводиться формально» [9]. Разом із цим серед завдань, які повинна вирішити Комунікаційна стратегія, не знаходимо завдання щодо посилення взаємодії з громадськістю для її залучення до вироблення політики (натомість ідеться про підготовку цільової аудиторії до позитивного сприйняття інформації від МОН, зміну іміджу МОН, донесення сутності реформ тощо, що, безумовно, важливо, але не передбачає зворотного зв'язку).

Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України основними цілями стратегічних комунікацій визначає «формування довіри українського суспільства до воєнної політики держави, підтримку ними реформ у воєнній сфері та курсу з набуття Україною членства в НАТО; скоординованість дій державних органів та інших учасників стратегічних комунікацій під час об'єктивного інформування суспільства з питань, що стосуються оборони держави, підготовки і застосування Збройних Сил» [10]. Як бачимо, значний акцент зроблено саме на інформуванні суспільства. Водночас до основних складників стратегічних комунікацій зараховано, зокрема, зв'язки з громадськістю. Щоправда, надане визначення цього напрямку роботи як «становлення взаємовигідних гармонійних відносин між організацією (державою, військовим формуванням тощо) і громадськістю» [10] є настільки неконкретизованим, що не дає змоги стверджувати, чи стосується в т. ч. формування та реалізації публічної політики. Варто також зазначити, що серед шляхів реалізації стратегічних комунікацій, що пов'язані саме зі зв'язками з громадськістю, згадується лише «проведення інформаційних заходів, ведення проактивної комунікації із залученням ключових лідерів, проведення публічних заходів для підвищення розуміння політики Міністерства оборони та Збройних Сил українським суспільством» [10].

Характеризуючи Концепцію комунікаційної стратегії Міністерства юстиції, зазначимо насамперед позитив – серед семи комунікаційних цілей вказується мета – «залучати проактивні групи громадян в процесі вироблення державних політик у сфері юстиції

та права» [11]. Однак серед завдань зовнішніх комунікацій міністерства відсутнє завдання щодо залучення громадськості до вироблення публічної політики. Також серед згаданого в Концепції інструментарію зовнішніх комунікацій відсутні інструменти, спрямовані власне на громадську участь.

Як бачимо з аналізу прикладів визначення стратегічних завдань вітчизняних урядових комунікацій, комунікативний супровід публічної політики натеper не знаходить належного відображення. Водночас переважає інформаційний складник в урядових комунікаціях – проблема, на яку звертають увагу дослідники й під час розгляду досвіду інших країн.

Наприклад, аналізуючи урядові комунікації у Швеції, К. Фаласка та Л. Норд зазначають, що ці комунікації прозорі й доступні. Водночас «комунікаційних фахівців і розповсюдження неупередженої інформації можна кваліфікувати як непроникну стіну, що завдає шкоди відкритим політичним дебатам і дискусіям. Деліберация, яка є важливою частиною шведської політичної культури, істотно відрізняється від легкодоступної інформації» [12, р. 35]. Як далі підкреслюють дослідники, деліберация й діалог є інтегральним складником шведського суспільства для отримання поінформованої громадської думки про публічну політику, тому одна з очікуваних функцій урядової комунікації – фасилітувати взаємодію у формі діалогу й деліберации між урядом і громадськістю [12, р. 38]. У цьому контексті можна провести певні паралелі з політичними характеристиками українського та шведського суспільства. В Україні в силу об'єктивних причин ще не склалася традиція деліберации, водночас досвід організації «майданів» свідчить про пошук активною частиною суспільства придатних форм для впливу на процес політичного управління. Системне застосування інструментів деліберативної та партисипаторної демократії, з якими пов'язаний комунікативний супровід публічної політики, мають потенціал для задоволення такої потреби.

Результати проведеного дослідження дають змогу зробити низку висновків.

По-перше, комунікативний супровід публічної політики варто зарахувати до основного складника урядових комунікацій, оскільки саме він забезпечує системну взаємодію органів виконавчої влади із суспільством. Процеси обговорення та громадської участі тісно пов'язують комунікативний супровід із деліберативною та партисипаторною моделями демократії. Якісний комунікативний супровід, що забезпечує одночасне роз'яснення публічної політики й залучення до її творення, є важливим фактором формування легітимності політичного управління в демократичному суспільстві.

По-друге, комунікативний супровід публічної політики належить до стратегічного рівня урядових комунікацій. Саме комунікативний супровід стає підґрунтям для досягнення стратегічних управлінських цілей, оскільки комплексно впливає на якість політики, її легітимність і, відповідно, результативність подальшої реалізації.

По-третє, урядові стратегічні комунікації в Україні сьогодні важко назвати власне «стратегічними». Задекларовані інструменти таких комунікацій здебільшого належать до тактичного й тактико-стратегічного рівня. Натомість комунікативний супровід публічної політики, який належить до стратегічного рівня взаємодії із суспільством, не знаходить належного визнання в офіційних документах, що врегульовують завдання стратегічних комунікацій у певних сферах публічної політики або в діяльності конкретних міністерств. Отже, формування стратегічних комунікацій в Україні є недостатньо якісним.

З огляду на означені проблеми, питання ефективних шляхів упровадження комунікативного супроводу публічної політики в урядові стратегічні комунікації в Україні залишається актуальним напрямом подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Телешун С. Ефективне управління і публічна політика як напрям реалізації політичної влади в умовах кризи. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 35–45.
2. Johansson K.M., Raunio T. Government Communication in a Comparative Perspective. *Close and Distant: Political Executive-Media Relations in Four Countries* / ed K.M. Johansson & G. Nygren. Gothenburg : Nordicom, 2019. P. 127–148.
3. How to work with policy. *Guidance from Government Communication Service*. URL: <https://gcs.civilservice.gov.uk/guidance/how-to-work-with-policy> (дата звернення: 23.12.2019).
4. Баровська А.В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 1 (34). С. 147–152.
5. Government communication. Cases and challenges / Edited by K. Sanders, M.J. Canel. London ; New York : Bloomsbury Academic, 2013. 336 p.
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 р. «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/47/2017> (дата звернення: 22.12.2019).
7. Про схвалення Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018–2021 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 779. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/779-2017-%D1%80> (дата звернення: 22.12.2019).
8. Про схвалення Стратегії комунікацій у сфері запобігання та протидії корупції : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2017 № 576. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/576-2017-%D1%80> (дата звернення: 22.12.2019).
9. Комунікаційна стратегія МОН 2017–2020. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/komunikacijna-strategiya-mon-2017-2020.pdf> (дата звернення: 23.12.2019).
10. Про затвердження Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України : Наказ Міноборони України від 22.11.2017 № 612. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0612322-17> (дата звернення: 23.12.2019).
11. Концепція комунікаційної стратегії Мін'юсту 2019–2022. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/08/27/20190827101458-26.pdf> (дата звернення: 23.12.2019).
12. Falasca K., Nord L. Structures, strategies and spin: Government communication in Sweden. *Government communication. Cases and challenges* / Edited by K. Sanders, M.J. Canel. London ; New York : Bloomsbury Academic, 2013. P. 27–44.

**COMMUNICATIVE SUPPORT OF PUBLIC POLICY
AS A COMPONENT OF STRATEGIC GOVERNMENT COMMUNICATIONS
IN DEMOCRATIC SOCIETY**

Tetiana Andriichuk

*Secretariat of the Cabinet of Ministers of Ukraine,
Department of Information and Public Relations*

M. Hrushevsky str., 12/2, 01008, Kyiv, Ukraine

National University "Kyiv-Mohyla Academy",

Faculty of Law,

Department of Public Governance

Skovoroda str., 2, 04070, Kyiv, Ukraine

Features and importance of communicative support of public policy as a component of strategic government communications in the conditions of development of democratic society in Ukraine are defined in the article.

The author analyzes the directions of communication activity and identifies informing/access to information, communication on strengthening public policy instruments and communicative support of public policy.

It is argued that communicative support as the establishment of feedback at all stages of the process of forming and implementing public policy is the most complex and important area of government communication. The quality and legitimacy of political governance in democratic society depends on it.

The author defines the main feature of communicative support of public policy – a dialogical character, which includes the use of different tools of public involvement at all stages of the formation and implementation of public policy. This can provide a simultaneous explanation of public policy and involvement in its creation. The author emphasizes that this feature closely links communicative support with deliberative and participatory models of democracy.

Considering the systemic properties of communicative support of public policy and the significant influence on the quality and legitimacy of decision-making process, it is referred as a component of strategic government communications. The author analyzes the reflection of this component in official documents defining the strategy of government communications (communication strategies in the field of European integration and in the field of prevention and combating corruption, as well as communication strategies of the ministries). According to the results, the author substantiates the inadequate attention to the communicative support of public policy, which makes it possible to conclude that strategic communications are not formed in a sufficiently high quality.

Key words: government communications, communicative support, public policy, democracy, strategic communications, public participation.

УДК [321.6/.7.01:323(477.87+477.83+477.85)«2010»]:303.446
DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.8>

СУБНАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ, ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 2010 Р.: ЕКСПЕРТНЕ (СУБ'ЄКТИВНЕ) ВИМІРЮВАННЯ

Володимир Гнатюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет,
кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті на основі експертної (суб'єктивної) методики здійснено вимірювання субнаціональних політичних режимів в Україні на прикладі Закарпатської, Львівської та Чернівецької областей у 2010 році. Представлено авторську методику (техніку) вимірювання, структура якої об'єднала двадцять два питання до респондентів (локальних експертів). Загалом проаналізовані чинники формування і трансформації типів субнаціонального режиму через сім специфічних тематичних блоків – владний, суспільний, виборчий, корупція та професіоналізм, економічний, проблемний і позиція експерта. Також окреслено специфіку, тенденції й виняткові ситуації у визначений часовий проміжок на основі двох методів – експертного (синтезуючого) та експертного (генералізуючого). У кожній субнаціональній одиниці здійснено опитування семи локальних експертів.

Як наслідок, для Закарпатської області властивий анократичний субнаціональний режим, що відображався як негнучкий до трансформації в рамках демократичної інституційної спрямованості. У Львівській області встановився наближено демократичний тип субнаціонального режиму середнього (помірного) значення, який є гнучким до трансформації на наступний рівень – демократичний. У Чернівецькій області оформився наближено демократичний тип режиму вище середнього значення, що характеризувався найбільшою гнучкістю серед усіх випадків до переходу в демократичну фазу розвитку.

Ключовою ідеєю стала безпосередня демонстрація різного інституційного розвитку субнаціональних одиниць в Україні. Це наводить на думку, що успішна загальнонаціональна демократизація – процес, який здійснюється й на рівні системи, і на рівні її підсистем водночас. Зважаючи на те що Україна протягом більше ніж двадцяти років є державою з «гібридним режимом», є очевидним те, що десь цей процес (демократизація) відбувається з рухом «назад» – до авторитарних практик. Відповідно, ми маємо довготривалий «баланс» поміж демократичним та автократичним управлінням у нашій державі. Результати дослідження демонструють, що кожна субнаціональна одиниця розвивається специфічно й відображає таку «ситуацію» як особливий набір способів, засобів і механізмів здійснення політико-владного процесу.

Ключові слова: експертна (суб'єктивна) методика вимірювання, субнаціональний політичний режим, локальні експерти, інституційні та неінституційні індикатори.

Дослідження субнаціональної тематики в порівняльній політології є новим напрямом сучасних наукових розвідок. Якщо бути точнішим, то ця проблематика осмислюється націлено менше, ніж три останні десятиліття [1]. З іншого боку, незважаючи на такий короткий часовий проміжок, отримано ключовий синтезований результат як окреслення особливої ситуації зіставлення (*juxtaposition*), за якої виникла специфічна інституційна невідповідність поміж протіканням політичних процесів і їх теоретичним обґрунтуванням у певних частинах країни й цілим тлом (*загальнодержавний рівень*), де вони здійснювали-

ся. Отже, сформувалися «територіально-політичні системи» – субнаціональні одиниці як сфери, де «народжувалося» та починало функціонувати явище субнаціонального політичного режиму. Урешті-решт, у політології відомі два типи методик для їх вимірювання – інституційний (об'єктивний) та експертний (суб'єктивний), які є вираженням двох автономних, проте діалектично залежних поглядів на розвиток одного феномена.

Тенденція в компаративних субнаціональних дослідженнях із середини другого десятиліття ХХІ ст. почала відображати нові практичні площини для застосування порівняльних методик і методології в субнаціональній проблематиці. Також новітні дослідження [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9] свідчать, що «федеративний монізм» [10] як теоретична конструкція в порівняльній політології сьогодні перебуває на стадії подолання, оскільки сучасні розвідки стосуються безпосередньо й унітарних держав.

У статті представлено експертну (суб'єктивну) методику, на основі якої проаналізовано субнаціональний політичний режим у Закарпатській, Львівській і Чернівецькій областях у 2010 році. Вибір вищевказаних областей як предмет дослідження зумовлений декількома причинами. По-перше, наближеністю їх історичного та політичного розвитку протягом тривалого часу в складі схожих різних/єдиних державних утворень, що формує спільний дискурс еволюції інституційної структури. По-друге, географічною близькістю територіальних одиниць, що сприяє отриманню підвищеної якості результатів у порівняльних дослідженнях і їх валідності (перший закон географії У. Тоблера). По-третє, науковим інтересом автора щодо сучасного інституційного розвитку цих областей і спробою апробації власної методики вимірювання субнаціональних політичних режимів у них.

Суб'єктивний шлях вимірювання – це форма, що об'єднала систему питань для локальних експертів. Їхні відповіді оцінювалися відповідно до шкали балів, які сумарним чином постали як значення для кожної субнаціональної одиниці. Після здійснення формалізованих операцій отримано числа, що корелювалися з конкретним типом субнаціонального політичного режиму в областях. Як наслідок, структура методики об'єднала двадцять два питання до респондентів: двадцять «кількісних» (ті, що оцінювалися балами) та два «якісні» (ті, що окреслили особливість іманентних проблем). З погляду специфіки питання ґрунтувалися на суспільно-політичній основі, а саме: від диференціації, артикуляції та градації політичних акторів у зрізі владних відносин і їх конструкцій до електоральних аспектів і зафіксованих під час виборів порушень. Також наявними були питання про економічну ситуацію в субнаціональній одиниці, рівень професіоналізму бюрократичного апарату й випадки дискримінації щодо різних соціальних груп [11]. Загалом усі вони розділені на тематичні блоки задля зручності в аналізі та відображення узагальнених тенденцій у кожному з них.

У кожній субнаціональній одиниці (області) анкетовано по сім локальних експертів на основі дистанційного анонімного опитування. У статті отримані дані виражені в показниках – *середнє арифметичне*, *середнє гармонійне* та *мода*. Алгоритм застосування методики – це порівняльний аналіз тематичних блоків у трьох субнаціональних одиницях в одному часовому проміжку.

Аналіз складових елементів у детермінуванні типів субнаціонального політичного режиму у вищевказаних областях у 2010 р. розпочато з *владного тематичного блоку* (пит. № 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 18), у якому об'єднано питання, що стосуються політичних акторів і їхньої сили (її співвідношення між собою), а також механізмів стримання політичної влади та центральної (магістральної) характеристики конструкції політичних процесів у субнаціональній одиниці. У характеристиці владних механізмів (у широкому їх розумінні) для субнаціональних одиниць прикметні різноманітні політичні конфігурації, що відобразилося в специфіці протікання їх політичних процесів.

По-перше, числові значення для Закарпатської субнаціональної одиниці (далі – ЗСО) стали найменшими серед усіх інших. Це продемонструвало найслабшу демократичну спрямованість інститутів влади серед проаналізованих випадків. Це зумовлено низкою причин: а) вибірковістю типу політичного зв'язку та лояльністю лише до національного режиму з авторитарним/анократичним нахилом; б) низьким рівнем розвитку мережі громадських організацій та активністю громадян як релевантного актора в політичному житті; в) невідчутною (формально наявною) інституційною обмеженістю основних владних позицій. Також особливими рисами стали політична заангажованість судових органів, які регулярно працювали вибірково або на користь політиків з провладної сторони, та бізнес-коло як актор, що здійснював вагомий вплив на політичні рішення. Отже, політична конструкція в субнаціональній одиниці відображала симбіоз владних структур і бізнесу як невід'ємного його партнера.

По-друге, для Львівської та Чернівецької областей властива сильніша, а також схожа між собою демократична спрямованість політичних інститутів, ніж у Закарпатській. Очевидно, цьому сприяли такі фактори: а) відносна збалансованість сили політичних акторів у субнаціональній одиниці; б) наявність дієвих інституційних інструментів обмеження влади певного актора; в) інтеграція в політичний процес усіх ключових акторів суспільно-політичного життя. Відповідно до цього, у цих областях сформувався специфічний тип відносин, який можна виразити як систему – гру «за єдиним набором правил», яких намагаються дотримуватися всі її учасники.

З погляду наближеності значень у трьох позиціях у рамках владного тематичного блоку ЗСО та Чернівецької субнаціональної одиниці (далі – ЧСО) – це найстабільніші області з мінімальними відхиленнями діаметрально протилежного вираження, а Львівської субнаціональної одиниці (далі – ЛСО) – це наближений тип до ЧСО з «широким» діапазоном охоплення моди.

У суспільному тематичному блоці (пит. № 9, 10, 11, 17) зосереджено увагу на проблемах впливу ідеології та релігії на політичне життя в областях, позиціонуванні ЗМІ в системі відносин «провладна/опозиційна партія», рівні політичної культури та проявах дискримінації щодо різних соціальних груп.

У цьому контексті можна відмітити про такі особливості в кожному питанні: а) позиціонування ЗМІ в електоральний період (післяелекторальний також) варіювало із ситуації сильної підтримки провладної сторони з мінімальним (доволі несуттєвим) відхиленням у бік опозиції в ЗСО до рівноцінної репрезентації інтересів як провладної, так і опозиційної сторін у ЛСО та ЧСО; б) вплив на політичне життя ідеології та релігії характерний лише для ЛСО відносно рівною мірою, у ЧСО превалювала лише ідеологія, а натомість для ЗСО – жоден із факторів не відігравав вагомого значення; в) рівень політичної культури безпосередньо транслювався через форму політичної активності громадян і їхнього контролю за місцевою владою, а також функціонування громадських організацій і профспілок, тому в ЗСО він був нижчим на порядок (характерна політична пасивність, яка продукувала тип підданства й підпорядкування авторитетові влади), ніж у ЛСО та ЧСО, де наявні різноманітні форми політичної активності, моніторинг органів місцевої влади та вимога (суспільний запит) звітності їхньої діяльності; г) дискримінація щодо різних соціальних груп продемонструвала тенденцію, яка зумовлена загальнонаціональним і внутрішньообласним чинниками, коли для ЗСО та ЧСО вона характерна проти корінного населення (етнічних груп) та іммігрантів, то для ЛСО – проти іммігрантів і представників ЛБГТ-спільноти. Зрештою, такі групи, як «релігійні меншини» та «жінки», залишилися недоторканими в цьому аспекті.

По суті, зважаючи на всі значення та їх максимальне наближення між собою в кожній субнаціональній одиниці, тут актуальна позиція, що цей тематичний блок є найзбалансованішим серед усіх інших (говорячи дещо наперед). З іншого боку, така зважена експертна думка є лакмусовим папірцем для формування уявлення про важливі суспільні аспекти в областях у чітких («вузьких») діапазонах охоплення.

Наступний тематичний блок – *виборчий* (пит. № 12, 13, 14, 15, 16), у якому було п'ять питань, що стосувалися електорального процесу, порушень і їх видів, висвітлення з боку ЗМІ, наявності санкцій щодо учасників політичного життя й застосування різноманітних методів владою як певного механізму впливу на громадську думку через засоби масової інформації.

Передусім необхідно відмітити, що для всіх субнаціональних одиниць властиві дві спільні ключові особливості: по-перше, вибори були змагальними, репрезентативними та конкурентними, по-друге, наявні порушення на виборах. Мета порушень – це сприяння провладній стороні (в основному) та іншим учасникам електорального процесу (в меншій кількості випадків).

У питанні висвітлення виборчої кампанії у ЗМІ – телебачення, преса й радіо – ситуація така: а) у ЗСО цей процес характеризувався двома рівноцінними формами (дещо спотворена та прихована); б) в ЛСО популярними були прихована та збалансована форми; в) у ЧСО домінуючою була збалансована форма, проте з відчутними прихованими місцями. Також для місцевої влади властиве використання низки методів для отримання сприятливого ставлення з боку ЗМІ в електоральний період. Найчастіше застосовували такі методи в усіх областях: а) поширення селективної реклами та інформації; б) маніпуляція адміністративним ресурсом. Якщо для ЗСО також характерні такі методи, як тиск на компанії у сфері ЗМІ, підкуп журналістів і власників ЗМІ («*часто*»), вибіркові перевірки в ЗМІ, погроза журналістам чи власникам ЗМІ («*деколи*»), заборона на певне матеріальне забезпечення, заборона чи скасування ліцензії, дискредитація ЗМІ чи журналістів («*рідко*»), то для ЛСО – підкуп журналістів і власників ЗМІ («*деколи*»), тиск на компанії у сфері ЗМІ, вибіркові перевірки, заборона на певне матеріальне забезпечення, заборона чи скасування ліцензії, погроза журналістам чи власникам ЗМІ, дискредитація ЗМІ чи журналістів («*рідко*»). У свою чергу, для ЧСО притаманні методи: тиск на компанії у сфері ЗМІ, вибіркові перевірки в ЗМІ, підкуп журналістів і власників ЗМІ («*деколи*»), заборона на певне матеріальне забезпечення, заборона чи скасування ліцензії, погроза журналістам чи власникам ЗМІ, дискредитація ЗМІ чи журналістів («*рідко*»).

Здійснення санкцій щодо опозиційних політиків та інших учасників політичного життя в субнаціональній одиницях не були частими. По суті, вони дихотомізувалися на дві групи: ті, які не застосовані в жодній області (фізичний напад, арешти чи загибель/зникнення), або ті, які спостерігалися доволі незначною мірою (судовий позов за наклеп, звільнення з роботи й шантаж/погрози). Зрештою, ситуація в цьому аспекті відзначилася відносною рівністю в застосуванні санкцій у всіх регіонах, а ключова їх особливість – наявність *de facto* в «легкій» формі (міра інтенсивності «*рідко*» та «*іноді*»), що передбачає надію на викорінення в майбутньому.

Тематичний блок «*корупція та професіоналізм*» (питання № 19, 20) сфокусував увагу на двох проблемах – професіоналізмі чиновників і рівні корупції в органах місцевої влади та інших інститутах в межах області.

Зважаючи на дані, можна відобразити такі дві особливості: по-перше, рівень компетентності бюрократичного апарату в усіх субнаціональних одиницях на одному рівні – середньому; по-друге, рівень корумпованості в регіонах варіювався з високого в ЗСО

до помірного в ЛСО та ЧСО. Ключовими причинами такої негативної довготривалої стабільності, на думку локальних експертів, було низьке оновлення чиновницького середовища та застій образу «державного службовця» зразка радянських часів як нормально-го (оптимального, а часто єдиного) для сучасного працівника. З іншого боку, виділялася також структурна детермінанта, яка зумовила своєрідне «топтання на місці» через функціонування старої системи відносин, яку досі не модернізували або яка на повільному шляху до модернізації.

У рамках «економічного» тематичного блоку експертам було поставлено одне питання (пит. № 21) щодо економічної забезпеченості субнаціональної одиниці в державі. Загалом результати відобразилися у таких ситуаціях: а) у Закарпатській області зазначався стан залежності від державної допомоги більше ніж наполовину; б) у Львівській і Чернівецькій областях економічна ситуація була стабільною, проте надходження від центру все ж таки необхідні.

Останні два тематичні блоки – «проблемний» (пит. № 1) та «експертний» (пит. № 22). Якщо перший – це суб'єктивний, експертно визначений, синтез основних проблем у субнаціональній одиниці на початку електорального циклу. То другий – це визначення типу субнаціонального політичного режиму в регіоні як генералізуючий погляд, незважаючи на основні результати інтерв'ю. Тобто для респондентів питання № 22 звучало як «найбільш характерний тип субнаціонального режиму для області», де кожен із них визначав свою індивідуальну позицію. Отже, отримані два результати: експертний (генералізуючий) як відповідь на це питання та експертний (синтезуючий) як цілісна відповідь-картина формалізованої інформації з анкети (питання № 2–21). Основна відмінність блоків від усіх вищезгаданих – відсутність оцінювання. Це зумовлено специфікою, яка полягала в неможливості узагальнення декількох (у цьому разі трьох) випадків, тому вона постала як ефект підсилення якісного контексту в інтерпретації характеристик субнаціональних політичних режимів.

Загалом у рамках «проблемного» блоку отримано такі дані (табл. 1):

Таблиця 1

ЗСО	ЛСО	ЧСО
<i>Топ-3 проблеми в субнаціональних одиницях на 2010 р.</i>		
високий рівень коруптованості органів влади	сміттєва проблема	відсутність альтернативи на посту голови міста обласного значення
неналежна прозорість і звітність органів влади	транспортна система	слабка політична партійна конкуренція на виборах
гостре питання з національними меншинами	відсутність чіткої комплексної стратегії розвитку міста	слабка кооперація між громадськими організаціями та владою

Очевидно, що проблеми не окреслені лише трьома позиціями. Також поряд із вищевказаними стали: а) низький рівень політичної культури, посередній рівень чиновницького апарату та його низька ефективність, нерозвинута мережа громадських організацій і значне використання адміністративного ресурсу на виборах для Закарпатської області; б) проблема сприяння бізнес-середовищу, слабка комунікація з громадою, наявність політичного протистояння між містом, центром (національний рівень) і обласною владою та залученість міського голови в загальнодержавну політику для Львівської області; в) часткова етнопонаціональна проблема, невиконання передвиборчих обіцянок, погана інфраструктура регіону та систематичне зловживання адмінресурсом на виборах для Чернівецької області.

Отже, для ЗСО властива *владна* проблема, для ЛСО – *соціальна*, а для ЧСО – *політична*. Звісно, це не редукує цілий проблемний зріз у приматі цих питань, проте відображає їх спрямовальний вектор у конкретний момент на 2010 р.

В «експертному» тематичному блоці думки респондентів були ідентичними щодо вибору характерного типу субнаціонального режиму (у Закарпатській і Чернівецькій областях), проте лише у Львівській області спостерігалось певне відхилення (табл. 2):

Таблиця 2

<i>Субнаціональна одиниця</i>	Закарпатська	Львівська	Чернівецька
Тип субнаціонального режиму	Анократичний	Анократичний і наближено демократичний	Наближено демократичний
Відсоткова ставка	100%	29% і 71%	100%

Загалом, проаналізувавши всі елементи методики (сім тематичних блоків), можемо констатувати, що кінцеві результати продемонстрували картину нижче (табл. 3).

Таблиця 3

<i>Значення</i>	ЗСО	ЛСО	ЧСО
Середнє арифметичне	0,352679	3,899554	4,265625
Середнє гармонійне	0,278288	3,648872	4,12357
Мода	0,213542	3,489583	3,65625
Δ (Max-Min)	1,28125	2,953125	2,625
Тип субнаціонального режиму	Анократичний	Наближено демократичний	Наближено демократичний

Відповідно до цього, отримані дані можна розглядати як висновки в таких формулюваннях: 1) субнаціональні політичні режими характеризувалися у 2010 р. різноманітною демократичною спрямованістю: від слабкої (або невідчутної) у Закарпатській області до середньої (помірної) у Львівській і Чернівецькій областях; 2) числова різниця між максимальним і мінімальним значеннями типів субнаціональних режимів Δ (Max-Min) становила від $\approx 1,28$ у ЗСО до $\approx 2,63$ у ЧСО та $\approx 2,95$ у ЛСО. Це вказало на наявність специфічного «запасу», який відобразив потенціал субнаціональної одиниці до покращення інституційних характеристик у майбутньому та їх варіативність на момент 2010 р. в аспекті експертної інтерпретації; 3) для Закарпатської області властивий анократичний субнаціональний режим, що відобразився як негнучкий до трансформації в рамках демократичної інституційної спрямованості; у Львівській області встановився наближено демократичний тип субнаціонального режиму середнього (помірного) значення, який був гнучким до переходу на наступний рівень – демократичний; у Чернівецькій області оформився наближено демократичний тип режиму вище середнього значення, що характеризувався найбільшою гнучкістю серед вищезгаданих випадків до переходу в демократичну фазу розвитку.

При цьому застосування (суб'єктивної) методики на прикладі Закарпатської, Львівської та Чернівецької областей також зумовило певні узагальнені висновки, що стосувалися методичних питань і відображення тенденції (її спрямування) на 2010 р.: 1) диференціація позицій локальних експертів детермінувала «широту охоплення» числових значень, а отже, можливість їх порівняння та знаходження оптимального вираження; 2) серед усіх математичних показників – середнє гармонійне – це найкоректніше (оптимальне) значення в характеристиці типу субнаціонального режиму, яке усуває деяке перебільшення серед-

нього арифметичного показника та максимізує значення моди, що, скоріше, транслює частоту зближення позицій респондентів, ніж повноцінне синтетичне бачення; 3) експертний (синтезуючий) метод – це найдоцільніший спосіб дослідження типів субнаціональних режимів, що виражає експертно-індуктивний підхід до вивчення проблематики і сприяє вищій якості точності наукових результатів, ніж експертний (генералізуючий) інструментарій, ґрунтувався на дедуктивній основі; 4) прикметна загальна тенденція до збільшення числових значень майже в усіх тематичних (оцінюючих) блоках, що детермінувала якісне покращення інституційних характеристик у суспільно-політичній сфері регіонів.

Дослідження субнаціональної проблематики в українській науці – нова сторінка в політологічних розвідках. Досі відкрито лише історико-методологічний і методичний контекст цієї тематики, а також недавні апробації в дефініційованні субнаціональних політичних режимів через контекст політичної історії влади або конструкцію інституційного дизайну як сукупності акторів, що в той чи інший часовий період здійснювали політико-управлінські рішення [12; 13]. Отже, перспективи в сучасних дослідженнях неймовірно широкі: від побудови авторських методик (об'єктивних і суб'єктивних) до апробації їх в українських реаліях, здійснення нової типологізації субнаціональних політичних режимів, їх порівняльний аналіз у різних зрізах – регіональному, часовому та методичному. Урешті-решт, кінцевий результат сукупності всіх розвідок – це вивчення, вимірювання, типологізація всіх субнаціональних одиниць в Україні.

Список використаної літератури

1. O'Donnell G. Polyarchies and the (Un)Rule of Law in Latin America: A Partial Conclusion / in J. Mendez, P. Pinheiro, G. O'Donnell, eds. *The (Un)Rule of Law and the Under privileged in Latin America*. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1999. P. 303–338.
2. Behrend J., Whitehead L. Prácticas iliberales y antidemocráticas a nivel subnacional: enfoques comparados. *Colombia Internacional*. 2017. № 91. P. 17–43.
3. Freidenberg F., Suárez-Cao J., eds. Territorio y poder: Nuevos actores y competencia política en los sistemas de partido multinivel en América Latina. Salamanca : Ediciones Universidad de Salamanca, 2014. 386 p.
4. Giraudy A. Democrats and Autocrats: Pathways of Subnational Undemocratic Regime Continuity within Democratic Countries. Oxford : Oxford University Press, 2015.
5. Harbers I., Matthew C.I. Politics in Space: Methodological Considerations for Taking Space Seriously in Subnational Comparative Research. *Paper prepared for the Annual Meeting of the American Political Science Association*. Washington, DC, August 28–31, 2014.
6. Kent E. Disciplining Regions: Subnational Contention in Neoliberal Peru. *Territory, Politics, Governance*. 2015. № 3 (2). P. 124–146.
7. Kent E., Prieto J.D. Subnational Authoritarianism and Democratization in Colombia: Divergent Paths in Cesar and Magdalena / in T. Hilgers, L. Macdonald, eds. *Violence in Latin America and the Caribbean Subnational Structures, Institutions, and Clientelistic Network*. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. P. 153–172.
8. Kent E. Territory and Ideology in Latin America: Policy Conflicts between National and Subnational Governments. Oxford : Oxford University Press, 2017.
9. Uribe J.F.P. Entre democracias y autoritarismos: una mirada crítica al estudio de la democracia subnacional en Colombia y Latinoamérica. *Colombia Internacional*. 2017. № 91. P. 215–242.
10. Гнатюк В.В. Вступ до субнаціональної політики: від упереджень до стверджень. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право» : збірник наукових праць. Київ, 2018. № 1 (37). С. 6–11.

11. Приклад анкети для локального експерта у Львівській субнаціональній одиниці. URL: https://drive.google.com/open?id=1TrncwwP1YUtsIdkEa-RdspTM5X_F99b.
12. Ротар Н.Ю. Інституційний дизайн регіонального політичного режиму у Чернівецькій області. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 2 (88). С. 44–76.
13. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.

SUBNATIONAL POLITICAL REGIMES IN UKRAINE ON THE EXAMPLE OF THE TRANSCARPATHIAN, LVIV AND CHERNIVTSI REGION IN THE 2010: THE SUBJECTIVE MEASUREMENT

Volodymyr Hnatiuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy,
Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In the article was made measurement of subnational political regimes in Ukraine, based on the expert (subjective) methodic, using the example of the Transcarpathian, Lviv and Chernivtsi regions in 2010. It presents the author's methodic (technique) of measurement, the structure of which includes twenty-two questions to the respondents (local experts). In general, the factors of formation and transformation of the subnational regime types were analyzed through seven specific thematic blocks, namely: ruling, social, electoral, corruption and professionalism, economic, problematical and expert position. In paper also outlines the specifics, tendencies and exceptional situations within specified time interval based on two methods – expert (synthesizing) and expert (generalizing). Seven local experts were interviewed in each subnational unit.

As a consequence, the Transcarpathian subnational unit was characterized by an anocratic subnational regime, which manifested as inflexible to transformation within the framework of democratic institutional orientation. In the Lviv region was established an approximately democratic type of subnational regime with medium (moderate) value, which was flexible to the next level of transformation – democratic. In the Chernivtsi region had emerged an approximately democratic regime type of above the average value, which characterized by the greatest flexibility among all cases before the transition to the democratic phase of development.

The key idea was the direct demonstration of the different institutional development of subnational units in Ukraine. This suggests that successful nationwide democratization is a process that takes place both at the system level and at the level of its subsystems at the same time. Considering that Ukraine is a “hybrid regime” state for more than twenty years, it becomes evident that somewhere this process (democratization) is going backwards – to authoritarian practices. Accordingly, we have a long-lasting “balance” between democratic and autocratic governance in our country. The results of the study show that each subnational unit develops especially and reflects such “situation” as special set of ways, means and mechanisms of political process implementation.

Key words: subjective methodic of measurement, subnational political regime, local experts, institutional and non-institutional indicators.

УДК 321.7 (437.6)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.9>

ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УМОВАХ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ У СЛОВАЧЧИНІ

Анатолій Ключкович

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук,
кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

Політико-інституційні чинники відіграли визначальну роль у консолідації демократії в Словаччійській Республіці на початку 2000-х рр. Діяльність коаліції М. Дзурінди забезпечила процедурний консенсус для завершення переходу Словаччини до демократії. Метою статті є аналіз ключових напрямів політико-інституційних реформ в умовах реалізації демократизаційного та євроінтеграційного курсу Словаччини в 1998–2004 рр.

Виділено основні цілі політико-інституційних реформ у Словаччині: адаптацію конституційної системи країни до стандартів ЄС, зміцнення демократичних засад політичної системи, удосконалення парламентської моделі, підвищення ефективності державного управління, децентралізацію влади, розбудову регіонального самоврядування.

Висвітлено зміст і напрями конституційної реформи. Конституційні зміни у 1999, 2001 рр. частково відновили інституційну рівновагу в системі владних відносин, запровадили нові інститути.

Проаналізовано інституційне забезпечення євроінтеграційної політики Словаччини. У процесі реформування законодавчої та виконавчої структури Словаччини адаптовані до механізму функціонування ЄС.

Висвітлено основні цілі та стратегію реформування системи публічного управління. Словаччині вдалося здійснити системні реформи у сфері публічного управління, провести багаторівневу децентралізацію влади, реорганізувати інституційну інфраструктуру державних адміністрацій, створити дієве місцеве й регіональне самоврядування.

Завдяки політико-інституційним реформам створені умови для зниження впливу на державну політику деструктивних неформальних інститутів і практик, передусім корупції та клієнтелізму. Результатом демократичних трансформацій у Словаччині можна вважати консолідацію демократичного режиму через конституціоналізацію і стабілізацію державно-владної системи, інституціоналізацію демократичних правил політичної конкуренції.

Ключові слова: Словачька Республіка, перехід до демократії, консолідація демократії, політико-інституційні реформи, конституційні зміни.

Важливу роль у переході до демократії посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи відігравали політико-інституційні перетворення, впливаючи на динаміку, траєкторію й результат трансформації. Руйнування комуністичного режиму в Чехословаччині зумовило перебудову інституційної структури політичної системи, унаслідок чого закріплено демократичні принципи на її базових рівнях. Попри неуспішність консолідації демократії в рамках єдиної держави чехів і словаків, в умовах федерального етапу трансформації встановлені інституційні рамки, які відіграли важливу роль у протидії авторитарним тенденціям розвитку Словаччини в 1994–1998 рр. Зміна влади внаслідок парламентських виборів 1998 р. надала Словаччині повторний шанс на завершення переходу до консолідованої демократії, яким країна успішно скористалася завдяки інтенсивним політико-інституційним реформам.

Саме модернізація владно-інституційної структури розглядалася дослідниками як ключовий показник консолідації демократії в Словаччині, оскільки трансформаційні процеси на інших рівнях суспільної системи були менш успішними. На початку 2000-х рр. науковці не були однозначними щодо набуття Словаччиною статусу консолідованої демократії. С. Сомолані пов'язувала завершення переходу Словаччини до демократичного режиму з прямими виборами президента в 1999 р. [13, с. 6], оптимістично вважаючи країну стандартною консолідованою «ною демократією» [12, с. 10]. При цьому дослідниця наголошувала, що, на відміну від реалізованих політико-інституційних змін, незавершеною залишилася соціально-економічна трансформація з перспективними цілями утвердження цивілізованої ринкової економіки, функціональної правової держави й сильного громадянського суспільства [13, с. 6]. Станом на 2003 р. М. Кубат розглядав Словаччину тільки як напівконсолідовану демократію, оскільки в країні зберігалася напружена внутрішньополітична ситуація, а також проявилися ризики недемократичного характеру в контексті виборчого процесу [8, с. 22]. З огляду на багаторівневість консолідаційних процесів, Л. Копечек також указував на незавершеність процесу консолідації в Словаччині на всіх ключових рівнях, окрім конституційного [6, с. 310]. Вступ Словаччини в НАТО та ЄС у 2004 р. додав аргументів щодо набуття країною статусу консолідованої демократії, оскільки поряд із утіленням зовнішньополітичних пріоритетів, засвідчив міжнародне визнання успішності демократичних перетворень (зокрема, на владно-інституційному рівні). Але питання стабільності й ефективності державно-владних інститутів, довіри до них з боку громадян, забезпечення соціального складника трансформації не втратили своєї актуальності й на сучасному етапі розвитку Словаччини.

Метою статті є аналіз ключових напрямів політико-інституційних реформ в умовах реалізації демократизаційного та євроінтеграційного курсу Словаччини в 1998–2004 рр.

У процесі подолання політичних деформацій, залишених у спадок від «гібридного» режиму В. Мечіара [1], і поглиблення демократичних перетворень у контексті євроінтеграційних цілей владна еліта Словаччини постала перед низкою інституційних викликів і завдань, які вимагали невідкладних заходів у правовій і політичній площині. Першочергового вдосконалення потребувала парламентська модель організації влади, зокрема система «стримувань і противаг». Політичний розвиток Словаччини та практика взаємовідносин вищих органів державної влади в 1993–1998 рр. засвідчили наявність у Конституції низки проблемних положень, які потребували політико-правового врегулювання.

Не менш нагальною була потреба адаптації конституційної системи країни до вимог ЄС, зокрема врегулювання механізму перенесення частини суверенітету Словаччини на міжнародні організації та вдосконалення механізму захисту прав і свобод людини. Важливим завданням в аспекті модернізації інститутів публічної влади було зміцнення демократичних засад їх організації, забезпечення стабільності й ефективності органів державного управління. Приведення системи публічного управління відповідно до вимог ЄС вимагало вдосконалення системи самоврядування, створення посередницької ланки самоврядних одиниць між центральним і місцевим рівнями.

Одне з головних завдань на етапі формування інституційних умов консолідації демократії – це забезпечення функціонування демократичних правил на всіх рівнях політичного процесу та дотримання політичними гравцями цих правил. Як підкреслює С. Сомолані, «мечіаризм» настільки сильно пошкодив інституційне середовище економіки й політики, що його неофіційні правила прийняли й ті, хто з ним боровся, тобто деякі політики з урядових партій [13, с. 102]. Клієнтелізм, нетранспарентність, корупція та порушення правил не зникли зі словацької політики одночасно з приходом до влади демократичної опозиції.

Інституціоналізація демократичних правил потребувала комплексних змін на різних рівнях політичної системи. Назріла потреба досягнення процедурного консенсусу, дотримання «правил гри» в політиці призвело до конкретних кроків щодо вдосконалення інституційних механізмів демократії.

В аспекті модернізації інституційних основ демократії варто підкреслити першочергове значення парламенту як інструменту забезпечення стабільності й легітимності влади в період радикальних змін. Політична практика консолідаційних процесів засвідчує, що саме парламент стає центром досягнення міжлітньої згоди щодо змісту й темпів демократичних перетворень. Парламентські інститути в Словаччині відігравали важливу роль в утриманні політичного режиму в межах демократичних норм і процедур. Результати парламентських виборів 1998 р. та формування широкої право-лівоцентристської коаліції зафіксували перемогу демократичних сил і старт якісно нового етапу розвитку парламентаризму, який дослідники означають як етап консолідації словацької парламентської демократії та початок «функціонального парламентаризму» [10, с. 53]. Уряд М. Дзурінди опирався на підтримку чисельної парламентської більшості, що дало змогу вносити конституційні зміни.

У 1999 та 2001 рр. ухвалено низку конституційних змін, які скоригували роль вищих державних органів у системі розподілу влади й тим самим сприяли відновленню інституційної рівноваги в політичній системі [14; 16]. З-поміж найбільш важливих конституційних змін варто виокремити врегулювання положень, пов'язаних із підготовкою вступу Словаччини до ЄС і НАТО; оновлення повноважень парламенту у зв'язку з членством Словацької Республіки в міжнародних організаціях; зміцнення депутатського імунітету й індемнітету; запровадження прямих виборів президента й механізму відкликання президента з посади на основі всенародного голосування; розширення можливостей президента щодо розпуску парламенту; запровадження контрастигування актів президента з боку голови уряду та уповноважених міністрів; розширення повноважень уряду, які передбачають прийняття колегіальних рішень; посилення статусу й повноважень органів судової влади, насамперед Конституційного Суду СР; заснування нових конституційних органів – Судової ради та Публічного захисника прав; новелізація конституційного статусу людини та громадянина тощо. Поряд зі стабілізацією в системі розподілу державної влади названі конституційні зміни створили інституційні запобіжники щодо можливих авторитарних рецидивів у майбутньому, адже складно вважати консолідованою таку інституційну структуру, в рамках якої недемократичні елітарні групи мають суттєвий вплив на прийняття політичних рішень.

В аспекті інституційної модернізації системи органів державної влади зміст конституційної реформи проявився в таких характеристиках: по-перше, законодавці відмовилися від радикальних кроків щодо перерозподілу владних повноважень чи зміни владної моделі в Словаччині; по-друге, нововведення відображали потреби щодо наближення національної системи державної влади до стандартів ЄС, а також створювали механізм перенесення частини суверенних прав Словаччини до міжнародних структур; по-третє, конституційні зміни орієнтувалися на забезпечення системності правових перетворень, закріплення демократичності, стабільності й ефективності владних інститутів [2, с. 330–331].

Реалізація Словаччиною євроінтеграційної стратегії актуалізувала потребу її інституційного забезпечення, пристосування законодавчих і виконавчих структур до механізму функціонування ЄС. Інституційні основи євроінтеграційної політики були закладені в період урядування В. Мечіара, коли, попри декларативну імітацію руху Словаччини до Європи, усе-таки були створені механізми координації з ЄС, налагоджені інституційні зв'язки між установами, накопичено кадровий потенціал у цьому напрямі. Незважаючи на

кількарічні переговори та узгодження з ЄС, інституційний механізм так і не запрацював ефективно в практичній площині у зв'язку зі складними внутрішньополітичними процесами в Словаччині. Тому, опираючись на попередній досвід, систему зв'язків з ЄС і кваліфіковані кадри, уряд М. Дзурінди зміг увести інституційний механізм європейської інтеграції в дію [4, с. 67].

Уряд оптимізував внутрішньополітичні механізми та державні структури для полегшення підготовки вступу країни до ЄС. Зокрема, запроваджено посаду віце-прем'єра з питань європейської інтеграції, створено Міністерську раду словацького уряду з питань європейської інтеграції, передбачено відповідний профіль роботи на рівні державних секретарів МЗС тощо [9, с. 55]. У лютому 1999 р. уряд ухвалив План дій щодо інтенсифікації процесу інтеграції Словаччини до ЄС, а у квітні 1999 р. – Концепцію комунікаційної стратегії уряду Словацької Республіки для підготовки населення до членства Словацької Республіки в Європейському Союзі, які передбачили комплекс заходів для розв'язання проблемних питань і стимулювання руху країни на євроінтеграційному шляху. Унаслідок інтенсивної роботи органів державної влади Словаччині вдалося швидко запустити механізм координації євроінтеграційного процесу. Система інституційного забезпечення євроінтеграції включала мережу координаційних і моніторингових зв'язків між державними структурами, головними серед яких були МЗС, окремі міністерства, відповідальні за впровадження зобов'язань і реформ у відповідних секторах, а також робочі групи для виконання порядку денного переговорів [4, с. 69].

До 2004 р. процес інституціоналізації євроінтеграційної політики характеризувався фактично одностороннім упровадженням Словаччиною європейських стандартів, впливаючи на ключових акторів і механізми внутрішньополітичного життя. Після того як Словаччина стала членом ЄС, вона не тільки продовжувала адаптуватися до внутрішнього механізму функціонування Євросоюзу, а й отримала можливість впливати на його формування [3, с. 235–236]. Ці можливості ставили додаткові вимоги перед країною щодо оптимізації взаємодії гілок державної влади та досягнення консенсусу між політичними гравцями.

У контексті приєднання до Євросоюзу підвищилася роль уряду як головного актора в переговорах щодо умов вступу Словаччини, а також у забезпеченні транспонування європейського права в національне законодавство. Після набуття Словаччиною статусу члена ЄС зросла правова й політична необхідність упорядкування взаємодії уряду та парламенту в європейських питаннях, що зумовило ухвалення відповідного конституційного закону [15]. Політичний контекст прийняття цього закону віддзеркалював складні відносини між коаліційними партіями, а також між владою й опозицією, яка сприймала законодавчий орган як інструмент послаблення уряду та посилення власного впливу через розширення прав і можливостей словацького парламенту в питаннях ЄС [7, с. 48–49].

Отже, подальше вдосконалення законодавства здійснювалося з метою підготовки Словаччини як члена ЄС до діяльності в рамках європейських владних структур. Зокрема, були впорядковані відносини між парламентом та урядом у питаннях європейської інтеграції, посилені нормотворчі повноваження уряду, розширено імунітет депутата, створено правову основу для проведення виборів до Європарламенту. У 2004 р. словаки вперше взяли участь у виборах до Європарламенту, щоправда, відзначилися найнижчою явкою серед усіх країн-членів ЄС (16,96%).

Досягнення стану консолідованої демократії безпосередньо пов'язано зі здатністю держави виконувати владно-управлінські функції на всіх рівнях публічних відносин. У 1998 р. сформувалися сприятливі внутрішньополітичні умови для продовження процесу децентралізації, який започаткований ще в 1990 р., але з різних причин фактично припи-

нився в наступні роки. Уряд М. Дзурінди взяв курс на системний підхід у реформуванні публічного управління та проводив політику реформ з метою адаптації системи державного управління й місцевого самоврядування Словаччини до вимог ЄС. У 1999 р. уряд ініціював підготовку реформування системи публічного управління. Реформа переслідувала такі ключові цілі: створити нову ефективну модель публічного управління шляхом децентралізації й демократизації чинної системи; відреагувати на реформні тренди публічного управління в інших країнах і долучитися до єдиного Європейського адміністративного простору; сформулювати передумови для горизонтального управління економічним і соціальним розвитком шляхом створення компетентних структур управління на локальному та регіональному рівнях [5, с. 21].

Реалізація стратегії децентралізації правлячою коаліцією стала можливою внаслідок забезпечення необхідних умов на трьох основних рівнях: конституційно-правовому, організаційно-інституційному та політичному. У зазначений період відбулося покращення конституційно-правових умов для функціонування децентралізованої держави внаслідок новелізації законів, унесення конституційних змін у 2001 р. і 2004 р., апроксимації національного законодавства до права ЄС. Сприятливі умови створила також реорганізація інституційної інфраструктури на центральному та місцевому рівнях виконавчої влади, стабілізація функціонування публічного управління, виникнення регіонального самоврядування. Найважче було забезпечити сприятливі умови на політичному рівні, оскільки владна коаліція була дестабілізована внаслідок виходу частини депутатів з клубів партій. Ця ситуація створила проблеми в пошуку політичної підтримки для подальшої реалізації програми реформ уряду М. Дзурінди [11, с. 88–89].

На початку 2000-х рр. Словаччині вдалося здійснити системні реформи у сфері публічного управління, провести багаторівневу децентралізацію влади, раціоналізувати інституційну структуру органів державної адміністрації, створити дієве місцеве й регіональне самоврядування, тим самим було забезпечено демократичні умови розвитку на всіх рівнях публічних відносин. Оптимізація інституційної структури влади, упровадження елементів сервісної моделі управління, поглиблення процесів децентралізації, посилення відкритості діяльності державних структур – усе це свідчило про покращення публічного управління, що позначалося на ставленні громадян до змін.

У цьому контексті варто відзначити також створення умов для зниження впливу на державну політику деструктивних неформальних інститутів і практик, передусім корупції та клієнтелізму. 21 червня 2000 р. Національна Рада СР схвалила Національну програму боротьби з корупцією та інституційні механізми для її реалізації. Упродовж 1999–2002 рр. реалізовано комплекс нормативно-регулятивних заходів у різних напрямках боротьби з корупцією, забезпечення вільного доступу до інформації, контролю за джерелами походження майна, відкритості державних закупівель, функціонування й фінансування політичних партій. Попри активні нормативно-правові заходи, у перші роки функціонування уряду М. Дзурінди не вдалося досягти значних успіхів у практичній боротьбі з корупцією і клієнтелізмом, оскільки система чинила формальний і бюрократичний супротив нововведенням, чимало посадовців ігнорували вимоги й критику громадськості. На відміну від інших динамічних та успішних напрямів реформування, позитивні зміни в антикорупційній сфері відбувалися повільно.

Отже, вагоме значення для демократичної консолідації в Словаччині мали перетворення на інституційному рівні політичної системи, спрямовані на вдосконалення розподілу влади, децентралізацію державного управління, розбудову місцевого та регіонального самоврядування. Політико-інституційні перетворення сприяли досягненню процедурного

консенсусу й консолідації на основі визнаних норм та інститутів, що зробили більш стійкими демократичні засади організації державної влади. Динамізм інституційних перетворень зумовлювався прагненням словацької владної еліти наздогнати інші центральноєвропейські країни на шляху євроінтеграції.

З огляду на глибину й важливість законодавчих змін у 1999–2001 рр., можна стверджувати, що конституційна консолідація в Словаччині завершилася майже через десять років після ухвалення початкової редакції Конституції. Після цих новел конституційні положення не зазнавали суттєвих змін в аспекті формування, функціонування та взаємодії вищих органів державної влади. Усунення прогалів у Конституції, удосконалення моделі розподілу влади, запровадження нових інститутів, адаптація законодавчих положень до європейських стандартів, децентралізація публічного управління – ці структурні реформи додали стабільності системі владних відносин, поглибили демократичний характер держави й посилили інституційні перешкоди для діяльності недемократичних сил у Словаччині.

Список використаної літератури

1. Ключкович А. Політичний режим в Словаччині в 1994–1998 рр.: боротьба авторитарних і демократичних тенденцій розвитку. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 18–23.
2. Лемак В.В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми : дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2003. 415 с.
3. Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та України: порівняльний аналіз / за ред. Г.М. Перепелиці. Київ : Стилос, 2013. 302 с.
4. Шлях до ЄС Вишеградських країн: уроки для України. Київ : Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», 2014. 102 с.
5. Hamalová M., Papánková S. K aktuálnym problémom komunálnej reformy v SR. *Decentralizácia verejnej správy Slovenskej republiky: otvorené otázky*. Bratislava : EUBA, FES, 2005. S. 19–37.
6. Kopeček L. *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*. 1 vyd. Brno : CDK, 2006. 347 s.
7. Král D., Bartovic V. *Český a slovenský parlament po Lisabonské smlouvě*. Praha : Institut pro evropskou politiku EUROPEUM. 73 s.
8. Kubát M. *Postkomunismus a demokracie. Politika ve středovýchodní Evropě*. Praha : Dokořán, 2003. 128 s.
9. Leška V. *Dostihne Slovensko své sousedy na cestě do Evropské unie? Mezinárodní vztahy*. 2000. Roč. 35. Č. 2. S. 47–61.
10. Malová D., Láštic E., Rybář M. *Slovensko ako nový členský štát Európskej Únie: výzva z periferie?* Bratislava : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2005. 184 s.
11. Nižňanský V., Cibáková V., Hamalová M. *Tretia etapa decentralizácie verejnej správy na Slovensku*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2014. 232 s.
12. *Slovensko: desať rokov samostatnosti a rok reforiem* / G. Mesežnikov, O. Gyarfášová (eds.). Bratislava : IVO, 2004. S. 9–24.
13. Szomolányi S. *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava : Stimul, 1999. 121 s.
14. Ústavný zákon z 23. februára 2001, ktorým sa mení a dopĺňa Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. ... *Zbierka zákonov*. Č. 90/2001. S. 1226–1236.
15. Ústavný zákon z 24. júna 2004 o spolupráci Národnej rady SR a vlády SR v záležitostiach Európskej únie. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2004/397/20040801> (дата звернення: 16.05.2018).
16. Ústavný zákon zo 14. januára 1999, ktorým sa mení a dopĺňa Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. ... URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1999/9/> (дата звернення: 16.05.2018).

**POLITICAL AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS IN THE CONDITIONS
OF DEMOCRACY CONSOLIDATION IN SLOVAKIA**

Anatolii Kliuchkovych

Uzhhorod National University,

Faculty of Social Sciences,

Department of Political Science and State Administration

University str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine

Political and institutional factors played a major role in the consolidation of democracy in the Slovak Republic in the early 2000s. The activities of the Dzurinda's Coalition provided the procedural consensus for completing Slovakia's transition to democracy. The purpose of the article is to analyze the key areas of political and institutional reforms in Slovakia in the context of the democratization and European integration in 1998–2004.

The main goals of the political and institutional reforms in Slovakia are highlighted: adaptation of the country's constitutional system to EU standards, strengthening the democratic foundations of the political system, improving the parliamentary model, raising the efficiency of public administration, decentralization of power, the development of regional self-government.

The content and directions of constitutional reform are covered. Constitutional amendments (1999, 2001) partly reinstated the institutional balance in the system of power relations. The institutional support of Slovakia's European integration policy is analyzed. In the process of reforming, the legislative and executive structures of Slovakia have been adapted to the mechanism of functioning of the EU. The main goals and strategy of reforming the public administration system are outlined. Slovakia manage to implement systemic reforms in the field of public administration, carry out multi-level decentralization of power, reorganize the institutional infrastructure of state administrations, create effective local and regional self-government.

Owing to political and institutional reforms, the conditions to reduce the impact on government of destructive informal institutions and practices, especially corruption and clientelism were created. The result of democratic transformations in Slovakia is the consolidation of the democratic regime through the constitutionalization and stabilization of the state power system, the institutionalization of democratic rules of political competition.

Key words: Slovak Republic, transition to democracy, democracy consolidation, political and institutional reforms, constitutional amendments.

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.10>

ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ НАСИЛЛЯ В СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

Дмитро Кундельський

*Національний університет «Острозька академія»,
кафедра політології та національної безпеки
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Рівненська область, Україна*

У статті проаналізовано основні підходи до пояснення явища насилля в методологічних рамках дослідження таких соціальних наук, як психологія, соціологія та політологія. З'ясовано, що психологічні підходи пояснюють насилля, оперуючи поняттям агресії, однак по-різному пояснюють його сутність. Так, агресія може бути виявом деструктивного інстинкту людської природи або ж важливим чинником у боротьбі за владу, прагнення до переваги й удосконалення. Одні науковці стверджують, що агресія притаманна всім вищим тваринам, інші наголошують, що саме в людському суспільстві вона втілюється у формі насилля. Загалом психологічні підходи вбачають джерело насилля у внутрішніх психологічних процесах людини, що мають вирішальне значення в соціальній поведінці людини.

Проте інші вчені переконані, що насилля має насамперед соціальну природу, й одним із найважливіших чинників насилля вважають протиріччя між потребами людей і реальними можливостями їх задоволення, що залежать насамперед від місця індивіда в соціальній структурі суспільства та рівня його соціально-економічної диференціації. У рамках цього підходу виділяють теорію аномії – кризового стану суспільства, що характеризується слабкістю інституційних норм і зумовлює соціальні відхилення, які можуть утілювати й насильницькі дії; теорію фрустрації – коли виникнення насилля пов'язане з перешкодами, які виникають на шляху суб'єкта й не дають йому змоги досягнути поставленої мети та відносної депривації як сприйняття людиною невідповідності між її ціннісними очікуваннями й ціннісними можливостями їх здійснення, що спричинює насилля, спрямоване на тих, хто є уособленням цієї невідповідності.

Класичні представники політичної науки розглядають насилля як один із засобів здійснення влади в державі чи побудови нового суспільства та держави (інструментальний підхід). Більш сучасні дослідники виникнення насилля пов'язують із наслідком відсутності рівноваги між соціальною, політичною чи економічною структурами суспільства (структурний підхід) або розривом між рівнем розвитку політичних інститутів і процесом трансформації економічної й соціальної систем (інституційний підхід).

Ключові слова: насилля, агресія, аномія, девіантна поведінка, фрустрація, відносна депривація, інструментальний підхід, структурний підхід, інституційний підхід.

Явище насилля є складним і багатогранним феноменом, що потребує пояснення з погляду різних соціальних наук. У рамках психології, соціології, політології та інших наук склалися різні підходи, які пояснюють сутність цього явища. Тому є доцільним звернути увагу на кожен із них.

Варто відзначити, що в наукових колах тривають дискусії стосовно самої природи насилля: має воно переважно біологічне походження чи соціальне?

Психологічні підходи до пояснення природи соціальних процесів і конфліктів наголошують на біологічній, генетичній та еволюційній схильності людини до актів агресивної поведінки, убачають джерело соціального насилля у внутрішніх психологічних процесах людини, що детермінують у кінцевому підсумку її соціальну поведінку. Тобто централь-

ною категорією пояснення насилля в психологічних науках є поняття агресії, що є близьким та органічно пов'язаним із насиллям.

Енциклопедія практичної психології «Психополіс» надає таке визначення агресії: агресія (від лат. *aggressio*-напад) – емоційно забарвлений, жорсткий цілеспрямований напад. Бажання й готовність завдати шкоди, вдарити, знищити [1].

Російський учений В. Красіков вважає, що насилля невід'ємне від агресії, не існує поза нею та є фазою її ескалації [2, с. 19]. Проте інший російський науковець – Я. Гілінський – розмежовує ці поняття, вважаючи, що агресія притаманна всьому живому, тоді як насилля – лише людині й завжди супроводжується ворожим ставленням до об'єкта насилля, тоді як у тварин агресія має інструментальний характер [3, с. 9].

Отже, яким чином у психологічних науках пояснюється насилля через призму агресії? Видатний австрійський психолог, засновник психоаналізу Зигмунд Фрейд уважав, що в психіці людини діалектично існують у різних пропорціях два протилежні начала: еросу (сексуальний інстинкт) і танатос (інстинкт смерті, потяг до агресії та деструкції). Останній проявляється в саморуйнуванні, садомазохізму, скорботі, а також руйнуванні, що направлене на інших людей [4, с. 43–47]. Фрейд стверджував, що схильність до агресивної поведінки людини є незнищеним інстинктом людської природи та серйозною перешкодою розвитку цивілізації. Еволюція цивілізації є, по суті, безперервним процесом внутрішньої боротьби між інстинктами збереження й відтворення життя та інстинктом агресії та знищення [5, с. 152].

Учень З. Фрейда, представник індивідуальної психології Альфред Адлер по-іншому трактує це явище, неодноразово підкреслюючи важливість агресії як боротьби за владу. Він не ототожнював агресію з ворожістю, а розумів її як сильну ініціативу в подоланні перешкод. Адлер стверджував, що агресивні тенденції людини були вирішальними в індивідуальному й родовому виживанні. Агресія може проявитися як «воля до влади» – фраза Ф. Ніцше, використана раннім Адлером. Він указував, що навіть сексуальність часто використовується як засіб задовольнити прагнення до влади і сили. Пізніше Адлер розглядав агресію і волю до влади як прояв більш загального мотиву – прагнення до переваги або вдосконалення, тобто спонукання покращувати себе, розвивати свої здібності, свою потенційність [6, с. 124–127].

Австрійський учений К. Лоренц підкреслює, що агресія є вродженою властивістю всіх вищих тварин. Тому кожна людина має певний потенціал агресивності, але зазвичай вона може її стримувати відповідно до культурних вимог у людському суспільстві та власної моральної відповідальності. Разом із цим науковець стверджує, що поява в людини абстрактного мислення й мовлення лише стимулювала процес переходу інстинкту агресії в нову якість, властиву людській соціальності, а саме в насилля, оскільки людина отримала унікальну можливість застосовувати останнє щодо представників власного виду в силу тих інтересів, які далеко виходять за рамки природної необхідності. У людини погано розвинуте стримуюче начало і, як результат, вельми широкий спектр застосування насильницьких дій [7, с. 250]. На думку вченого, людина поєднує в собі успадковану інстинктивну агресію й надбані в ході еволюційного розвитку культурні традиції (знання, норми, цінності), які є механізмами самообмеження агресії [8].

Німецький філософ і соціолог Т. Адорно використовує поняття зміщеної агресії, яка формує авторитарну особистість. Учений вважає, що якщо в дитинстві такі особистості відчували страх і неусвідомлену ворожість до своїх батьків, то це створювало передумови до появи в них схильності до гніву, який унаслідок їхнього страху на невпевненості набуває форм зміщеної агресії, що спрямована проти безвладних груп [9, с. 338].

Найвизначніший представник неофрейдизму, німецький філософ і психолог Еріх Фромм явища насилля та агресії тлумачив через власну теорію деструктивності («злоякісної агресії»). На його думку, людина має набагато більший потенціал нарощування деструктивності в міру розвитку цивілізації, ніж будь-який інший представник тваринного світу. Ключова диференціація типів агресії, яка ним пропонується, зводиться до розрізнення «доброякісної агресії», що полягає у своєрідній реакції індивіда на зовнішню щодо нього загрозу, й агресії «злоякісної». Якщо перша покликана зберегти життя в усіх її формах і проявах і тим самим має прийнятний, охоронний характер, то друга беззастережно засуджується Фроммом як своєрідна перверсія, що виявляється в актах невмотивованого насилля та деструктивності, що мають найширший діапазон [10, с. 23].

Психологічні фактори, які пояснюють феномен насилля крізь призму поняття агресії, не можуть бути вичерпними, адже насилля має й соціальну природу. Так, ще в XIX ст. французький учений Еміль Дюркгейм, який вважається засновником соціології як науки, уперше вводить поняття «аномія». Це такий стан суспільної свідомості, що зумовлений кризою або трансформацією суспільства, де існують протиріччя між проголошеними цілями й неможливістю їх реалізувати, що призводить до ігнорування правових, культурних норм і соціальних відхилень [11, с. 129–133]. Це поняття вчений використовував в емпіричних дослідженнях, у яких довів, що самогубства можуть мати й соціально-зумовлений (аномічний) характер. Науковець писав, що аномічне самогубство, на яке приречені індивіди в сучасних суспільствах унаслідок умов свого існування, не регламентується звичаєм: індивіди постійно змагаються один із одним, вони багато чого чекають від життя, їхні запити великі, їх постійно підстерігають страждання, що народжуються від диспропорції між сподіваннями та їх задоволенням. Така атмосфера тривоги сприяє розвитку суїцидальних нахилів [12, с. 335].

Американський соціолог Р. Мертон, досліджуючи американське суспільство, розширив поняття аномії, яка, на його думку, виникає, коли має місце протиріччя між соціально-прийнятними цілями суспільства і практичними засобами їх досягнення, якими володіють індивіди залежно від свого ієрархічного становища в суспільстві. Учений уважав, що всі американці прагнуть до багатства, але не в усіх є можливість досягнути цієї цілі законним шляхом, адже соціальні структури можуть здійснювати на деяких осіб у суспільстві тиск, що спонукає останніх поводити себе врозріз із приписами, ніж відповідно до них [13, с. 244]. У праці «Соціальна структура та аномія» Р. Мертон відзначає, що такі явища, як обман, корупція, аморальність, злочинність, стають усе більш звичними, коли значення, що надається заохочувальною цією культурою метою досягнення успіху розходиться з координованим інституційним значенням засобів її досягнення [14, с. 675–676].

Таблиця 1

Типологія девіацій Мертона

Спосіб адаптації	Схвалені суспільством цілі	Соціально схвалені засоби
Конформізм	+	+
Інновація	+	-
Ритуалізм	-	+
Ретрагізм (втеча від дійсності)	-	-
Бунт	+/-	+/-

Джерело: [14, с. 676]

Відповідно до цього твердження, за двома критеріями – визначених культурою цілей і соціально схвалених засобів її досягнення, учений запропонував 5 моделей класифікації дій поведінки індивідів у суспільстві: конформізм, інновація, ритуалізм, утеча й бунт, де + означає згоду, - – незгоду (табл. 1).

Конформісти – це люди, які розділяють як основні цілі суспільства, так і легальні способи їх досягнення. Це найбільш розповсюджений тип поведінки людей, завдяки якому підтримується стабільність і спадкоємність суспільства. Чотири інші типи відображають *девіантну* поведінку індивідів, тобто таку, яка не відповідає загальноприйнятим нормам суспільства. Так, люди вже IV типу (ті, які заперечують цілі й засоби суспільства, тікають від соціальної дійсності) зустрічаються найрідше. Під цю категорію, на думку Р. Мертона, підпадають особи, які страждають хронічним психічним розладом, що виражається у відході від реального світу у внутрішній світ хворобливих переживань (психоневротики, хронічні аутисти), ізгої, бродяги, хронічні алкоголіки й наркомани тощо [14, с. 676–677].

Інновація проявляється у визнанні особистістю цілей суспільства, але реалізувати їх вона намагається новими, нетрадиційними засобами, які можуть мати форму злочинної поведінки (наприклад, рекет, крадіжки). Ритуалізм не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє згідно із суспільними уявленнями про допустимі засоби досягнення цілей. Бунт має місце тоді, коли відкидаються суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими часто шляхом насилля (тероризм, радикалізм тощо) [15, с. 76].

Російський науковець Яків Гілінський у монографії «Социальное насилие» стверджує, що людина вчиняє ті чи інші дії для задоволення своїх потреб, проте можливості задоволення потреб у кожному суспільстві суттєво відрізняються через соціально-економічну нерівність, що може породжувати різні соціальні конфлікти, в тому числі й насилля, в генезі якого велику роль відіграє незадоволення саме соціальних потреб – престижу, статусу, самоствердження [3, с. 28–32]. Головним фактором, що провокує насилля, є не стільки рівень доходів і благополуччя, скільки ступінь розриву між бідними й багатими людьми. Відомий американський соціолог російського походження П. Сорокін вважає, що бідність або благополуччя однієї людини вимірюється не тим, чим вона володіє в цей момент, а тим, що в неї було раніше порівняно з іншими членами суспільства. Так, людина, побачивши розкішний одяг і фешенебельні апартаменти, відчуває себе погано одягнутою й бездомною, хоча з розумного погляду вона одягнена цілком пристойно та має належні житлові умови [3, с. 32].

Отже, одним із найважливіших чинників насилля є протиріччя між потребами людей і реальними можливостями їх задоволення, що залежать насамперед від місця індивіда в соціальній структурі суспільства та рівня його соціально-економічної диференціації.

З погляду *соціально-психологічного* підходу проблему виникнення соціального насилля пояснюють теорії фрустрації (Дж. Доллард) і відносної депривації (Г.Р. Гарр, Дж. Девіс). Фрустрація – перешкоди, які виникають на шляху суб'єкта й не дають йому змоги досягнути поставленої мети, розбіжності реальності з очікуваннями суб'єкта. Згідно із цією теорією, соціальні групи вдаються до насилля через невідповідність між тим, що є, і тим, на що вони (на їхню думку) заслуговують. Дж. Доллард вважає, що виникнення насилля завжди пов'язане з фрустрацією, а відчуття фрустрації завжди призводить до певних форм насильницької боротьби.

Дж. Девіс одним із перших здійснив моделювання відносної депривації на основі двох референтних груп – «заможні» та «незаможні». Коли члени однієї з груп співвідносять своє становище з членами іншої групи, вони потрапляють у стан відносної деприва-

ції. Самоідентифікація таких груп може здійснюватися на основі таких чинників: релігія, етнічна належність, стать, економічне становище, політичні пристрасті [16, с. 190].

Американський дослідник Роберт Гарр пояснює термін відносної депривації (RD) як сприйняття людиною невідповідності між її ціннісними очікуваннями та ціннісними можливостями їх здійснення. Ціннісні очікування – це блага й умови життя, на які, як уважають люди, вони мають повне право претендувати, тоді як ціннісні можливості – це блага й умови, які вони, на їхню думку, могли б отримати та утримувати. Відносна депривація виникає внаслідок незадоволення людських потреб (благополуччя, влади, поваги тощо) і спричинює насилля, спрямоване на тих, хто є уособленням цієї невідповідності [17, с. 61–62].

Тобто концепція відносної депривації може свідчити про невдоволення широких верств населення власним статусом, умовами життя й відсутністю коштів для вдоволення всезростаючих потреб. Унаслідок цього формується переконання, що вони заслуговують на краще, а політичні умови не в змозі їм це гарантувати, тому єдиним варіантом соціально-політичних змін є насильницька боротьба [16, с. 190].

Учений стверджує, що практично вся література щодо проблем колективного насилля передбачає наявність причинного зв'язку між існуванням відносної депривації та виникненням насилля. Цю гіпотезу вчений підтверджує кількісними показниками багатьох емпіричних досліджень інших дослідників. Так, скрутні економічні умови у формі високих цін на пшеницю та високого рівня безробіття кореспондували із жорстокістю відкритого протесту мас в Англії між 1790 та 1850 рр. У революційній Франції можна було виявити зв'язок між варіаціями в цінах на хліб і ступенем насилля, що здійснювалося непривілейованими станами суспільства. Також науковець стверджує, що існує кореляційне підтвердження того, що частота судів Лінча на американському півдні між 1888 і 1930 рр. змінювалася обернено пропорційно індексам економічного добробуту [17, с. 106–107].

На думку Т.Р. Гарра, підтримка виборцями екстремістських і радикальних партій є також проявом наростання в суспільстві відчуття відносної депривації й невдоволення. Так, економічно невдоволені ірландці наприкінці 1940-х рр. були більш схильні за інших відстоювати екстремістські позиції правого та лівого напрямів, а кубинці, що з високим ступенем імовірності схильні були до 1959 р. підтримувати рух Ф. Кастро, переживали тоді важке безробіття [17, с. 107].

Отже, чим вищим є рівень позбавлень соціальних потреб у рамках певної системи, тим вищий рівень фрустрації в суспільстві, який впливає на зростання рівня політичного насилля. Така фрустрація і психологічне позбавлення можуть включати: а) політичну дискримінацію; б) економічну нерівність; в) потенційний сепаратизм; г) залежність від іноземного капіталу; д) релігійні розколи; е) відсутність доступу до освіти [16, с. 191].

Пояснення явища соціального насилля було б неповним без його інтерпретації з погляду сучасної політологічної науки, що передбачає також різноманіття методологічних підходів.

Один із найвідоміших теоретиків політичної думки XVI ст., італієць Нікколо Макіавеллі розглядав насилля як один із *інструментів* здійснення політичної влади. У найвідомішому трактаті «Володар» він зазначає, що правитель, який хоче тримати в покорі своїх підданих, не повинен зважати на звинувачення в жорстокості, бо, вчинивши декілька розправ, він проявить більше милосердя, ніж ті, хто зловживає ним, потураючи безладу [18, с. 37]. Проте мислитель не ідеалізує насилля як засіб утримання влади, уважаючи, що воно доцільне з міркувань безпеки й по можливості має бути обернене на благо підданих і є поганим, якщо воно з часом лише посилюється. Страх підданих перед володарем, зауважує Макіавеллі, є більш дієвим засобом утримання влади, ніж любов, бо підтриму-

ється загрозою покарання, якою неможливо знехтувати. Проте останнє не має переростати в ненависть, а для цього володар не повинен посягати на власність громадян і підданих і жінок [18, с. 21].

Інструментальний підхід до насилля відстоював також англійський філософ XVI ст. Томас Гоббс. Так, звертаючись до аналізу політичного організму, виділяє додержавний «природний стан» людей, у рамках якого вони виступають як рівні істоти, схильні до задоволення своїх егоїстичних інтересів. Держава (як результат добровільної угоди або як результат завоювання) є спосіб боротьби зі станом «війни всіх проти всіх». Насилля в державі виступає як примусова влада, яка загрозою покарання примушує всіх однаковою мірою до виконання угод, тобто є гарантом збереження держави [19, с. 220].

Німецький філософ Карл Маркс розглядав насилля як засіб побудови нового суспільства і держави. У творі «Капітал» він, удаючись до алегорії, порівнює насилля з «повивальною бабкою всякого суспільства, яке вагітне новим». На думку мислителя, економіка є не політика, є базовою надбудовою суспільства й насилля виступає економічною потенцією, що забезпечує один клас засобами виробництва, на основі яких відбувається його панування й економічна експлуатація над іншим класом [20].

Американський політолог-теоретик німецького походження Ханна Арендт чітко розмежовує поняття влади і насилля, останнє, на її думку, відзначається інструментальним характером, бо його знаряддя створюються й використовуються для примноження природної сили (strength). Насилля за своєю природою інструментальне; подібно до всіх засобів, воно завжди потребує керівництва та виправдання тієї метою, якої прагне досягти. А те, що потребує виправдання з боку чого-небудь іншого, не може саме бути сутністю будь-чого [21, с. 55]. Насилля, інструментальне за своєю природою, раціонально тією мірою, якою воно ефективно для досягнення мети, що має це насилля виправдати. Воно не є двигуном ні історії, ні революції, ні прогресу, ні реакції; але воно може сприяти оголенню невдоволення й привертати до нього увагу громадськості, зазначає в праці «Про насилля» Ханна Арендт [21, с. 93].

Структурний підхід до пояснення насилля пропонує американський соціолог Нейл Смельзер, який вважає, що насилля залежить від соціально-економічної й політичної структури конкретного суспільства та виникає внаслідок відсутності рівноваги між макросоціальними структурами. Він запропонував шість чинників, які демонструють рівень антагонізму в суспільстві:

структурного сприйняття, що залежить від рівня терпимості панівних інститутів щодо соціально-політичних опозиційних протестів;

– структурного напруження, яке демонструє вплив політичних та економічних криз, безробіття, бідності, військових загроз на зростання антисистемної поведінки серед соціальних груп;

– чинник упередженості, що припускає існування ідеологічної або символічної системи поглядів та ідей, які обґрунтовують необхідність використання насильницького протистояння для подолання «несправедливого» стану;

– чинники прискорення – події й інциденти, що прискорюють наростання конфліктних настроїв і дають поштовх до мобілізації значних людських і матеріальних ресурсів;

– мобілізації участі, тобто здатність опозиційних лідерів об'єднувати різні групи людей для протистояння чинним політичним, економічним і соціальним структурам;

– неефективності соціального контролю, що є здатністю панівних структур придумувати прояви антисистемного насилля [22, с. 112–121].

Інституційний вимір політичного насилля пов'язаний із роботами американського політолога С. Хантінгтона, у рамках якого джерела політичного насилля пояснюються роз-

ривом між рівнем розвитку політичних інститутів і процесом трансформації економічної й соціальної системи. Масштабні форми політичного насилля й нестабільності характерні не для бідних чи багатих суспільств, а для таких, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку. Саме тому, на думку С. Хантінгтона, у державах, які перебувають на етапі модернізації, головними учасниками політичного протистояння є фінансово стабільні й забезпечені прошарки суспільства, які керуються бажанням наживи та вигоди. Учений припустив, що причиною політичного насилля може бути невідповідність рівня політичного розвитку темпам політичної активності в суспільстві. Якщо темпи політичної активності (зростання рівня освіченості населення, економічне зростання, посилення ролі засобів масової інформації та соціальний мобільності) значно перевищують рівень розвитку політичної системи, то це може призвести до поширення нестабільності й різних форм політичного насилля [16, с. 192].

У рамках *теорії раціонального вибору* (Е. Мюллер, Д. Гупта) передбачається, що учасники політичного процесу вдаються до насилля, коли користь від його застосування буде вищою від мирних способів вирішення конфлікту. Згідно із цим, передбачається, що ризик вирішення політичного насилля буде значно меншим в умовах відкритого, демократичного суспільства, оскільки в таких умовах бажаних цілей буде простіше досягти мирними засобами. Тобто ця теорія припускає, що політичне насилля буде застосовано в тому випадку, якщо його переваги значно перевищують недоліки. Участь в актах політичного насилля дає змогу учасникам політичної системи максимізувати власний прибуток і досягти позитивних змін власного статусу. Теорія раціонального вибору визначає участь у політичному насиллі для членів політичної системи як одну з можливостей отримати додаткові блага [16, с. 192].

У статті розглянуто найголовніші підходи до пояснення природи насилля з погляду соціально-гуманітарних наук, зокрема психології, соціології та політичної науки, що дало можливість більш комплексно проаналізувати його.

У наукових колах немає єдності щодо первинності біологічних чи соціальних факторів, які пояснюють природу насилля. Психологія трактує насилля через поняття агресії. Проте одні вчені вказують на його інстинктивну природу, що характерна як для людей, так і для тварин; інші трактують це поняття як прагнення до влади та сили. Е. Фромм розглядає агресію через власну теорію деструктивності, розрізняючи її добро-якісну та злоякісну форми.

Соціологічні теорії джерела виникнення насилля вбачають насамперед у соціальних чинниках, коли є протиріччя між проблемами людей і реальними можливостями їх задоволення, і пояснюють насилля з погляду теорій аномії, фрустрації та відносної депривації.

З погляду політичної науки насилля розглядається як один із інструментів здійснення або завоювання влади (інструментальний підхід). Структурний підхід пояснює його виникнення як наслідок відсутності рівноваги між макросоціальними структурами в суспільстві. Інституційний підхід – розривом між рівнем розвитку політичних інститутів і процесом трансформації економічної й соціальної системи. У рамках теорії раціонального вибору насилля розглядається як більш корисний спосіб вирішення конфлікту.

На думку автора, кожен із названих підходів, що пояснює природу насилля, має право на існування, бо дає змогу більш різнобічно проаналізувати це соціальне явище. Звичайно, окреслені наукові парадигми не можуть дати вичерпне пояснення всім проявам насилля, адже воно розглядається з погляду як інших гуманітарних наук (конфліктології, філософії права, кримінології), так і суто біологічних теорій (вплив нейрофізіологічних, біохімічних, генетичних факторів).

Список використаної літератури

1. Козлов М. Агресія і агресивність. URL: https://psychologis.com.ua/agressiya_i_agressivnost.htm (дата звернення: 08.11.2019).
2. Красиков В.И. Насилие в эволюции, истории и современном обществе : очерки. Москва-Берлин : Директ, 2014. С. 19.
3. Гишинский Я.И. Социальное насилие : монография. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2013. 185 с.
4. Лапланж Ж.Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу. Москва : Высшая школа, 1996. С. 43–47.
5. Freud S. Arguments for Instinct of Aggression and Destruction. *Abstracts of S. Freud*. Parkville, 1971. Vol. XXI. P. 152.
6. Адлер А. Понять природу человека. Санкт-Петербург, 1997. С. 123–127.
7. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). Москва, 1994. С. 250.
8. Природа насилия. URL: <https://lib.sale/otnosheniya-konfliktologiya/priroda-nasiliya-37459.html> (дата звернення: 08.11.2019).
9. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва : Серебряные нити, 2001. С. 338.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : Республика, 1994. С. 23.
11. Кавецкий С.Т. Э. Дюркгейм о социальной солидарности и аномии. *Социс*. 2013. № 5. С. 129–133.
12. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. Санкт-Петербург : Союз, 1998. С. 335.
13. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / пер. с англ. Е.Н. Егоровой, З.В. Кагановой. Москва : АСТ, Хранитель, 2006. С. 244.
14. Merton Robert K. Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3. № 5. P. 675–676.
15. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура. *Социс*. 1992. № 2. С. 76.
16. Кравченко В.Ю. Концептуальные подходы к пониманию политического насилия. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология»*. 2013. № 22 (165). С. 190–192.
17. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург, 2005. 461 с.
18. Макьявелли Н. Государь. Москва, 2009. 71 с.
19. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва : Директ-Медиа, 2002. С. 220.
20. Маркс К. Капитал Т. 1. URL: <http://libelli.ru/works/kapital/24.htm> (дата звернення: 08.11.2019).
21. Арендт Х. О насилии / пер. с англ. Г.М. Дашевского. Москва : Новое издательство, 2014. 148 с.
22. Смелзер Н. Социология. *Социс*. 1993. № 7. С. 112–121.

APPROACHES TO THE STUDY OF VIOLENCE IN THE SOCIAL SCIENCES**Dmytro Kundelskyi***The National University of Ostroh Academy,
Department of Political Science and National Security
Seminarska str., 2, 35800, Ostroh, Rivne region, Ukraine*

The article analyzes the main approaches to explaining the phenomenon of violence in the methodological framework of the study of social sciences such as psychology, sociology and political science. It has been found that psychological approaches explain violence by operating on the notion of aggression but explaining its essence in different ways. Thus aggression can be a manifestation of the destructive instinct of human nature, or an important factor in the struggle for power, the pursuit of superiority and improvement. Some scientists claim that aggression is inherent in all higher animals, while others say that it is in human society that it is embodied in the form of violence. In general, psychological approaches are seen as a source of violence in a person's internal psychological processes, which are crucial in a person's social behavior.

However, other scholars believe that violence is primarily social in nature, and consider as one of the most important factors of violence the contradictions between the needs of people and the real possibilities of their satisfaction, which depend primarily on the place of the individual in the social structure of society and the level of its socio-economic differentiation. Within the framework of this approach, the theory of anomie – a crisis state of society, characterized by the weakness of institutional norms and causing social deviations, which can be implemented by violent actions, is distinguished; frustration theory – when the occurrence of violence is associated with obstacles that arise in the way of the subject and does not allow him to achieve the goal and relative deprivation as a person's perception of the mismatch between its value expectations and the value of their implementation, which causes violence directed at those, who is the epitome of this discrepancy.

Classical representatives of political science see violence as one means of exercising power in the state or building a new society and state (an instrumental approach). More recent researchers have identified the emergence of violence as a result of a lack of balance between the social, political or economic structures of society (structural approach) or the gap between the level of development of political institutions and the process of transformation of the economic and social system (institutional approach).

Key words: violence, aggression, anomie, deviant behavior, frustration, relative deprivation, instrumental approach, structural approach, institutional approach.

UDC 327.57

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.11>

INFLUENCE OF THE TERRITORIAL FACTOR ON THE INTERNATIONAL POSITION OF AZERBAIJAN

Mammad-zade Nargiz Sabir

Baku State University,

Department of International Relations

Akademika Zakhida Khalilova str., 23, AZ1148, Baku, Azerbaijan

The main priority issue of modern Azerbaijan is the policy of ensuring territorial integrity. At the same time, Azerbaijan is also strengthening its position in the international arena. This article explores the territorial factor as affecting the international position of the Azerbaijani state.

Azerbaijan throughout its history has repeatedly faced a territorial problem and today this issue is on the agenda. From time immemorial, the lands of Azerbaijan have been interesting and attractive to many actors of international relations. Azerbaijan is located in the Caucasus region, combines strategic transport routes (Great Silk Road, oil and gas pipelines, roads), and has natural resources, the struggle for which continues today.

The territorial factor in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan is presented today by the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict. After many years of discussion, the legal status of the Caspian Sea has been determined, which is strategically important for Azerbaijan, both politically and economically.

The territorial factor and, most importantly, the problem of ensuring the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan have a real impact on its international position. This is expressed in the interests that are in relation to our country, which attracts with its resources.

The loss of historical lands became the main topic in the international politics of an independent Azerbaijan state. Modern Azerbaijan today seeks to pursue a multi-vector policy and balances the interests of its neighbors and Western countries. This course has been successfully implemented since the early 2000s. But, first it is necessary to remember the interests of the world states in Azerbaijan.

Thus, in connection with the above arguments, as well as the economic interest of the world powers in our country and in the region suggests that the influence of the territorial factor on the international position of the Republic of Azerbaijan is indisputable. In addition, ensuring territorial integrity has been and remains a pressing issue for our state.

Key words: Republic of Azerbaijan, territory, international position, modern states, system of international relations, Caspian Sea, economic aspects, territorial factor, national interests, resources.

At the present stage, for all states, all sorts of factors that influence their international position determine their role and place in the system of international relations are a pressing issue in their development. One of these is the territorial factor. Today this problem concerns almost any country whose territory is of any political or economic interest. The territory of the modern state has not lost its relevance even in the conditions of the formation of a certain global space, the formation of which is preached by the processes and scenarios of globalization that have become a characteristic feature of the foreign policy of the leading powers. The desire of world political players to create a unified world through the unification of cultures, the creation of a universal global financial system with the participation of international financial structures, strengthening the positions of transnational companies that are a threat to the nation state, is unable to force the current states to give up their historical lands, as evidenced by the ongoing territorial conflicts

and military operations in various regions of the world, the purpose of which, in most cases, is to on the territory of a State. In these new conditions of international development, each modern state builds its foreign policy in such a way as to preserve its territory, but, at the same time, be able to avoid being involved in the provocative game of interested parties.

Interests of participants of international relations in Azerbaijan

As for our state, Azerbaijan throughout its history has repeatedly encountered a territorial problem and today this issue is on the agenda. From time immemorial, the lands of Azerbaijan have been interesting and attractive to many actors of international relations. Azerbaijan is located in the Caucasus region, combines strategic transport routes (Great Silk Road, oil and gas pipelines, roads), and has natural resources, the struggle for which continues today.

The territorial factor in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan is presented today by the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict. After many years of discussion, the legal status of the Caspian Sea has been determined, which is strategically important for Azerbaijan, both politically and economically.

The loss of historical lands became the main topic in the international politics of an independent Azerbaijan state. Modern Azerbaijan today seeks to pursue a multi-vector policy and balances the interests of its neighbors and Western countries. This course has been successfully implemented since the early 2000s. But, first it is necessary to remember the interests of the world states in Azerbaijan.

“The strategic position of Azerbaijan in the Caucasus region and on the historic Silk Road has led to the important role of the states of the region in international relations, diplomatic and trade relations for a long time” [2]. “Besides other countries of the East, Azerbaijan has managed to establish wide diplomatic relations with European states. At the end of the twentieth century, Azerbaijan, having regained its independence as a result of the collapse of the USSR, was faced with the need to build its foreign policy activities. Based on the historical heritage and peculiarities of the geopolitical position of Azerbaijan, a multi-vector and balanced foreign policy strategy has been formed, which continues successfully today, based on the national interests of Azerbaijan, in accordance with the challenges and demands of the time” [2].

As regional states – Russia, Iran, Turkey, naturally, show the greatest interest in Azerbaijan.

At the turn of the century, one of the main arenas of the clash of two socio-cultural civilizations became the Trans Caucasus. And Russia's attempt to significantly expand the territorial range of the confrontation to the Middle East through active involvement in the Syrian and Libyan cauldron could not stop Western political expansion in the post-Soviet space. For Azerbaijan and Russia, the stumbling block in the development of allied relations is the Karabakh conflict and the factor of Armenia. Russia due to historical circumstances is connected with Armenia by allied obligations. However, Azerbaijan today is strengthening its military-political alliance with Russia. The solid foundation of this cooperation is the trusting relations of the heads of state, which contribute to the resolution of many situations and the development of new models both within the framework of bilateral relations and for the formation of a system of regional policy. Evidence of such a rapprochement and mutual understanding is the success of the last historical summit of the Caspian littoral countries, which will influence the implementation of projects that open the way to the development of the entire region. It was thanks to the presidents of Azerbaijan and Russia that the eternal Caspian dispute was resolved, which fairly and with the interests of their countries provided the Caspian with new legal status.

It was Azerbaijan and Russia that stood at the origins of the global transport and communications artery within the North-South project, which will connect northern Europe with India and Southeast Asia (Azerbaijan completed all work on its section of this international corridor) [3].

A historical agreement has been reached between Azerbaijan and Russia on the development of a railway communication project on the Baku-Tbilisi-Kars route. Azerbaijan is becoming an outlet for Russia to the Big Asia. In turn, for Azerbaijan, Russia has become a window into “unlimited Eurasian space, into socio-culturological integration, scientific progress, advanced military technologies and political modernism. The close ties of the partnership and union allowed the Russian state powers and national patriots to declare Azerbaijan the only ally of Russia in the Caucasus” [3].

As for Iran, which is also the leading regional state, for the last period the relations are actively manifested in a trilateral format: Russia, Iran and Azerbaijan. The parties intend to cooperate on a wide range of issues, including the energy market, mutual trade, ecology, transport, as well as international policy. The next summit is scheduled for August of this year. The trilateral format of relations between regional states is perceived as a very good initiative, in which all parties are interested. Within the framework of the summits, the heads of state agreed on joint efforts to further enhance trade and economic relations create favorable conditions for the development of trade and mutual investments. The priority areas of cooperation were taken industry, energy, transport, agriculture, financial and banking sector and the field of customs regulation. Special attention is paid to cooperation in the field of road, rail and air transport in order to modernize the transport infrastructure and develop the international North-South transport corridor. In this regard, the parties spoke of the need for the speedy implementation of the project for the construction of the Rasht-Astara railway line in Iran.

As for cooperation in the Caspian, it is aimed at cooperation of port administrations, maritime shipping, multimodal transportation, sea tourism, conservation of aquatic biological resources, environmental protection, energy, trade, economics, research, hydrography, meteorology, safety and military cooperation, warning and emergency prevention.

Turkey is the first country to recognize the independence of Azerbaijan in both 1918 and 1991. Unlike Russia and Iran, with Azerbaijan, Azerbaijan had no stages of confrontation. However, for Turkey, Azerbaijan is interesting both politically and economically. Azerbaijan is a strategic partner of Turkey, which in almost all areas supports the independence of our state both at the regional and global levels.

The development of the transport system has turned Azerbaijan into a major transit and logistics center. And this fact naturally attracted the attention of all regional powers, including Turkey. Modernization of the railway infrastructure attracted the attention of Turkey, and it became a full participant in projects in this direction. “Improving the operation of the Baku-Tbilisi-Kars railway, the North-South, South-West transport corridors, and the Trans-Caspian international transport route is aimed at increasing the transit potential of the participants in these projects” [5].

Speaking about the interests of Turkey in Azerbaijan, it is necessary to note the interest of both parties in military cooperation. In this area, Turkey is interested in Azerbaijan’s partnership.

The main aspects of Azerbaijan’s foreign policy at the present stage

“Azerbaijan’s foreign policy in the region and beyond is permeated with the spirit of good neighborliness, mutually beneficial cooperation and partnership. Without entering the military-political blocs, Azerbaijan has created an atmosphere of “soft” security, acting not as a “consumer”, but as a “producer” and guarantor of security in the region, and today is perceived as a worthy and reliable partner. In the words of political theorist Joseph Nye, the policy pursued by Azerbaijan could be called Smart Power. On the other hand, conducting an independent foreign policy in such a complex region and in a chaotic world order, in the crucible of political, economic, military crises, and successfully ensuring despite all its security, it would probably be more correct to call Intelligent Power. Azerbaijan actively supports the efforts of the international community

on a bilateral and multilateral basis, aimed at strengthening international security, overcoming conflicts that serve as fertile ground for terrorism, radicalism and extremism, and the proliferation of weapons of mass destruction. Azerbaijan also contributes to the strengthening of existing international mechanisms and means in this direction and increasing their effectiveness. Azerbaijan is in favor of building a system of international relations based on the rule of law, and supports efforts aimed at that" [2].

At the turn of the century, independent Azerbaijan faced major problems that did not allow its territorial integrity and international security to be ensured at the initial stages. Regional and world powers did not want to accept the political independence of our state and, pushing away our foreign policy, tried to secure only their geopolitical, economic interests. There was an attempt at a coup d'état and the fall of sovereignty in our country. The existence of territorial problems, namely, the unresolved legal status of the Caspian Sea and the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, in principle, did not perceive Azerbaijan as an independent participant in international relations. However, in the future the situation has changed. Azerbaijan has managed to maintain its position based on national interests, and "a certain geopolitical balance has developed in the region, which consists in a balance serving the national interests of Azerbaijan" [4].

"At this stage, global geopolitical processes have intensified, and at the same time, uncertainty has increased. President Ilham Aliyev stressed that some major powers now proceed from a position of strength. Consequently, unexpected events can occur in the region at any time. Azerbaijan is ready for such situations and will always proceed from its national interests. In addition, it will not be something like a departure from its position in the interests of any superpower. Therefore, everyone should clearly and definitely know: Azerbaijan will not cede its national interests to anyone!" [4].

Thus, such a statement suggests that the Azerbaijan Republic, despite its youth and relatively little experience of independent development, at the international level declared its ability to independently solve its problems and, within the framework of international law and international standards of cooperation, is ready and able to be a full member of the world, politicians in a very complex and contradictory conditions for the formation of a new system of international relations.

The above arguments allow us to state that the territorial factor and, most importantly, the problem of ensuring the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan have a real impact on its international position. This is expressed in the interests that are in relation to our country, which attracts with its resources. Evidence of this can be numerous foreign investments in the country's economy, agreements and agreements with international opponents.

However, the impossibility of using the entire territory, for 20% are in the zone of occupation, creates obstacles in both political and economic spheres, and this, in turn, affects the international position of our country. Since a certain part of the country is beyond the overall development and recovery requires time and money. This situation goes beyond the internal policy of the Azerbaijani state. For more than thirty years, the territorial issue has been the main priority in the foreign policy of Azerbaijan. Characteristic in this matter is the participation of third countries and international organizations. As for the territory of Nagorno-Karabakh, the relevant international structures have adopted numerous resolutions recognizing territorial integrity within the framework of international legal norms (UN resolutions, decisions of summits, decisions of the OSCE Minsk Group mediation).

The position of neighboring countries, which maintain international legal norms and hold the view that the conflict should not be brought to a military solution, is also extremely clear. For it will affect the situation in the region both in the political and economic direction. The conflict

situation will exacerbate tensions in the region and ensuring regional security will enter a phase of anarchy and lack of control. In addition, this cannot be beneficial for regional countries and world powers as a whole. The aggravation of the conflict will disrupt the execution by our state of strategic projects in which considerable financial resources of their participants have been invested.

Thus, in connection with the above arguments, as well as the economic interest of the world powers in our country and in the region suggests that the influence of the territorial factor on the international position of the Republic of Azerbaijan is indisputable. In addition, ensuring territorial integrity has been and remains a pressing issue for our state.

References

1. Prezident İlham Əliyev regional təhlükəsizlik haqqında. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin administrasiyası*. Bakı, 2010. 50 s.
2. Мамедъяров Э.М. Внешнеполитическая стратегия Азербайджана основана на национальных интересах и соответствует вызовам времени. *İRS-Наследие. ПОЛИТИКА*. № 5 (89). 2017. С. 16–25.
3. Новое веление истории: союз России и Азербайджана. URL: <https://haqqin.az/news> (дата звернення: 30.08.2018).
4. Национальные интересы во внешней политике: Послание Президента Азербайджана миру. URL: <https://azertag.az/ru/xeber> (дата звернення: 22.02.2019).
5. Интересы сторон сталкиваются в азербайджанских проектах. Послесловие к заявлению премьера. URL: <https://haqqin.az/news> (дата звернення: 11.05.2019).
6. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря. 12 августа 2018 года.

ВПЛИВ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ФАКТОРУ НА МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Мамедов-заде Наргіз Сабір кизи

*Бакинський державний університет,
кафедра міжнародних відносин*

вул. Академіка Західа Халілова, 23, AZ1148, м. Баку, Азербайджан

Пріоритетним питанням сучасного Азербайджану є політика забезпечення територіальної цілісності. Водночас Азербайджан також зміцнює свої позиції на міжнародній арені. Стаття досліджує територіальний фактор, що впливає на міжнародне становище Азербайджанської держави.

Азербайджан протягом усієї своєї історії не раз стикався з територіальною проблемою, і сьогодні це питання стоїть на порядку денному. З давніх-давен землі Азербайджану цікавили багатьох акторів міжнародних відносин і приваблювали їх. Азербайджан розташовується в Кавказькому регіоні, з'єднує стратегічні транспортні шляхи сполучення (Великий Шовковий шлях, нафто- й газопроводи, дороги), володіє природними ресурсами, боротьба за які триває й сьогодні.

Територіальний фактор у зовнішній політиці Азербайджанської Республіки представлений сьогодні вірмено-азербайджанським Нагірно-Карабаським конфліктом. Після довгих років обговорення визначено правовий статус Каспійського моря, який є для Азербайджану стратегічно важливим як у політичному, так і в економічному аспекті. Територіальний фактор, а головне, проблема забезпечення територіальної цілісності Азербайджанської Республіки чинять реальний вплив на її міжнародне становище. Це виражається в інтересах стосовно нашої країни, яка залучає свої ресурси.

Відзначається, що втрата історичних земель є головною темою в міжнародній політиці незалежної азербайджанської держави, так як сучасний Азербайджан сьогодні прагне проводити багатовекторну політику й урівноважує інтереси своїх сусідів і західних країн. Цей курс успішно реалізо-

ваний з початку 2000-х років. Але насамперед необхідно пам'ятати про геополітичні інтереси деяких країн світу в Азербайджані.

Отже, у зв'язку з наведеними вище аргументами, а також економічною зацікавленістю світових держав у нашій країні й у регіоні можна припустити, що вплив територіального фактору на міжнародне становище Азербайджанської Республіки є незаперечним. Крім того, забезпечення територіальної цілісності було й залишається нагальною проблемою для Азербайджанської Республіки.

Ключові слова: Азербайджанська Республіка, територія, міжнародне становище, сучасні держави, система міжнародних відносин, Каспійське море, економічні аспекти, територіальний фактор, національні інтереси, ресурси.

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.12>

ГЕГЕМОНІЗМ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Анастасія Перфільєва

*Університет імені Альфреда Нобеля,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Січеславська набережна, 18, 49000, м. Дніпро, Україна*

У статті проаналізовано зміст категорії «гегемонія» та чинники гегемонізму в сучасних міжнародних відносинах. Гегемонія представлена як панівна позиція певної політичної сили, яка дає їй змогу користуватися всіма вигодами від контролю над розподілом владних ресурсів у суспільній системі відповідного рівня. На рівні міжнародних відносин гегемонія відображає здатність певного актора діяти більш ефективно, ніж конкуренти, контролюючи та використовуючи владні й силові ресурси для забезпечення реалізації власного інтересу. Сам розвиток міжнародних відносин є поступовим розгортанням змін гегемонії, коли домінування одного актора змінюється домінуванням іншого. Гегемонія є наслідком природних політичних механізмів, тож зміна гегемона є природним явищем. Утвердженню держави як гегемона сприяють як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Держава-гегемон повинна демонструвати успішну адаптацію до специфічних умов міжнародного середовища, зберігаючи базові ознаки суб'єкта гегемонії: розвинену, динамічну, інноваційну економіку, політичну і військову могутність, технологічне лідерство, структурно-інституційний вплив та ідеологічну привабливість, доповнені готовністю населення держави-гегемона нести певні витрати за збереження цього статусу. Гегемонія не може існувати поза системою міжнародних відносин, на яку здійснює безпосередній вплив. Реалізація гегемоніального проекту в сучасному світі залежить від особливостей міжнародного середовища, які визначаються балансом сил на регіональному та глобальному рівнях, детермінантами сучасного світового політичного процесу, серед яких особливе місце належить причинно-наслідковим характеристикам глобалізації та регіоналізації. У сучасних міжнародних відносинах практики гегемонізму пов'язуються насамперед зі США, але водночас сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується збільшенням анархічних проявів і помітним послабленням позицій держави-гегемона, що свідчить про занепад американської гегемонії.

Ключові слова: гегемонія, сучасні міжнародні відносини, держава-гегемон, ознаки гегемонії, виміри гегемонії, США, занепад гегемонії.

Сучасна міжнародна політична ситуація постійно демонструє схильність системи міжнародних відносин до розбалансування та нестабільності, прагнення окремих акторів утримати, посилити або здобути певні статусні позиції в цій системі доводять відсутність остаточного визначення щодо розподілу політичного впливу й перспектив змін співвідношення сил у майбутньому. Лідерство окремих акторів постійно оскаржується іншими учасниками міжнародних відносин, що не може не призводити до посилення конкурентної боротьби на регіональних і глобальному рівнях. Усе це актуалізує проблему аналізу розстановки сил у міжнародних відносинах і перспектив лідерства окремих акторів. Уже традиційно ця проблема пов'язується з питанням гегемонії в теорії та практиці міжнародних відносин. А оскільки практики міжнародної взаємодії засвідчують суперечливий характер забезпечення гегемоніальних позицій будь-якого актора в сучасних умовах, уявлення про сам розвиток міжнародних відносин і конфігурацію їх структури зберігає свою значущість для наукового дискурсу. Загалом заявлена проблема має як теоретичне, так і практичне значення, яке пояснюється тим, що для ефективної реалізації національних інтересів

будь-якого міжнародного актора важливим є урахування ним взаємозалежних закономірностей формування, утвердження та реалізації гегемонії на міжнародному рівні. Відслідковування динаміки міжнародно-політичного розвитку сприяє кращій адаптації зовнішньополітичних стратегій країн до актуальних трендів відтворення й реалізації могутності на регіональному та глобальному рівнях міжнародних відносин, без чого є неможливою реалізація національного інтересу.

Сучасні дослідження гегемонії як явища міжнародного життя спираються на традиції політичного реалізму та його оновленої версії, вбираючи в себе творчий доробок таких іноземних науковців, як В. Адамсон, Дж. Айкенберрі, Р. Гілпін, Р. Кеохейн, Ч. Кіндлбергер, Р. Кокс, Ч. Краутхаммер, Бр. Крейг, Дж. Міршаймер, Дж. Най, Дж. Раггі, К. Реус-Сміт, Н. Фергюсон. Особливе місце в дослідженні гегемонії в міжнародних відносинах посідають представники школи світ-системного аналізу: Ф. Бродель, І. Валлерстайн, П. Тейлор, Дж. Модельські. Вітчизняний науковий дискурс з означеної проблематики представлений роботами В. Вакулич, А. Гольцова, І. Дудко, З. Зазуляк, О. Квятковської, Л. Мицик, С. Пик, І. Погорської, М. Пурій, Н. Ржевської, Н. Романюк, М. Шепелева, С. Федуняка, А. Худолій. Водночас маємо зазначити, що увага вітчизняних науковців за незначним винятком (М. Пурій) приділена здебільшого вивченню окремих аспектів функціонування міжнародних акторів, які певною мірою претендують на статус гегемона, або загальним питанням функціонування системи міжнародних відносин і проблемам формування світового порядку.

Мета представленої статті – проаналізувати зміст категорії «гегемонія» та чинники гегемонізму в сучасних міжнародних відносинах.

Проблеми гегемонії привертають увагу дослідників майже півтора століття. В останній чверті ХХ ст. проблема гегемонії перейшла із суто теоретичної площини в площину практичної політики, ставши важливим складником обґрунтування зовнішньополітичної стратегії держав, що додатково актуалізувало інтерес науковців до питань гегемонізму. Загалом становлення й розвиток теорії гегемонії в рамках науки про міжнародні відносини відбувалися за рахунок опрацювання цієї проблематики представниками кількох теоретичних напрямів. Найбільш помітними серед них є реалісти, ліберали, марксиста та конструктивісти. Спільним для більшості науковців незалежно від наданої переваги тій або іншій науковій традиції є переконаність в існуванні гегемонії в міжнародних відносинах як складного явища, яке має безпосередній вплив на характер міжнародної системи та поведінку акторів у її межах [1, с. 42].

Сучасний політологічний підхід до категорії «гегемонія» загалом може спиратися на визначення останньої як «панівної позиції певної політичної сили, соціальної групи, класу, нації, держави, які дають їй змогу користуватися всіма вигодами від монопольного контролю над розподілом владних ресурсів у суспільній системі відповідного рівня» [2, с. 72]. На рівні міжнародних відносин гегемонія відображає здатність певного актора діяти більш ефективно, ніж конкуренти, контролюючи та використовуючи владні й силові ресурси для забезпечення реалізації власного інтересу. Водночас однією з найважливіших рис гегемонізму є те, що він не може існувати поза системою міжнародних відносин, на яку здійснює безпосередній вплив [3, с. 9]. Всесвітньо відомий дослідник І. Валлерстайн вважає гегемонію найважливішим феноменом, що виникає в специфічних умовах і відіграє значну роль в історичному розвитку капіталістичної світ-економіки. Згідно з його поглядами, гегемонія – не стільки стан, скільки кінцева фаза рухомого континууму, який характеризує відносини між великими державами, коли одна держава має геополітичну можливість створювати стабільні системи нерівномірного суспільного поділу влади. Гегемонія в міжнародних відносинах постає механізмом взаємодії та інтеграції акторів, коли

гегемон об'єднує, спрямовує дії акторів як чинник структурування світової системи, як феномен влади, що полягає в здатності змушувати інших робити те, що вони не зробили б самі. Гегемонія є наслідком природних політичних механізмів, проте ті самі закономірності, які призводять до формування гегемоніального устрою в міжнародних відносинах, не дають змоги закріпити статус гегемона назавжди [4]. Ключовою ідеєю, яка обґрунтовує практики сучасного гегемонізму в міжнародних відносинах, є те, що для підтримки порядку світ потребує сили, здатної та зобов'язаної створювати правила, необхідні для існування міжнародної системи, в подальшому ця сила має забезпечувати виконання створених правил іншими учасниками системи. Традиційно такою силою є держава з відповідними характеристиками та функціональними можливостями, які є прямим відображенням її реалізованих потенцій. «Утвердженню держави як гегемона сприяють як об'єктивні чинники (досягнення в економіці, політиці, військовій сфері; міжнародний авторитет і вплив у провідних міжнародних організаціях тощо), так і суб'єктивні, зумовлені мотивацією вибору, зробленого самою державою (елітою, суспільством) на користь гегемонії як стратегії держави» [5, с. 244]. Функціональна можливість претендента на статус гегемона забезпечити створення та дотримання правил міжнародного життя спирається на наявність певних ознак, які уможливають здатність до такої діяльності й визначають рівень суб'єктності актора. До ознак держави-гегемона належать потужна, стабільна економічна система з очевидними наявними характеристиками інноваційної моделі розвитку; домінування в провідних технологічних секторах; політична могутність, підкріплена потужним військовим потенціалом. Також гегемонія в сучасному світі передбачає наявність і контрольоване використання багатогранного набору енергетичних ресурсів. Водночас важливу роль відіграє ідеологічна компонента, підсилена практиками використання структурної, або так званої «м'якої», сили. Саме використання структурної сили дає гегемону змогу займати центральну позицію в межах системи й у разі бажання відігравати роль лідера у цій системі. Ідеологічна, культурна привабливість набуває особливого значення в умовах глобалізованого світового простору, оскільки це стає наріжним каменем легітимації влади держави-гегемона. Можливість гегемона формувати зацікавлення та прихильність інших держав є настільки ж важливою, як і його здатність керувати сировинними ресурсами, оскільки використання структурної сили мінімізує шанси того, що державі-гегемону доведеться мобілізувати свої ресурси прямим і примусовим чином [6, с. 233]. Також важливим чинником забезпечення гегемонії за сучасних умов є інституційна спроможність, що полягає в установленні державою-гегемоном у співпраці із союзниками більшості правил, які регулюють глобальні політичні та економічні відносини, і контролюванні більшої частини міжнародних інститутів. Тож у гегемона є можливість забезпечувати розроблення та реалізацію політики міжнародних інститутів на свою користь і відповідно до власного розуміння потреб світового співтовариства.

Аналізуючи виміри гегемонії в міжнародних відносинах, дослідники звертають увагу на той факт, що гегемонія містить у собі як примус, так і добровільну згоду на підкорення. Водночас наявність гегемона не означає відсутності альтернативних претендентів на цей статус, у міжнародних відносинах завжди простежується існування контр-гегемоній і контр-гегемонічних союзів [7, с. 438]. Розглядаючи практики гегемонізму, науковці сходяться на думці, що сам розвиток міжнародних відносин постає поступовим розгортанням змін гегемонії, коли ми спостерігаємо злети та падіння світових гегемонів. У науці міжнародних відносин запропоновані варіанти такої циклічності. Так, зокрема, Джордж Модельські розвиває теорію приблизно столітніх циклів світового лідерства. Довгі цикли глобальної політики, які він виокремлює, характеризують піднесення та занепад певної

світової держави. Запропонована Дж. Модельські теорія обґрунтовує можливість держави стати глобальним лідером у разі наявності відповідної політико-стратегічної організації для забезпечення глобального впливу, передової економіки, відкритого суспільства та відповідальності щодо глобальних проблем. Водночас така держава має успішно подолати чотири етапи процесу відбору, які складаються з етапу постановки проблем, етапу творення коаліцій, етапу «макровирішення», етапу виконання. Усе це в комплексі забезпечить лідерський статус і належні показники суб'єктності. Для Дж. Модельські глобальне лідерство – це позиція, санкціонована систематичним, колективним процесом, а не результатом індивідуальних зусиль, могутності держави або її виробничого потенціалу. Саме тому він використовує поняття «відбір» для характеристики процесу змагання й утвердження держав у цій ролі. Відбір – механізм, завдяки якому здійснюється вибір між кандидатами та їхнім політичним курсом на роль світового лідера. Використання поняття «накопичення досвіду» також підкреслює, що ми маємо справу з роллю, яка здобувається в результаті еволюційного розвитку [8]. Для І. Валлерстайна гегемонія постає однією зі стадій приблизно столітнього циклу розвитку міжнародної системи, який триває 25–50 років [4, с. 347–350]. Водночас наявність гегемона в системі міжнародних відносин не гарантує однозначної її стабілізації, оскільки гегемонізм покладає певну відповідальність на актора, що його реалізує, тож він має обов'язки, котрі відображаються як політика, яку він провадить, і має усвідомлювати, що від стратегічного вибору, який він робить, реалізуючи той або інший варіант політики, залежить стабільність міжнародних відносин [9, с. 143–144]. Для забезпечення стійкого положення гегемона необхідно є легітимація як визнання справедливості чинного світового порядку більшістю основних політичних акторів [4, с. 347].

У сучасних міжнародних відносинах практики гегемонізму пов'язуються насамперед з таким актором, як Сполучені Штати Америки. Водночас очевидним є той факт, що гегемонія США регулярно оскаржується, оскільки для значної кількості акторів США асоціюються з пропагандою західного способу життя. Тож претензії США на гегемонію викликають консервативну реакцію, котра відображається у відторгненні цінностей західного світу та ідеалізації аутентичних (тубільних) соціально-політичних практик. Саме це ставить під сумнів легітимність американського гегемонізму й виводить незгоду з правом гегемона на лідерство на рівень цивілізаційного протистояння, на яке звернув увагу С. Гантінгтон у відомій праці «Зіткнення цивілізацій». Саме реакція на гегемонізм стає причиною протистояння західної та не-західної цивілізацій; при чому протистояння гегемона об'єднує різнорідних супротивників, які є дуже відмінними один від одного [10, с. 40]. Концентрація влади гегемоном примушує слабкі країни чинити спротив владі гегемона і створює структурні конфлікти інтересів між ними й гегемоном [9, с. 115]. У такий спосіб виникає певний механізм стримування гегемона, що певною мірою сприяє поступовому відновленню порушеного балансу сил у міжнародному середовищі. Разом із тим очевидним є той факт, що різниця потенціалів між гегемоном і його опонентами є надто великою, тож очікувати на відкрите протистояння не варто. Конфліктне протиріччя відображається насамперед у вигляді небажання співпрацювати або у формі звинувачень у порушеннях і зловживаннях. Неналежна легітимація гегемонії послаблює контролюючі можливості, що породжує дискусії про занепад американського гегемонізму в сучасних міжнародних відносинах. І. Валлерстайн ще на початку ХХІ ст. звернув увагу на те, що США вже не володіють трьома найважливішими елементами, здатними забезпечити їхню могутність: гроші, відповідна налаштованість населення на готовність нести певні витрати як платні за гегемонію, політичний контроль над більшою частиною світу [4, с. 383]. Водночас занепад будь-якої гегемонії в міжнародних відносинах є процесом тривалим, складним

і багатофакторним, який супроводжується підвищенням рівня конфліктності в міжнародній системі та збільшенням анархічних проявів у її функціонуванні. Очевидно, що сучасні міжнародні відносини перебувають у стані невпевненості та зростаючих ризиків, коли знизилися контролюючі можливості гегемона й посилилася конкурентна боротьба за вплив на регіональному та глобальному рівнях між потенційними претендентами на статус якщо не гегемона, то полюсу світового й регіонального розвитку, усе це відбивається на структурі міжнародної системи й відповідним чином позначається на її регіональних і периферійних вимірах. Отже, протистояння набирає нових обертів, зростає кількість воєнних конфліктів, громадянських війн, посилюються терористичні загрози, від чого потерпають як стабільні, демократичні держави світу, так і слабкі країни. Сучасна система міжнародних відносин перебуває в стані турбулентності, що засвідчує перебування світу на порозі змін і потребу у виробленні нових правил міжнародної взаємодії. Сьогодні вже є всі підстави стверджувати, що в міжнародній системі відбувається і продовжуватиме відбуватися перерозподіл сфер впливу між наявними центрами сили й новими, які активно заявляють про себе. Нині вже поступово проступають контури нового міжнародного порядку, який формуватиметься на основі поліцентризму, що забезпечить свого роду «врівноваження» принципів «балансу інтересів» і «балансу сил» [11, с. 352–353].

Отже, реалізація гегемоніального проекту в сучасному світі залежить насамперед від специфіки міжнародного середовища, яка визначається балансом сил на регіональному та глобальному рівнях, детермінантами сучасного світового політичного процесу, серед яких особливе місце належить причинно-наслідковим характеристикам глобалізації та регіоналізації. Держава-гегемон повинна демонструвати успішну адаптацію до цих умов, зберігаючи базові ознаки суб'єкта гегемонії: розвинену, динамічну, інноваційну економіку, політичну й військову могутність, технологічне лідерство, структурно-інституційний вплив та ідеологічну привабливість, доповнені готовністю населення держави-гегемона нести певні витрати за збереження цього статусу.

Загалом подальше прогнозування вектору розвитку міжнародних відносин у напрямі складання і трансформації конфігурації структури міжнародних відносин, поглиблене розуміння процесів становлення гегемонії й чинників, що їх детермінують, покликане стати основою для формування виваженої та збалансованої зовнішньої політики нашої держави з урахуванням самої специфіки змін у конфігурації міжнародних відносин. Тож убачаємо доцільним подальше дослідження гегемонізму в міжнародних відносинах задля забезпечення належного обґрунтування зовнішньополітичної стратегії розвитку України.

Список використаної літератури

1. Романюк Н.А., Пурій М.Р. Еволюція підходів до розуміння гегемонії в теорії міжнародних відносин. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. Вип. 129. С. 34–46. URL: <http://www.journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article> (дата звернення: 16.12.2019).
2. Шепелєв М.А. Концепції гегемонії у сучасній геополітичній науці. *Грані*. 2013. № 8 (100). С. 71–77. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64/Grani_2013 (дата звернення: 16.12.2019).
3. Пурій М.Р. Гегемонія в теорії і практиці міжнародних відносин : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2017. 24 с.
4. Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуации в современном мире. Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 416 с.
5. Суліма Є.М., Шепелєв М.А. Глобалістика : підручник. Київ : Вища школа, 2010. 544 с.
6. Adamson Walter L. *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*. Berkeley : University of California Press, 1980. 304 p.

7. Пурій М.Р. Демократизація як основний аспект ідеологічного виміру гегемонії США. *Гілея: науковий вісник* : збірник наукових праць. 2015. Вип. 102. С. 437–442.
8. Modelski G. World system evolution. *World-system history: the social science of long-term change*. L. : Routledge, 2000. P. 24–54.
9. Harisson E. The Post-Cold War International System, the Strategies, Institutions and Reflexivity. N.Y. : Routledge, 2004. 196 p.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО Издательство «АСТ», 2003. 603 с.
11. Герасимчук Т. Міжнародний порядок ХХІ століття: основні теоретико-концептуальні підходи. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. № 25. С. 335–355.

HEGEMONISM IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Anastasiia Perfileva

Alfred Nobel University,

Department of Political Science and International Relations

Sicheslavska Naberezhna str., 18, 49000, Dnipro, Ukraine

The article analyzes the content of the category “hegemony” and the factors of hegemonism in contemporary international relations. Hegemony is presented as the dominant position of a certain political force that enables it to use all the full benefits of controlling the distribution of power in the public system of a certain level. At the level of international relations, hegemony reflects the ability of a particular actor to act more effectively than rivals, controlling and using power resources to secure its interests. The development of international relations itself is the gradual unfolding of changes in hegemony, when the dominance of one actor is replaced by the dominance of another one. Hegemony is the consequence of natural political mechanisms, so hegemonic change is a natural phenomenon. The assertion of the state as a hegemon is facilitated by both objective and subjective factors. The hegemonic state demonstrate successful adaptation to the specific conditions of international environment, maintaining the basic characteristics of the subject of hegemony: developed, dynamic and innovative economy, political and military power, technological leadership, structural-institutional influence and ideological attractiveness, as well as readiness to pay the price for maintaining this status. Hegemony cannot exist outside the system of international relations that is directly influenced. The implementation of a hegemonic project in the modern world depends on the peculiarities of the international environment, which are determined by the balance of forces at the regional and global levels, the determinants of the modern world political process, among which a special place belongs to the cause and effect characteristics of globalization and regionalization. In contemporary international relations, hegemonic practices are primarily associated with the United States, but at the same time, the current stage of international relations development is characterized by an increase in anarchic manifestations and a notable weakening of the hegemonic position, which proves the decline of American hegemony.

Key words: hegemony, modern international relations, hegemonic state, features of hegemony, dimensions of hegemony, USA, decline of hegemony.

УДК 323.15

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.13>

ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІЗРАЇЛЮ ЩОДО АРАБСЬКОЇ МЕНШИНИ

Іван Прибегін

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра історії та світової політики
вул. Французький бульвар, 24/26, 65058, м. Одеса, Україна*

У статті робиться спроба визначити засади державної політики Ізраїлю щодо арабської меншини. Аналізується не тільки конкретний зміст цієї політики, а і її принципи та сутнісні характеристики. Розглядаються як ті фактори, що сприяють інтеграції арабської громади в ізраїльське суспільство, так і ті, що, навпаки, заважають цьому процесу. Особлива увага приділяється політико-правовим аспектам цієї проблеми.

Робиться висновок, що політика Ізраїлю щодо арабської меншини визначається передусім її етнодемократичним характером. Держава Ізраїль побудована на принципах етнічного, а не громадянського націоналізму. Вона створена від імені та в інтересах не ізраїльтян як громадянського колективу, а саме єврейського народу (включаючи тих його представників, що проживають у діаспорі). «Єврейська держава» послідовно відстоює привілейоване становище «основної (титульної) нації», яка, у свою чергу, зберігає повний контроль над державними інститутами й ресурсами. Водночас громадянські й політичні права поширюються на всіх громадян Ізраїлю включно з представниками арабської громади, яким дозволяється мирними демократичними засобами (щоправда з певними, іноді істотними обмеженнями) боротися за зміну наявного стану речей.

«Єврейська держава» являє собою яскравий приклад «етнічної демократії», в основі якої лежить протиріччя між принципом прав для всіх і принципом інституціоналізованого етнічного домінування. Це протиріччя породжує стан перманентної невизначеності в ізраїльській політичній системі й, зокрема, політиці Ізраїлю щодо арабської меншини. Унаслідок цього держава змушена вдаватися до витончених механізмів контролю над етнічними/національними меншинами, ніж ті, що використовуються в так званій «херенфольк демократії». За допомогою таких засобів, як, наприклад, маніпулятивна політика визнання, політика сегментації та диференційований підхід до різних субкультурних груп ізраїльських арабів, єврейська громада зберігає панівне, гегемонне становище в державі.

Ключові слова: державна політика, національна меншина, основна нація, етнічна демократія, «ізраїлізація», «палестинізація».

Сучасний стан арабо-ізраїльського й ізраїльсько-палестинського конфлікту значною мірою зумовлений існуванням комплексу проблем, пов'язаних із наявністю в Ізраїлі численної арабської громади, яка здатна впливати й у дійсності впливає на розвиток міждержавних і міжнаціональних відносин у регіоні. До того ж відносини між «єврейською державою» й арабською громадою мають величезний вплив на ізраїльську та єврейську ідентичність, а також визначають характер ізраїльського режиму та його стабільність у майбутньому. Більше того, можна з упевненістю сказати, що політика Ізраїлю щодо арабської меншини стає моделлю для багатьох постсоціалістичних і пострадянських країн, які стикаються з подібною ж проблемою, а саме з наявністю численної національної меншини, що не сприймає себе як таку і, як прийнято вважати, вороже ставиться до держави та її «титульної нації», яка, у свою чергу, визначає себе через протиставлення ній.

Окремі аспекти означеної проблеми тією чи іншою мірою висвітлені та проаналізовані в роботах Тетяни Карасової, Тетяни Носенко, Володимира (Велвля) Черніна, Алека Епштейна, Амаля Джамала, Джоела Мигдаля, Беньяміна Нойбергера, Сари Осецькі-Лазар і багатьох інших. Однак ці дослідження насамперед стосувалися конкретного змісту політики Ізраїлю щодо арабської меншини й майже не торкалися її сутнісних характеристик.

Мета статті – визначити засади державної політики Ізраїлю щодо арабської меншини.

Сіоністський рух, що оформився наприкінці XIX ст., уявляв єврейську ідентичність насамперед як ідентичність етнонаціональну, що об'єднує єврейські громади всього світу за допомогою споконвічних, примордіальних зв'язків. Відповідна ідеологія лежала в основі національного та державного будівництва принаймні в епоху єврейської колонізації Палестини й у перші десятиліття після проголошення незалежності Ізраїлю. Ця потужна перспектива намагалася стерти наявні всередині єврейської спільноти релігійні та культурні відмінності, відіграючи важливу роль у реалізації політики єврейського «плавильного тигля». Однак та сама уява, що припускала і прагнула «виплавити» єдиний і гомогенний єврейський народ, робила це через заперечення «іншого», а саме палестинських арабів [1, с. 133].

На ранньому етапі становлення сіоністського поселенського руху лідери єврейського «ішуву» («заселення») стверджували, що переважна більшість сучасних жителів Палестини є прямими нащадками стародавніх ізраїльтян. На підтвердження цієї гіпотези вони наводили різні аргументи: від топонімічних та археологічних до психологічних та антропологічних. І все ж таки, незважаючи на правомірність самої теорії, в основі її лежала стратегія «акультурації» місцевого арабського населення. Ця інклюзивна концепція, що на якийсь час захопила уяву керівництва «ішуву», базувалася на припущенні, що сучасна й модерна єврейська громада зможе з легкістю поглинути «відсталу та примітивну» східну культуру. Однак кривавий арабський бунт 1929 р. й арабське повстання 1936–1939 рр., що були спрямовані передусім проти єврейської імміграції до Палестини, продемонстрували всю безперспективність подібних ідей [2, с. 330–338]. У результаті «нащадки юдейських селян» викреслені з єврейської національної свідомості й начисто забуті. Сучасні палестинські фелахи ... стали ... арабськими емігрантами, що масово перебралися в XIX столітті в майже незаселену Палестину. Вони продовжували стікати сюди й у XX столітті, залучені бурхливим зростанням сіоністської економіки, яка притягнула, згідно з укоріненим міфом, багато тисяч неєврейських робочих рук» [2, с. 337–338].

Отже, перед майбутньою «єврейською державою» постало завдання видалити зі своєї території всіх тих, хто завідомо не ідентифікував себе з «народом Ізраїлю» й априорі вважався недостатньо лояльним щодо нього. У ході війни 1947–1949 рр. із приблизно 900 тис. палестинських арабів, які проживали в установлених ООН кордонах передбаченої «єврейської держави» (і на територіях, які відійшли до Ізраїлю в результаті війни), утекли або були виселені майже 750 тис. осіб. Їм навіть по завершенню військових дій урядом Ізраїлю було відмовлено в праві повернутися додому [2, с. 487].

Разом із тим араби, що в одну мить стали «ізраїльськими», чи за безпосереднім задумом, чи за внутрішньою логікою прийнятих керівництвом «єврейської держави» рішень, вимушено перетворилися в певну, в політичному і соціальному плані окрему, а згодом і відмінну від іншої частини палестинського народу спільність. Урешті-решт, соціально-політична реальність, у якій вони опинилися, поставила їх перед необхідністю пристосовуватися до встановленого проти їхньої волі правління [3]. Ця тенденція до інтеграції в ізраїльське суспільство отримала назву «ізраїлізація».

Натомість посилення палестинської національної свідомості, почуття солідарності з палестинцями на «територіях» і в діаспорі, а також відчуття історичної та культурної єдності з ними відображає тенденцію до так званої «палестинізації» ізраїльських арабів [4, с. 105–106]. Активізації цього процесу значною мірою сприяли відновлені в результаті війни 1967 р. контакти між ізраїльськими арабами й палестинцями; суперечливі процеси лібералізації та етнізації, що стали результатом і разом із тим причиною «правого повороту» 1977 р. в ізраїльській політиці; а також Перша і Друга палестинські інтифади, що зробили цю тенденцію, як прийнято вважати, незворотною [5].

Традиційний для ізраїльської соціальної науки підхід розмежовує два види само-свідомості – «національну», в основі якої лежать культура, мова, історія й уявлення про спільність долі, і «громадянську», зумовлену належністю до певної держави. У цьому сенсі національна та громадянська самосвідомість не тотожні одна одній, а динаміка їх розвитку може бути різноспрямованою. Так, національна самосвідомість ізраїльських арабів характеризується емоційним зв'язком із палестинцями або арабами загалом, а громадянська – інструментальним контактом із «єврейською державою», якій вони адресують свої практичні запити [6, с. 149–150]. Під впливом двох різноспрямованих тенденцій: «ізраїлізації» і «палестинізації», відбувалося (й досі відбувається) формування нової для «внутрішніх» арабів самосвідомості – самосвідомості меншини, національна ідентичність якої вступає в протиріччя з її громадянською ідентичністю.

Із самого початку державна політика Ізраїлю щодо «внутрішніх» арабів визначалася насамперед трьома принципами, що фактично суперечать один одному: принципом демократичного правління, єврейсько-сіоністською сутністю держави і пріоритетом питань безпеки в умовах неврегульованості арабо-ізраїльського конфлікту. Водночас, якщо перший принцип сприяє інтеграції арабської меншини в ізраїльське суспільство, два інших – заважають цьому процесу [7, с. 292].

Сутність Ізраїлю як держави єврейського народу відображена в тому числі в Декларації незалежності Ізраїлю. У ній стверджується, наприклад, таке: «Природне право єврейського народу, як і будь-якого іншого народу, – бути господарем своєї долі у своїй суверенній державі. Тому ... ми, ... представники єврейського населення країни й сіоністського руху, ... через наше природне й історичне право, а також на підставі рішення Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй ... проголошуємо створення єврейської держави в Ерец-Ізраель – Держави Ізраїль» [8].

Разом із тим Ізраїль з моменту свого (від)творення незмінно мислився й позиціонувався як демократична держава, що своїм становленням реалізувала одне з основних демократичних прав, а саме право народу на самовизначення (у цьому випадку у формі незалежної національної держави). До того ж «єврейська держава» завжди дотримувалася принаймні таких принципів, як суверенітет народу, верховенство права, політичний плюралізм, поділ гілок влади, гласність дій державних органів і посадових осіб, виборність основних органів влади на базі загального, прямого й рівного виборчого права, нарешті, підпорядкування меншості волі більшості за чіткого дотримання прав меншості. І в цьому сенсі немає ніяких протиріч між єврейською сутністю й демократичним характером Держави Ізраїль.

Не вбачала протиріч у цьому й ізраїльська громадськість (насамперед єврейська громада країни, від імені якої і створювалася Держава Ізраїль). Ситуація змінилася лише на початку 1980-х рр. із пробудженням політичної свідомості ізраїльських арабів і дедалі частішими спробами ізраїльських і єврейських інтелектуальних кіл (передусім постсіоністських) верифікувати Державу Ізраїль на відповідність нормам сучасної ліберальної демократії.

Незважаючи на проблемність самого ліберально-демократичного дискурсу, у якому погано поєднані принципи свободи й рівності в ідеалі повинні доповнювати один одного, ліберально-демократична модель, як прийнято вважати, забезпечує (або прагне забезпечити) абсолютну рівноправність усіх громадян, роблячи особливий акцент на захисті прав меншості від «тиранії більшості» [9].

Сучасна держава, на думку постсіоністів, має представляти інтереси усіх громадян рівною мірою, незалежно від їхньої релігійної або етнічної належності, тому Ізраїлю необхідно стати по-справжньому спільним домом для всіх євреїв та арабів, що проживають у ньому. Іншими словами, Держава Ізраїль не може бути водночас демократичною і єврейською, отже, її «нормалізація» передбачає ослаблення зв'язків із юдаїзмом і єврейською діаспорою, тільки це, зрештою, може дати Ізраїлю змогу стати повноправним членом регіональної співдружності суверенних держав [10, с. 89–91].

І все ж таки треба чесно відповісти на питання: «Наскільки великим є значення крихітної ізраїльської культурної ідентичності в епоху глобального світу, що безперервно розширюється? Чи не краще – в нових історичних умовах – плекати ... [транснаціональну етноконфесійну єврейську] ідентичність, яка, з одного боку, створює в нащадків євреїв по всьому світі відчуття, що Ізраїль перебуває в їхній власності, а з іншого – породжує в ізраїльських євреїв відчуття належності до великого й потужного єврейського народу» [11, с. 146]. До того ж делегітимація єврейського характеру держави, перетворення її на «державу всіх громадян», на думку критиків постсіонізму, не тільки не зможуть переконати арабський світ докорінно переглянути своє ставлення до Ізраїлю, а й, навпаки, прискорять демонтаж ізраїльської державності [10, с. 90–96].

Отже, постсіоністська вимога подальшої лібералізації та демократизації країни, а також заклик до перетворення Ізраїлю з «єврейської держави» в «державу всіх громадян» започаткували широку наукову та громадську дискусію щодо наявного і прийняттого співвідношення «єврейського» та «демократичного» в Державі Ізраїль.

З унесенням у 1985 р. змін до Основного закону про Кнесет полеміка з цього питання тільки посилювалася [1, с. 507–510]. У параграфі 7а (у редакції 1985 р.) зазначено, що кандидат або список кандидатів буде відсторонений від участі у виборах, якщо в його цілях або діях, прямо чи опосередковано, міститься один із таких пунктів:

1. «Заперечення існування Держави Ізраїль як держави єврейського народу»;
2. Заперечення демократичного характеру держави»;
3. Підбурення до расизму» [1, с. 507].

У свою чергу, мета прийнятих у 1992 р. Основного закону про свободу занять та Основного закону про гідність і свободу людини, як впливає із самих текстів цих законів, полягає в закріпленні цінностей Держави Ізраїль «як єврейської й демократичної держави» [12; 13].

Пізніше парламентом країни прийняті поправки до параграфа 7а Основного закону про Кнесет, які серед іншого об'єднали 1 і 2 пункт попередньої редакції закону. У результаті визнання неприпустимим «заперечення існування Держави Ізраїль як єврейської й демократичної держави» остаточно стерло грань між сутністю держави та її характером, поставивши їх в один ряд і фактично зрівнявши їх [14].

Подібні формулювання, проте, не тільки не змогли примирити протиборчі сторони, а й, навпаки, загострили суперечки щодо первинності принципів, що лежать в основі Держави Ізраїль. І лише загальне зміщення ізраїльської публічної політики вправо, що спостерігається із самого початку 2000-х рр., зрештою, вирішило формальне протиріччя між «демократичним» і «єврейським характером» держави на користь останнього.

Прийнятий 19 липня 2018 р. Основний закон про національний характер Держави Ізраїль однозначно визначив Ізраїль як «національну державу єврейського народу, у якій він реалізує своє природне, культурне, релігійне та історичне право на самовизначення», причому, що більш важливо, «реалізація права на національне самовизначення в Державі Ізраїль належить виключно єврейському народу» [15]. Не залишає сумнівів у цьому й сам текст закону загалом [15].

В основі ізраїльської політики інтеграції із самого початку лежала явна асиметрія, що передбачає як базові ідентичності «єврейську» для євреїв і «ізраїльську» для арабів, тоді як «єврейська» ідентичність мала зберегти в Ізраїлі чіткий етнонаціональний характер, «ізраїльська» – видавалася як нейтральна загальна громадянська ідентичність, яка, окрім євреїв, може включати й арабських жителів країни.

Громадяни Ізраїлю арабо-палестинського походження в планах сіоністського керівництва повинні були стати насамперед ізраїльтянами – лояльними громадянами країни, чия політична ідентичність не стільки національна, скільки громадянська. За допомогою державної системи освіти (і не тільки) арабських жителів країни намагалися виховати (і значною мірою намагаються й досі) як «ізраїльських арабів», історія яких починається лише в 1948 р. та чий права, на відміну від прав євреїв, впливають із їхнього ізраїльського громадянства [16, с. 496].

При цьому сам ізраїльський Закон про громадянство (1952 р.), вочевидь, ніколи не був юридично нейтральним [17]. Тоді як арабам гарантувалося право на отримання ізраїльського громадянства чи не виключно на підставі їх фізичної присутності на території країни в момент набрання цим законом чинності, євреї (і члени їхніх сімей) могли та досі можуть розраховувати на отримання ізраїльського громадянства на підставі так званого Закону про повернення (1950 р.) [17; 18].

Отже, на наш погляд, у «єврейській державі» порушується головний і системоутворювальний принцип сучасної демократії (а, точніше, досконалих її форм), а саме принцип громадянськості. Тому якщо й можна говорити про Ізраїль як сучасну демократичну державу, то лише як про «демократію нижчого рівня», свого роду «хибну демократію».

Як переконливо продемонстрував професор соціології Хайфського університету Самі Самоха, Держава Ізраїль не є ні ліберальною, ні консоліційною, ні навіть мультикультурною демократією. І разом із такими державами, як Естонія, Словаччина та Малайзія, Ізраїль можна зарахувати до політичних режимів, які С. Самоха визначає як «етнічна демократія» [19]. І хоча концепція «етнічної демократії» не є загально визнаною й безперечною в соціально-політичних науках, на наш погляд, усе ж може бути корисною особливо в разі «єврейської держави».

Ліберальна критика концепції ґрунтується передусім на переконанні, що «етнічна демократія» в принципі не є справжньою демократією. На думку більшості критиків зліва, «етнічна демократія» не задовольняє вимогам процедурного мінімуму, які висувуються або повинні висуватися до сучасної демократії [19, с. 42–44]. Більше того, незважаючи на свій демократичний фасад, «етнічна демократія» настільки ж недемократична, як і «херенфольк демократія», і, так само як і вона, базується на «гегемоністському контролі й тиранії більшості» [19, с. 42].

Проте, як справедливо зазначає С. Самоха, сама по собі «демократія» не містить явної вимоги рівних прав, а «етнічна демократія» не є відхиленням від ліберальної демократії чи порочною її формою, тому не зобов'язана дотримуватися такого важливого її принципу, як громадянськість.

«Етнічна демократія» є абсолютно іншим типом демократичного режиму, який базується на принципах етнічного, а не громадянського націоналізму [19, с. 44]. Вона не тільки визнає пріоритет етнічної ідентичності над громадянською, а й послідовно відстоює привілейоване становище «основної (титульної) нації» стосовно не включених у неї груп. Саме «титульна нація», а не громадянський колектив становить основу такої держави.

Водночас «етнічна демократія» поширює громадянські й політичні права на все постійне населення країни включно з етнічними/національними меншинами. І хоча групи, які не належать до «основної нації», нерідко сприймаються як загроза для виживання етнічної держави, а щодо них використовуються певні обмеження й механізми контролю, в «етнічних демократіях» допускається боротьба цих груп (мирними демократичними засобами) за зміну наявного стану речей [9; 19, с. 44–46].

Отже, в основі «етнічної демократії» лежить протиріччя «між принципом прав для всіх і принципом інституціоналізованого етнічного домінування, які вплетені в нього й породжують неясності, невизначеності та плутанину в політичній системі» [19, с. 45–46]. Цього протиріччя не існує в «херенфольк демократії», яка субстанціонально не тільки не є демократією, а й не претендує на це (інакше кажучи, не прикидається такою). Тому «етнічну демократію» все ж можна вважати справжньою демократією, незважаючи на її вкрай низьку якість [19, с. 45–46].

Під час війни за незалежність Ізраїлю майже над усіма арабськими населеними пунктами країни та їх жителями був установлений жорсткий контроль, який протягом перших 18 років існування «єврейської держави» здійснювався військовою адміністрацією. Формально її функції зводилися до запобігання антиізраїльській діяльності, припинення будь-яких спроб створення арабських націоналістичних організацій, недопущення контактів ізраїльських арабів із жителями сусідніх арабських держав та обмеження їх переміщення (насамперед у стратегічно важливих районах країни). Насправді ж мова йшла про набагато більш широкі й істотні обмеження [4, с. 12–22]. І хоча з часом чимало дискримінаційних норм щодо «внутрішніх» арабів знято, частина з них, як і раніше, діє, оскільки єврейська більшість і цілком контрольована нею держава продовжують відчувати до арабської меншини глибоку недовіру й підозрілість [4, с. 12–22; 7, с. 297–300].

Вимушена еміграція з новоствореного Ізраїлю сотень тисяч палестинців включно з їхньою економічною, політичною й релігійною елітою разом з уведенням режиму військової адміністрації та масовою конфіскацією арабської земельної власності мали для арабів, що залишилися в Ізраїлі, по-справжньому деморалізуючий ефект. У результаті їм довелося шукати опору в сімейному клані – «хамулі» – та його керівництві, що обрало шлях співпраці з офіційною владою, яка, у свою чергу, також була зацікавлена за допомогою побудови особливих відносин зі старійшинами кланів установити над арабським сектором ефективний контроль [7, с. 294–300].

Згодом, однак, на адресу цих «нотаблів» усе частіше можна було почути звинувачення в конформізмі, у нехтуванні інтересами арабської громади країни, нарешті, у зраді інтересів арабського й палестинського народів [6, с. 156]. Тому з підвищенням арабської, а згодом і палестинської самосвідомості ізраїльських арабів вплив традиційних лідерів арабського сектора помітно зменшився.

Це вплинуло в тому числі й на результати виборів до ізраїльського парламенту. Якщо в перші десятиліття існування «єврейської держави» більшість арабських депутатів обиралася за «арабськими списками» сіоністських партій (що зазвичай включали старійшин найбільш впливових арабських кланів країни), то на виборах до Кнесету 10-го скликання вони не отримали жодного місця. А вже в ході виборчої кампанії 1984 р.

не було представлено жодного «арабського списку», що стало свідченням повного зникнення цього феномена з політичного життя країни [7, с. 300–301]. Разом із тим з парламентських виборів 1992 р. в арабських районах країни спостерігалось стрімке й неухильне зниження електоральної підтримки єврейсько-сіоністських партій водночас зі зростанням впливу арабських та арабо-єврейських партій (таких як комуністична) [20, с. 4].

Арабським громадянам Ізраїлю, починаючи з перших же в країні парламентських виборів 1949 р., була дана можливість участі у виборах. При цьому право обирати й бути обраними підносилося державою як найважливіша ознака дотримання принципу ліберальної рівності та прояв дійсно демократичного характеру ізраїльського режиму. Часткова інституційна інтеграція в політичній сфері була покликана продемонструвати відсутність дискримінації арабської меншини або принаймні націленість держави на її викорінення.

В умовах військового стану та військового управління, що мали місце в Ізраїлі в період з 1948 по 1966 рр., участь арабських громадян у політичному житті країни фактично була сильно обмежена і практично не мала ніякого позитивного значення для них. Однак і після скасування військового стану ситуація докорінно не змінилася. Голосування арабських громадян на виборах, так само як і наявність у Кнесеті арабських депутатів і партій, мають на меті передусім продемонструвати демократичний фасад ізраїльського режиму, який у реальності протидіє перерозподілу влади на користь арабської меншини.

Безсилля арабських політиків проявляється в тому числі й у їхній маргінальній або найчастіше відсутній ролі під час прийняття Кнесетом або іншими органами влади найважливіших державних рішень. Причому для збереження наявного стану речей «єврейською державою» можуть уживатися та в дійсності вживаються дії, здатні обмежити ефективність арабських депутатів і партій і звужити їм простір для політичного та правового маневру. До рішень такого роду можна зарахувати, наприклад, прийняті в 1985 р. поправки в Основний закон про Кнесет, що за фактом накладають додаткові обмеження на арабську політичну участь [16, с. 496–497].

Іншим важливим елементом владного контролю над «внутрішніми» арабами була й залишається їх свідомо сегментація. Відповідно до цієї політики, від основного масиву арабомовної меншини влада прагне відокремити християн, друзів, алавітів, бедуїнів, черкесів, бахаїстів, ахмадітів та інші групи, зміцнюючи саме цей складник їхньої самосвідомості й послаблюючи більш універсальну – палестинську та/або арабську [6, с. 154–155; 21].

Оскільки «єврейська держава» не прагне асиміляції або повної інтеграції арабської меншини, а відкрита культурна, мовна або релігійна дискримінація остаточно скомпрометувала б ізраїльську демократію, держава дотримується часткової й маніпулятивної політики визнання, в основі якої лежить османська система мілетів. Відповідно до неї, держава визнає базовою характеристикою відмінності релігійно-конфесійну належність своїх громадян і постійних жителів країни (проте не обмежується нею) [16, с. 497–498].

На відміну від євреїв, етнічна та релігійна ідентичність яких невіддільні одна від одної (принаймні з погляду «єврейської держави»), арабська меншина розділена на релігійні групи, яким надаються різні групові права [16, с. 497–498; 21]. І хоча ці права в багатьох випадках мають позитивний демократичний характер, вони є передусім механізмом поділу та владарювання над арабською громадою країни, а також збереження гегемонії релігійного істеблішменту в питаннях особистого статусу громадян.

Безпосередньою метою цієї політики є не тільки компрометація ліберальних прав особистості, пов'язаних зі свободою релігії та від неї, а й підпорядкування релігійних меншин рішенням, що приймаються всередині єврейської громади країни (та в її інтересах) [16, с. 497–498]. Контроль над усіма визнаними державою конфесіями, в тому числі най-

більшою релігійною громадою ізраїльських арабів – мусульманською, здійснює ізраїльське Міністерство у справах релігій, яке формує склад мусульманського духовенства країни й забезпечує виплату йому заробітної платні. У свою чергу, численні об'єкти Вақфу, що колись становили основне джерело доходів до ісламських громадських і соціальних установ, після війни за незалежність Ізраїлю опинилися під безпосереднім контролем «єврейської держави», в якому вони й залишаються до сьогодні [16, с. 497–498; 22, с. 143–144].

І все ж таки найважливішим механізмом маніпулятивної політики Ізраїлю щодо арабської меншини є диференційований підхід до різних субкультурних груп ізраїльських арабів. Практика надання цим групам відмінних між собою прав та обов'язків спрямована передусім на ослаблення арабо-палестинської солідарності й посилення міжгрупової відчуженості всередині арабського сектора. Сутність цього підходу полягає в стимуляції лідерів цих груп до ведення сепаратних переговорів із державою та встановлення особливих відносин із нею [23, с. 179–180].

Отже, політика Держави Ізраїль щодо арабської меншини, на наш погляд, визначається не тільки й не стільки питаннями національної безпеки в умовах неврегульованості близькосхідного конфлікту, скільки її етнодемократичним характером. З погляду наявності в державі основних демократичних інститутів і процедур Ізраїль, безсумнівно, являє собою демократію. Разом із тим у «єврейській державі» порушується такий базовий принцип ліберальної демократії (та інших «досконалих» форм демократії), як «громадянськість».

Держава Ізраїль побудована на принципах етнічного, а не громадянського націоналізму. Вона створена від імені та в інтересах не ізраїльтян як громадянського колективу, а саме єврейського народу (включаючи тих його представників, що проживають у діаспорі). «Єврейська держава» послідовно відстоює привілейоване становище «основної (титульної) нації», яка, у свою чергу, зберігає повний контроль над державними інститутами й ресурсами. Водночас громадянські й політичні права поширюються на всіх громадян Ізраїлю, включно з представниками арабської громади, яким дозволяється мирними демократичними засобами (щоправда з певними, іноді істотними обмеженнями) боротися за зміну наявного стану речей.

Отже, «єврейська держава» являє собою яскравий приклад «етнічної демократії», в основі якої лежить протиріччя між принципом прав для всіх і принципом інституціоналізованого етнічного домінування. Це протиріччя породжує стан перманентної невизначеності в ізраїльській політичній системі та, зокрема, політиці Ізраїлю щодо арабської меншини. Унаслідок цього держава змушена вдаватися до витончених механізмів контролю над етнічними/національними меншинами, ніж ті, що використовуються в так званій «херенфольк демократії». За допомогою таких засобів, як, наприклад, маніпулятивна політика визнання, політика сегментації та диференційований підхід до різних субкультурних груп ізраїльських арабів, єврейська громада зберігає панівне, гегемонне становище в державі.

Список використаної літератури

1. Bekerman Z. Israel: Unsuccessful and Limited Multicultural Education. *SA-e DUC JOURNAL. Special Edition on Education and Ethnicity*. 2009. Volume 6. Number 2. P. 132–145.
2. Занд Ш. Кто и как избрёл еврейский народ / пер. с иврита М. Урицкого. Москва : Эксмо, 2011. 544 с.
3. Осецки-Лазар С. Проблемы безопасности и арабское меньшинство в Израиле. *Национальная безопасность и демократия в Израиле*. Том 3. Глава 8. URL: <http://ocw.openu.ac.il/russian/democracy-and-national-security/volume3/article28.html> (дата звернення: 06.10.2019).

4. Нойбергер Б. Власть и политика в Государстве Израиль : в 12 т. Открытый университет Израйля : Издательство Открытого университета, 1999. Ч. 11 : Арабское меньшинство: национальная обособленность и политическая интеграция. 264 с.
5. Карасова Т.А. Политика в отношении арабского этнического меньшинства в Государстве Израиль. *Вестник Томского государственного университета*. Томск, 2010. № 340. С. 99–103.
6. Эпштейн А.Д. Война и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке : монография. Киев : ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. 216 с.
7. Карасова Т.А. Политическая история Израйля. Блок Ликуд: прошлое и настоящее : монография. Москва : Наталис, 2009. 528 с.
8. Декларация Независимости Израйля. *Официальный сайт Кнессета*. URL: https://www.knesset.gov.il/docs/ru/megilat_ru.htm (дата звернення: 06.10.2019).
9. Карасова Т.А. Демократическая форма власти и политическая система Израйля. *Перспективы*. 2010. URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/vostok/demokraticeskaja_forma_vlasti_i_politicheskaja_sistema_izraila_2010-12-23.htm (дата звернення: 06.10.2019).
10. Фишман Г. Еврейское государство и еврейский народ. *Идеология еврейской национальной жизни в современном мире* / под ред. Давида Брейкстоуна, Алека Эпштейна, Людмилы Дымерской-Цигельман. Москва : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 2003. С. 84–96.
11. Занд Ш. Как и почему я перестал быть евреем : монография. Москва : Эксмо, 2013. 192 с.
12. Основной закон: Достоинство и Свобода человека. *Официальный сайт Кнессета*. URL: <https://main.knesset.gov.il/RU/activity/pages/basiclaw.aspx?LawId=11> (дата звернення: 06.10.2019).
13. Основной закон: Свобода занятий. *Официальный сайт Кнессета*. URL: <https://main.knesset.gov.il/RU/activity/pages/basiclaw.aspx?LawId=10> (дата звернення: 06.10.2019).
14. Основной закон: Кнессет. *Официальный сайт Кнессета*. URL: <https://main.knesset.gov.il/RU/activity/Pages/BasicLaw.aspx?LawId=1> (дата звернення: 06.10.2019).
15. Основной закон: Израиль – национальное государство еврейского народа. *Официальный сайт Кнессета*. URL: <https://main.knesset.gov.il/RU/activity/pages/basiclaw.aspx?LawId=13> (дата звернення: 06.10.2019).
16. Jamal A. The Contradictions of State-Minority Relations in Israel: The Search for Clarifications. *Constellations*. Oxford : Blackwell Publishing Ltd., 2009. Volume 16. № 3. P. 493–508.
17. Nationality Law, 5712–1952. *Official Knesset Website*. URL: https://www.knesset.gov.il/review/data/eng/law/kns2_nationality_eng.pdf (дата звернення: 06.10.2019).
18. Закон о Возвращении. *Официальный сайт Кнессета*. URL: https://knesset.gov.il/laws/ru/lawofreturn_ru.htm (дата звернення: 06.10.2019).
19. Smooha S. The Model of Ethnic Democracy: ECMI Working paper. Flensburg : European Centre for Minority Issues, October 2001. 95 p.
20. Arab Population in Israel: Demographic, Socio-Economic and Political Indicators / Compiled by A. Rudnitzky. Tel Aviv University : Moshe Dayan Center, May 2018. 6 p.
21. Чернин В. Этническая карта Израйля: история, проблемы и перспективы развития. *Хроники Иерусалима*. 2010. URL: <http://gazeta.rjews.net/chernin2.shtml> (дата звернення: 06.10.2019).
22. Носенко Т.В. Ислам в Израиле: статус и межрелигиозные противоречия. *Вестник МГИМО*. Москва, 2010. № 5. С. 143–151.
23. Migdal J.S., Kimmerling B. The Odd Man Out, Arabs in Israel. *Through the Lens of Israel: Explorations in State and Society*. Albany, NY : SUNY Press, 2001. P. 173–194.

ISRAELI STATE POLICY FRAMEWORK TOWARDS THE ARAB MINORITY**Ivan Prybiehin**

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of International Relationships, Politology and Sociology,
Department of History and World Politics
French Boulevard str., 24/26, 65058, Odessa, Ukraine*

The article attempts to identify the foundations of Israel's state policy towards the Arab minority. It analyzes not only the specific content of this policy, but also its principles and its essential characteristics. There were considered the factors that contribute to the integration of the Arab community into Israeli society and those factors that, on the contrary, hinder this process. Special attention was focused on the political and legal aspects of this problem.

Finally, it is concluded that Israel's policy towards the Arab minority is determined, first and foremost, by its ethno-democratic character. The State of Israel is based on the principles of ethnic, not civil, nationalism. It was created in behalf of the Jewish people (including its representatives living in the Diaspora), not the Israelis as a civic collective. The "Jewish state" consistently defends the privileged position of the "core nation", which, in turn, keeps complete control over state institutions and resources. At the same time, civil and political rights are given to all Israeli citizens, including representatives of the Arab community, who are permitted, in a peaceful democratic way (albeit with certain, sometimes significant limitations), to fight for change in the current state of affairs.

The "Jewish state" is a typical example of "ethnic democracy", the fundament of which contains the contradiction between the principle of rights for all and the principle of institutionalized ethnic dominancy. This contradiction creates permanent uncertainty in Israeli political system and, particularly, in the state policy towards the Arab minority. As a result, the state is forced to use more sophisticated mechanisms to control ethnic/national minorities than those, used in a so-called "Herrenvolk democracy". Through such means as the manipulative policy of recognition, the policy of segmentation and differentiated approach to various subcultural groups of Israeli Arabs, the Jewish community keeps a dominant, hegemonic position in the state.

Key words: state policy, national minority, core nation, ethnic democracy, "Israelisation", "Palestinization".

УДК 329:366.02(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.14>

ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ СТАТУТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ВІД ТЕОРІЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ

Денис Рудень

*Національний університет біоресурсів і природокористування України,
гуманітарно-педагогічний факультет,
кафедра міжнародних відносин та суспільних наук
бул. Героїв Оборони, 15, 03041, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено політико-правовому аналізу державного фінансування політичних партій в Україні. Розглянута генеза законодавства, яким запроваджено державне фінансування діяльності політичних партій. Указані політичні партії, які мають право на державне фінансування, його обсяги, форму звітності. Подана оцінка законодавству, яке не регулює цільове призначення, на що можуть бути використані кошти державного бюджету політичними партіями, у якому вказано лише «статутна діяльність».

Наведено дані щодо отримання політичними партіями, які мали представництво у Верховній Раді України VIII скликання та мали право на державне фінансування, – Блок Петра Порошенка, Народний фронт, Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Опозиційний блок – коштів із державного бюджету України протягом 2016–2019 років. Проаналізовано витрати державного фінансування політичними партіями, зокрема кошти витрачалися на пропаганду, утримання осередків, заробітну плату для працівників, оренду офісів, інші матеріальні витрати.

Визначено, що за результатами позачергових виборів до Верховної Ради України політичні партії «Слуга народу», «Опозиційна платформа», «Європейська солідарність», «Батьківщина», «Голос», «Сила і честь», «Опозиційний блок», «Партія Шарія», «Радикальна партія Олега Ляшка», «Українська стратегія Гройсмана» та «Свобода» мали отримати державне фінансування на свою діяльність. Проте суспільство не сприйняло ідеологічні переконання певних політичних партій, була подана петиція до Президента України, яка отримала підтримку та за результатами розгляду якої внесені зміни до законодавства України, що обмежило право на державне фінансування, надавши його лише тим партіям, які отримали не менше ніж 5% голосів виборців.

Результатом дослідження стало виокремлення пропозицій щодо поліпшення фінансування політичних партій за рахунок коштів державного бюджету.

Ключові слова: фінансування політичних партій, політична система, політична корупція.

Верховна Рада України 8 жовтня 2015 року ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», спрямований на зменшення корупції через унесення комплексних змін до законодавства України у сфері фінансування політичних партій і передвиборної агітації [1].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» встановлена схема державного фінансування політичних партій. Із другої половини 2016 року до 2019 року кошти платників податків отримали переможці парламентських виборів 2014 року: Блок Петра Порошенка, Народний фронт, Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Опозиційний блок.

Відповідно до чинного на той час законодавства, сума коштів, які щорічно виділялися на статутну діяльність політичних партій із державного бюджету, змінювалася. За весь період функціонування політичні партії, які формували Верховну Раду України VIII скликання, отримали Блок Петра Порошенка – 435,2 млн грн, Народний фронт – 441,4 млн грн, Об'єднання «Самопоміч» – 339,2 млн грн, Радикальна партія Олега Ляшка – 148,4 млн грн, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 106,8 млн грн, Опозиційний блок – 166,7 млн грн¹.

Варто зазначити, що Опозиційний блок у 2016 році відмовився від державного фінансування статутної діяльності партії, а його представники заявляли про необхідність направлення цих коштів на освіту [2]. Проте у 2017–2019 роках ця політична сила вже не гребувала державним фінансуванням.

Саме з моменту отримання державних коштів рівень приватного фінансування Опозиційного блоку різко впав. При цьому за підсумками 2016–2017 років партія була серед лідерів по збору приватних внесків, отримавши від бізнесу, членів партії та громадян – 20,5 млн грн (із них 15,6 млн грн на центральний рахунок і 4,9 млн грн на рахунки місцевих осередків). Зазначимо, що держкошти дали Опозиційному блоку змогу розрахуватися за старі борги й замовити додаткову рекламу на телеканалі «ІНТЕР» [3].

Серед парламентських партій більше приватних внесків за цей же період отримала лише «Батьківщина» – 22 млн грн.

Українським законодавством не врегульовано питання цільового використання державних коштів, які отримують політичні партії, а лише вказується, що фінансується статутна діяльність. Тому, на нашу думку, доцільно проаналізувати, на що ж вони витрачалися.

Наприклад, за перше півріччя 2018 року політичні партії витратили 235,5 млн грн. У «топ-5» видатків партій входять реклама, діяльність осередків, заробітна плата для працівників, оренда офісів і матеріальні витрати.

Найбільшу кількість грошей на рекламу витратила ВО «Батьківщина» – 24,8 млн грн. Зауважимо, що таку ж суму коштів партія мобілізувала на свої рахунки з приватних джерел. 9,9 млн грн витратила на рекламу «Самопоміч», посівши друге місце за цим критерієм. І третє місце отримує Радикальна партія Олега Ляшка, яка витратила 7,7 млн грн.

На утримання осередків партії сумарно витратили майже 49 млн грн. Але ця витрата характерна лише для Блоку Петра Порошенка та Опозиційного блоку.

На заробітну плату працівникам політичні партії спрямували трохи більше ніж 39,6 млн грн [4].

Аналізуючи ці дані, можна зробити висновок, що коштів, які виділяються, вистачає й на утримання центральних апаратів та осередків політичних партій – заробітну плату, оргтехніку, транспортні та комунікаційні послуги тощо. Проте логічним було б фінансувати ці видатки за рахунок членських внесків, спонсорської допомоги й використовувати волонтерську працю членів партій. Водночас незначними є видатки на досягнення партіями своїх програмних та ідеологічних цілей, досягнення мети їхньої діяльності. Оскільки Законом не передбачено фінансування участі партій у виборчих кампаніях, то партії могли б зосередити зусилля, наприклад, на проведенні навчання партійного активу, розробленні програмних документів і стратегій розвитку країни відповідно до їхньої ідеології, розвитку досліджень для вироблення державних політик, виданні партійної навчальної літератури, проведенні соціологічних досліджень тощо. Також замалим, порівняно з видатками під час виборчих кампаній, є фінансування політичної реклами в міжвиборчий період, зокрема витрачання державних коштів на ці цілі.

¹ Інформацію взято з вебсайту Національного агентства з питань запобігання корупції.

Зазначимо, що ті політичні партії, які отримали державне фінансування з 2016 року, не лише не збільшили свою квоти місць у Верховній Раді України, а й ледь подолали виборчий бар'єр для проходження в парламент. Особливо варто виокремити політичну партію «Народний фронт», яка перемогла на парламентських виборах у 2014 році, витратила майже всі державні кошти на політичну рекламу, а не на розбудову партії та її осередків, однак утратила підтримку громадян та опинилася поза парламентом.

Звичайно, уже це не могло залишатися не поміченим і не сприймалося великою частиною українського суспільства.

Так, 23 липня 2019 р. на офіційному інтернет-представництві Президента України оприлюднена електронна петиція Миколи Томенка «Скасувати бюджетне фінансування політичних партій в Україні», яка набрала 25 808 голосів із 25 000 необхідних. Ініціатор петиції запропонував на розгляд парламенту Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції», яким передбачено, що право на отримання державного фінансування статутної діяльності мають лише ті політичні партії, які на останніх виборах народних депутатів України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримали не менше ніж 5 відсотків голосів [5].

У петиції зазначено, що за 2016–2019 роки з Державного бюджету України на діяльність політичних партій виділено майже 1 мільярд 500 млн грн. На переконання автора петиції, використовувати народні гроші на утримання партій у воюючій, бідній, корумпованій країні – цинічно й неприпустимо.

З 2019 року величезні гроші також мали отримати партії, які не потрапили до парламенту. Нині за державний кошт фінансуватимуться не лише політичні сили, які подолали 5% бар'єр, а й ті, що набрали 2%. Попередньо, за оцінками експертів, партії отримають такі суми з бюджету за 5 років: «Слуга народу» – понад 2,685 мільярди; «Опозиційна платформа» – 705 млн; «Європейська солідарність» – 545 млн; «Батьківщина» – 465 млн; «Голос» – 385 млн; «Сила і честь» – 270 млн; «Опозиційний блок» – 200 млн; «Партія Шарія» – 190 млн; «Радикальна партія Олега Ляшка» – 170 млн; «Українська стратегія Гройсмана» – 135 млн; «Свобода» – 130 млн. Загалом на утримання цих партій за 5 років діяльності Верховної Ради український народ повинен витратити близько 5 мільярдів 900 млн. грн. Саме тому ініціатором петиції запропоновано скасувати або принаймні призупинити законодавчі акти, які передбачають фінансування політичних партій з Державного бюджету [6].

У відповідь на петицію Президентом України внесено на розгляд Верховної Ради України, а 2 жовтня 2019 року народними депутатами України IX скликання ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції», яким установлено, що щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності політичних партій, які, відповідно до цього Закону, мають право на таке фінансування, становить дві сотих розміру мінімальної заробітної плати. Політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України її виборчий список кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримав не менше ніж 5 відсотків голосів виборців від загальної кількості голосів виборців, поданих за всі виборчі списки кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі.

Проте вважаємо, що ключовим у питанні державного фінансування політичних партій є те, що партії повинні витратити кошти на статутну діяльність, як це визначено законом. Для цього спробуємо з'ясувати, що ж собою являє поняття «статутна діяльність», адже законодавством прямо не визначено, що це таке.

Важливість цього питання також підсилюється тим, що статтею 17-8 Закону України «Про політичні партії в Україні» встановлені підстави для припинення державного фінансування статутної діяльності політичної партії.

Аналіз Закону України «Про політичні партії в Україні», а саме статті 8 цього Закону, дає можливість зробити висновок, що видами статутної діяльності можуть бути, зокрема, утворення, визначення повноважень статутних органів політичної партії; розроблення внутрішньопартійних документів (порядку вступу до партії, прав та обов'язків її членів тощо); скликання та проведення партійних з'їздів, конференцій, зборів та інших представницьких органів політичної партії; здійснення внутрішньопартійного фінансового контролю (аудиту) за надходженнями й витратами політичної партії, її місцевих організацій, утворення органів чи посадових осіб, відповідальних за здійснення такого контролю (аудиту); залучення аудиторської фірми для проведення зовнішнього незалежного фінансового аудиту звітності про доходи, майно, витрати й фінансові зобов'язання політичної партії, її місцевих організацій[7].

У статті 17-1 Закону прямо вказано, що державне фінансування поширюється на оплату праці працівників статутних органів політичної партії, її місцевих організацій.

Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (стаття 37) передбачає, що політичні партії можуть уносити пропозиції з питань їхньої діяльності на розгляд місцевих державних адміністрацій, брати участь у розгляді внесених пропозицій. Ці дії можуть бути витратними (поштові, транспортні витрати тощо).

Згідно із Законом «Про всеукраїнський референдум» (статті 22, 64, 72–74), держава гарантує політичним партіям право вільно вести агітацію щодо питань, винесених на всеукраїнський референдум; фонд референдуму формується за рахунок, зокрема, внесків політичних партій; власні кошти політичної партії, які перераховуються на накопичувальний рахунок фонду, не підлягають обмеженням за сумою і кількістю перерахувань; агітація референдуму здійснюється за рахунок, зокрема, власних коштів політичних партій; політичні партії за власні кошти на власний розсуд можуть виготовляти друковані матеріали агітації референдуму; політичні партії мають право публікувати агітаційні матеріали в друкованих засобах масової інформації будь-яких форм власності.

Стаття 112 Господарського кодексу України передбачає можливість створення політичною партією унітарного підприємства, заснованого на її власності, для здійснення господарської діяльності з метою виконання її статутних завдань. Уточнюється, що такими підприємствами є ЗМІ, підприємства, що здійснюють продаж суспільно-політичної літератури, інших пропагандистсько-агітаційних матеріалів, виробів з власною символікою, проведення виставок, лекцій, фестивалів та інших суспільно-політичних заходів; інші обмеження щодо створення й діяльності окремих видів підприємств політичних партій установлюються законами [7].

В окремих країнах Європейського Союзу це питання регламентується дещо по-іншому. Так, відповідно до статті 14 Закону Литви «Про фінансування політичних партій, виборчих кампаній та фінансовий контроль» [8], асигнування державного бюджету для політичних партій можуть використовуватися для фінансування політичної кампанії; виборчої застави; придбання майна; розрахунку з працівниками; витрат, пов'язаних із наданням послуг; покриття заборгованостей політичної кампанії з політичної партії; покриття взятих політичною партією позик. Про використання асигнування державного бюджету політична партія складає звіт про використання асигнувань державного бюджету, який подається разом зі зведеним фінансовим звітом політичної партії. Відповідно до статті 7-4 Закону Латвії «Про фінансування політичних організацій (партій)» [5], кошти, отри-

мані з державного бюджету, політичні партії можуть використовувати для таких потреб: оренди приміщень; послуг зв'язку та інтернет-послуг; заробітну плату й інші виплати фізичним особам; зовнішні аудити; дослідницьку роботу та консультації; громадські заходи, семінари, благодійні заходи, видання й поширення книг та інформаційних матеріалів; політичну агітацію [9].

Оскільки українським законодавством не регламентована «статутна діяльність політичних партій», на яку політична партія може використовувати державні кошти, виокремимо головні напрями статутної діяльності, виходячи з мети, завдань і прав політичної партії, відповідно до її статуту. Наприклад, проаналізуємо положення статуту партії «Блок Петра Порошенка». Розділ 2 статуту цієї партії визначає завдання, зокрема сприяння консолідації суспільства, формуванню в населення України громадянської свідомості, зміцненню обороноздатності країни та захисту країни від зовнішньої агресії, створенню умов для втілення ідей державного патріотизму, забезпеченню високих суспільних, соціальних та економічних стандартів життя в Україні, доступності та якості освіти, створенню ефективної системи соціального захисту, охорони здоров'я, сучасної медицини тощо [10]. Виходячи із цих завдань, які не мають яскраво вираженого ідеологічного забарвлення, можна дійти висновку, що основним напрямом діяльності політичної партії є просвітницька діяльність, яка потребує використання пропагандистських, рекламних, комунікативних заходів. Якщо ж проаналізувати права політичної партії «Блок Петра Порошенка», зокрема пункти 2.2.4–2.2.5, які надають партії право засновувати власні засоби масової інформації, вести видавничу діяльність, виступати в засобах масової інформації з політичними заявами або в інший спосіб викладати публічно й відстоювати свою позицію з питань державного й суспільного життя [10], то вони стануть підтвердженням нашого висновку. Разом із тим пункти 2.2.7–2.2.8 статуту говорять, що партія має право захищати права й законні інтереси партії та її членів, виступати позивачем або відповідачем у суді, представляти права й законні інтереси в органах державної влади, підприємствах, установах та організаціях на підставах і в порядку, визначених чинним законодавством України, проводити мирні масові заходи [10]. Звідси впливає другий головний напрям діяльності партії – правозахисний. Й обидва ці напрями не корелюються з витратами державних коштів, які партії отримувала протягом 2016–2019 років.

Зважаючи на проведений аналіз, виокремимо пропозиції щодо поліпшення фінансування політичних партій за рахунок коштів державного бюджету. По-перше, потрібно переглянути обсяги й терміни фінансування. У разі втрати партією протягом року права на державне фінансування здійснювати перерахунок суми виділених із держбюджету коштів пропорційно до кількості днів, коли партія мала право на держфінансування.

По-друге, варто по-іншому враховувати гендерне питання, не прив'язувати до дотримання гендерних квот фінансування.

По-третє, пропонуємо визначити вичерпний перелік статей видатків (які мають, наприклад, бюджетні організації), що відповідатимуть завданням діяльності політичної партії та будуть спрямовані на поширення її ідеології. Зокрема, мова може йти про фінансування організації зустрічей з виборцями (оренда приміщень і звукопідсилювальної апаратури, послуг зв'язку, транспортні витрати); робота громадських приймалень та офісів правової допомоги (оплата праці фахівців у галузі права й оренда приміщень, послуг зв'язку); ідеологічне навчання партійного активу (оренда приміщень, оплата праці спікерів, транспортні витрати), діяльність створених при партії науково-експертних, аналітичних дослідницьких інституцій з метою розроблення партійної політики й удосконалення ідеології, які мають статус відокремленого підрозділу партії; виготовлення та розповсю-

дження друкованих матеріалів чи видань, у яких відображаються програмні засади партії (можливо, лише на державних чи комунальних видавничо-поліграфічних підприємствах і підприємствами зв'язку); політична й соціальна реклама (можливо, лише в державних і комунальних ЗМІ); проведення соціологічних досліджень.

Ці пропозиції щодо витрачання державних коштів загалом відповідають практиці країн Європейського Союзу, традиціям розвитку політичної системи України.

Водночас убачається доцільним заборонити використовувати державне фінансування політичних партій на оплату праці працівникам секретаріатів, політичну рекламу на час проведення виборчих кампаній.

Дискусійним залишається питання встановлення квотного розподілу фінансування між центральним офісом партії та її регіональними й місцевими осередками.

Список використаної літератури

1. Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55653.
2. «Опоблок» відмовився від «партійних» грошей з бюджету. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/09/7/7119857/>.
3. Опозиційний блок «підсів» на держкошти і більше не отримує приватних внесків. URL: <https://www.chesno.org/post/1230/>.
4. Скільки державних коштів та на що витрачають політичні партії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29523958.html>.
5. Державне фінансування статутної діяльності політичних партій: досвід ЄС і напрями удосконалення вітчизняного законодавства : аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2900/>.
6. Скасувати бюджетне фінансування політичних партій в Україні. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/66668>.
7. Яка діяльність політичної партії є «статутною»? URL: <https://pravo.org.ua/ua/news/20871779-yaka-diyalnist-politichnoyi-partiyi-e-statutnoyu>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні : Закон України від 27 листопада 2003 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 15. Ст. 218.
9. Окремі аспекти державного фінансування статутної діяльності політичних партій в Україні. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/13472/1/ОКРЕМІ%20АСПЕКТИ%20ДЕРЖАВНОГО%20ФІНАНСУВАННЯ.pdf>.
10. Статут партії «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА» (Нова редакція). URL: http://solydarnist.org/?page_id=871.

**STATE FINANCING OF STATUTORY ACTIVITIES OF POLITICAL PARTIES:
FROM THEORY TO REALITY****Denys Ruden**

*National University of Life and Environmental Sciences,
Faculty of Humanities and Pedagogy,
Department of International Relations and Social Sciences
Geroiv Oborony str., 15, 03041, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the political and legal analysis of state funding of political parties in Ukraine. The genesis of the legislation introducing state funding for political parties is considered. Listed political parties that are entitled to public funding, its volume, form of reporting. This is an evaluation of legislation that does not regulate the purpose, for which state budget funds can be used by political parties, and only “statutory activity” is indicated.

The data on political parties receiving representation in the Verkhovna Rada of Ukraine of the 8th convocation and entitled to state funding are presented – Petro Poroshenko bloc, Narodny Front, Objednannya Samopomich, Radikalna partiya Olega Lyashko, Vseukrainske objednannya “Batkivshchina”, Opposiciyniy block - funds from the state budget of Ukraine during 2016–2019. Analyzed the cost of public funding by political parties, including funds spent on advocacy, cell retention, wages for employees, office rent, and material costs.

It is determined that following the results of the early elections to the Verkhovna Rada of Ukraine political parties are “Sluga narodu”, “Opposiciyna Platforma”, “Europeyska Solidarnist”, Vseukrainske objednannya “Batkivshchina”, “Golos”, “Sila I chest”, “Opposiciyniy Block”, “Partiya Shariya”, Radikalna partiya Olega Lyashko, Ukrainaska Strategiya Groysmana and Svoboda were to receive state funding for their activities. However, the society did not accept the ideological convictions of certain political parties, a petition was submitted to the President of Ukraine, who received support and after the consideration of which introduced amendments to the legislation of Ukraine, which restricted the right to state funding, giving it only to parties that received at least 5% votes.

The result of the study was the isolation of proposals to improve the financing of political parties at the expense of the state budget

Key words: financing of political parties, political system, political corruption.

УДК 327.7

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.15>

ІНСТИТУЦІЙНА СПЕЦИФІКА МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ

Оксана Хар

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрія, 4, 79013, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано інституціональну специфіку міжнародних неурядових організацій у сфері забезпечення миру та безпеки. Міжнародна безпека – це взаємозалежність держав у питаннях безпеки, яка зумовлює необхідність міжнародної співпраці. Отже, можемо стверджувати, що одним із ключових завдань діяльності будь-якої держави, беззаперечно, є сфера міжнародної та національної безпеки. Україна сьогодні також опинилася в ситуації, коли для забезпечення національної безпеки необхідно шукати нових підходів і нового рівня міждержавної взаємодії. Розглядаючи розвиток сфери забезпечення миру та безпеки як одне з найпріоритетніших завдань громадянського суспільства, можна впевнено стверджувати, що МНУО сьогодні виконують важливі функції в конфліктних зонах сучасного світу. Роль МНУО у сфері забезпечення миру та безпеки залежить від інституційної специфіки цих організацій. Ступінь залученості МНУО до питань, які вирішують як внутрішньодержавні, так і міжнародні конфлікти, залежить від змісту діяльності самих неурядових організацій.

Очевидно, що найбільшу зацікавленість у вирішенні проблем, які найбільш дотичні до сфери забезпечення миру та безпеки, в тому числі профілактика, координування, урегулювання конфліктних ситуацій, проявляють МНУО гуманітарного, медичного, правозахисного, екологічного, релігійного та власне безпекового характеру. Зокрема, у статті з'ясовано роль Міжнародного комітету Червоного Хреста – найбільшої МНУО, що займається гуманітарною діяльністю в країнах, які постраждали від збройних конфліктів. Наступною вагомою МНУО є «Лікари без кордонів», яка діє в зонах збройних конфліктів і стихійних лих. Проаналізовано діяльність саме безпекової МНУО – Міжнародного бюро миру. Також розглянуто діяльність МНУО, які посідають щільне місце в забезпеченні міжнародного миру, а саме: International Alert, Interpeace, Saferworld, Федерації всесвітнього миру, Amnesty International, Greenpeace, Релігії за мир. За допомогою аналізу діяльності МНУО визначено їх інституційну спроможність у сфері забезпечення миру та безпеки й вплив на формування стійкої системи міжнародної безпеки в контексті дестабілізуючих процесів світового порядку.

Ключові слова: міжнародна неурядова організація, міжнародна безпека, конфлікт, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Лікари без кордонів.

Світ у своєму розвитку завжди характеризується безперервними та радикальними змінами, які породжують постійні війни. Формування ефективної системи міжнародної безпеки в третьому тисячолітті є найактуальнішим викликом сучасної людської цивілізації, не лише для її збереження, а й для забезпечення стабільного функціонування окремих держав. На жаль, у сучасному світі довгостроковий мир є поки недосяжною метою міжнародного суспільства, тому завжди гостро стоїть питання підтримання ефективної міжнародної безпеки. З огляду на це, процеси становлення й функціонування всеосяжної системи міжнародної безпеки набувають особливого значення як на регіональному, так і на глобальному рівнях.

На сучасному етапі розвитку суспільства змінилися також суспільно-політичні умови, у яких вирішуються завдання у сфері забезпечення миру та безпеки, адже раніше держава мала чітко розподілені межі своєї діяльності – внутрішню та зовнішню. Із цього випливало, що держава, яка досягала внутрішньої стабільності, зможе відстояти свою позицію на світовій арені. Проте зараз, коли йде бурхливий розвиток інформаційної діяльності, завжди є ризик того, що ця інформація зможе досить швидко зламати внутрішній складник сильної та стабільної держави.

Як бачимо, пройшло досить багато часу після здобуття Україною незалежності, проте окремі процеси, що відбуваються на міжнародній арені, і до сьогодні ставлять під сумнів існування нашої держави на політичній карті світу. Зараз Україна перебуває в умовах складної не тільки міжнародної, а й внутрішньої ситуації. На початку 2014 року відбулися незворотні зміни в системі міжнародної безпеки.

Питання теорії і практики діяльності міжнародних неурядових організацій на глобальному рівні та в Україні від початку їх створення до сьогодні вимірюються великою кількістю наукової літератури. Цілісне уявлення про стан наукового опрацювання проблеми функціонування МНУО дає доробок іноземних і вітчизняних дослідників. Варто виділити напрацювання С. Горбатюка, У. Ільницької, А. Мацко, О. Тарасова, Л. Чернявської, О. Новікової, Т. Бельської, Ф. Фукуями, Дж. Хейдена, Т. Вейса, В. Македовські й інших. Аналіз публікацій засвідчує прагнення науковців до поглибленого вивчення інституційної спроможності МНУО у сфері забезпечення миру та безпеки. Однак додаткового розгляду потребує визначення впливу МНУО на формування стійкої системи міжнародної безпеки в контексті дестабілізуючих процесів світового порядку.

Метою статті є розкриття інституціональної специфіки міжнародних неурядових організацій у сфері забезпечення миру та безпеки.

Перш ніж перейти до розгляду МНУО, які діють у сфері забезпечення миру та безпеки, потрібно визначити сутність термінів «безпека» й «міжнародна безпека».

Щодо дефініції «безпека» універсальне визначення подає Словник суспільних наук UNESCO – «безпека ідентична безпечності й означає відсутність фізичної загрози або охорону перед нею» [1, р. 629]. В українському Політологічному енциклопедичному словнику безпека трактується як «діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення (вивчення), запобігання, послаблення, усунення (ліквідації) і відвернення загрози, здатної згубити їх, позбавити матеріальних і духовних цінностей, завдати невідшкодовних збитків, заблокувати шляхи для прогресивного розвитку» [2, с. 47].

О.А. Делінський зазначає, що в процесі аналізу безпеки доцільно виділити чотири основні підходи: національну, регіональну, міжнародну та глобальну безпеку. Дослідник вважає, що саме відсутність безпосередньої військової загрози є основним критерієм у визначенні всіх видів безпеки [3].

Щодо конкретизації терміна «міжнародна безпека» можемо зазначити, що в *Dictionnaire Diplomatique*, який видає Міжнародна дипломатична академія в Парижі, написано: «Ідея міжнародної безпеки виражає притаманне кожному народу, кожній державі прагнення бути застрахованим на випадок агресії й базується на володінні державою гарантіями того, що вона не буде атакована, а в разі нападу, що отримає негайну та ефективну допомогу зі сторони інших держав» [4, р. 696]. Польський дослідник В. Малендовський вважає, що «міжнародна безпека не є простою сумою національних безпек усіх окремих держав. Вона може проявлятися в тому, що всі члени міжнародної спільноти мають почуття безпеки й, крім того, існують умови, механізми та взаємні відносини, котрі мають забезпечити загальну безпеку» [5, р. 362].

Отже, міжнародна безпека – це взаємозалежність держав у питаннях безпеки, яка зумовлює необхідність міжнародної співпраці. Тобто можемо стверджувати, що одним із ключових завдань діяльності будь-якої держави, беззаперечно, є сфера міжнародної та національної безпеки. Україна сьогодні опинилася в ситуації, коли для забезпечення національної безпеки необхідно шукати нових підходів і нового рівня міждержавної взаємодії.

Розглядаючи розвиток сфери забезпечення миру та безпеки як одне з найпріоритетніших завдань громадянського суспільства, можна впевнено стверджувати, що МНУО сьогодні виконують важливі функції в конфліктних зонах сучасного світу (див. рис. 1).

Роль МНУО у сфері забезпечення миру та безпеки залежить від інституційної специфіки цих організацій. Оскільки ступінь залученості МНУО до питань, які вирішують як внутрішньодержавні, так і міжнародні конфлікти, залежить від змісту діяльності самих неурядових організацій. Доцільно також зазначити, що МНУО беруть участь у вирішенні як внутрішніх конфліктів, так і міждержавних, що дає змогу стверджувати нам про універсальність їхньої діяльності у сфері міжнародної безпеки у двох проявах: внутрішньому та зовнішньому.

Очевидно, що найбільшу зацікавленість у вирішенні проблем, які найбільш дотичні до сфери забезпечення миру та безпеки, у тому числі профілактика, координування, врегулювання конфліктних ситуацій, проявляють МНУО гуманітарного, медичного, правозахисного, екологічного та власне безпекового характеру.

Найбільшою МНУО, що займається гуманітарною діяльністю, є Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ). МКЧХ надано повноваження здійснювати свою діяльність у країнах, що постраждали від збройних конфліктів. МКЧХ присутній у більше ніж 80 країнах, де працює майже 18 000 співробітників, зокрема в Україні – понад 500 осіб у Києві, Слов'янську, Северодонецьку, Маріуполі, Донецьку, Луганську та Одесі.

Натепер в Україні актуальною є проблема дотримання норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) в умовах збройного конфлікту на Донбасі. Оскільки розповсюдження знань про МГП є юридичним обов'язком держави, то Товариство Червоного Хреста України, співпрацюючи зі ЗМІ у сфері розповсюдження знань із МГП, також виконує дуже важливу місію [8].

Окрім найстарішої НУО – МКЧХ, можемо відзначити ще одну гуманітарну та медичну організацію – «Лікарі без кордонів», яка діє в зонах збройних конфліктів і стихійних лих. На відміну від МКЧХ, «Лікарі без кордонів» (MSF) надають допомогу тим, хто її потребує, не лише в періоди військових дій, а й у мирний час. Члени організації працюють у стаціонарних медичних установах, організують масову вакцинацію населення та інші профілактичні заходи, беруть участь в доставці й розподілі гуманітарної допомоги. Останні 15 років «Лікарі без кордонів» працювали в таких конфліктних зонах, як Афганістан, Боснія і Герцеговина, Чечня, Косово, Бурунді, Сирія [9].

Війна на Сході України також не залишилася осторонь без допомоги МНУО «Лікарі без кордонів». Із березня 2015 року «Лікарі без кордонів» працюють у буферній зоні біля Маріуполя, Курахового й Волновахи, створюючи при цьому клініки в занедбаних школах, приватних будинках або на базі наявних медичних установ. Із початку 2017 року організація розпочинає розширювати свої мобільні клініки, і вони зараз функціонують у 28 місцях [10]. Групи MSF пропонують не лише первинну медичну допомогу, а й психологічну підтримку тим, хто живе в зоні конфлікту або поблизу неї, включаючи внутрішньо переміщених осіб. MSF також періодично проводить тренінги з надання екстреної медичної допомоги в лікарнях, де система охорони здоров'я серйозно постраждала через конфлікт в регіоні [9].

«Лікарі без кордонів» продовжують надавати медичну та гуманітарну допомогу в Сирії, але діяльність організації в цій країні серйозно обмежена через відсутність безпеки й перешкоди в доступі до районів, що потребують допомоги. МНУО «Лікарі без кордонів»

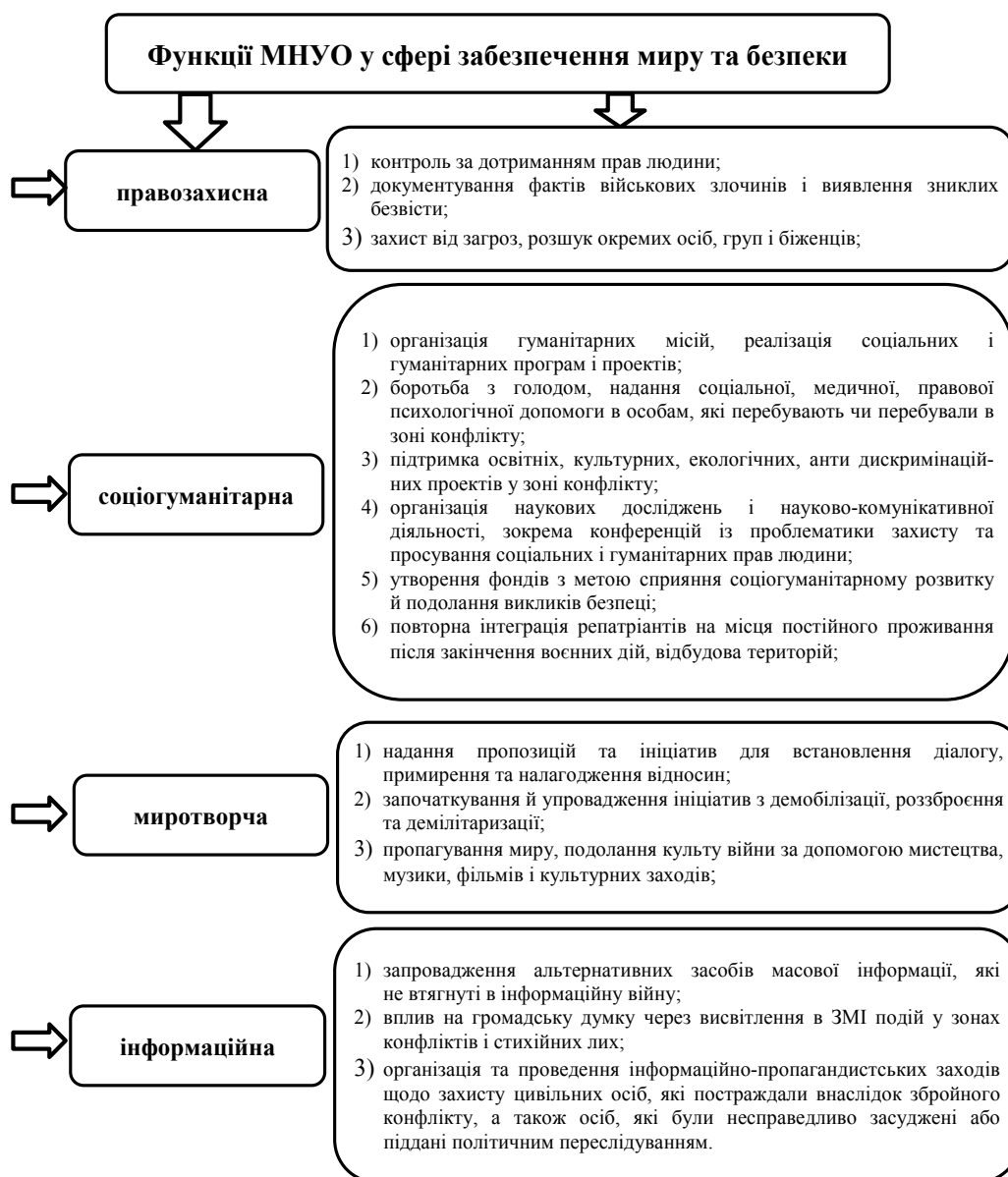

Рис. 1. Функції міжнародних неурядових організацій у сфері забезпечення миру та безпеки

Джерело: складено автором на основі [6, с. 179–187; 7, с. 107–114]

розпочала свою роботу в Сирії в 1977 році. У 2017 році кількість працівників становила 2 881, а витрати на проекти 2017 року – 101 700 000 євро [9].

Щодо ядерної загрози зазначимо, що в 1980 році у Франції в результаті відокремлення від МНУО «Лікарі без кордонів» виникла неурядова організація «Лікарі світу за запобігання ядерній загрозі». Усього за чотири місяці до її складу ввійшли лікарі з 35 країн світу, які зайнялися вивченням медичних наслідків ядерної війни й опублікували в усьому світі інформацію про те, що буде в разі її початку [11].

Аналізуючи сьогоднішні як зовнішні, так і внутрішні виклики та загрози міжнародній безпеці, неможливо оминати надзвичайну важливу роль МНУО, власне безпекового характеру. Серед них чільне місце посідає Міжнародне бюро миру (ІРВ; МБМ) – це безпекова МНУО, яка здійснює свою діяльність у сфері забезпечення миру та безпеки.

МБМ після Другої світової війни, будучи відданим цілям, які зафіксовані в статуті, а саме «сприяти зміцненню миру шляхом зміцнення міжнародного співробітництва та ненасильницьких методів вирішення конфліктів», почало активно сприяти розвитку зв'язків між організаціями, які входили до його складу, зокрема надавало їм підтримку, виступало від їхнього імені в ООН. У Раді з економічних і соціальних питань ООН МБМ має консультативний статус категорії «А». З плином часу, замість конгресів МБМ, стало готувати й фінансувати тематичні конференції, у яких брали участь урядовці, дослідники проблеми миру, експерти з тих чи інших питань, представники різних національних і міжнародних організацій. На конференціях обговорювалися аспекти ненасильства, вимоги до мирної політики, альтернативи до оборони військовими засобами, право на відмову від військової служби, пропозиції про скликання всесвітньої конференції з роззброєння, наслідки атомного бомбардування Хіросіми та Нагасаки.

Доцільно згадати, що в 1910 році МБМ нагороджене Нобелівською премією в галузі миру, що, у свою чергу, допомогло бюро зміцнити своє фінансове становище [12].

У третьому тисячолітті МБМ продовжує здійснювати свою діяльність, зважаючи як на внутрішні, так і на зовнішні виклики безпеці та миру. Бюро проводить конференції, семінари, зустрічі: семінар «Проблеми загальної політики безпеки в Євразії», 23.09–24.09.2019, м. Берлін; Міжнародний день повної ліквідації ядерної зброї, 26.09.2019; NoWar2019 – Шляхи до миру, 05.10.2019, м. Лімерик (Ірландія); CND Conference & IPW Congress – безпека XXI століття: проблеми та рішення, 20.10.2019, м. Лондон [13].

International Alert заснована в 1986 році, щоб допомагати людям знаходити мирне вирішення конфлікту. Відтоді вона допомагає знаходити мирні вирішення конфліктів у більше ніж 30 країнах світу і є однією з провідних світових організацій у сфері забезпечення миру та безпеки. У 2018 році International Alert запустила проекти у 21 країнах і територіях із навчанням, дослідженнями або разовими консультаціями. Загалом реалізовано 93 проекти. Протягом 2018 року МНУО залучила й підтримала 143 404 особи за допомогою діалогу, навчання, адвокації, супроводу й досліджень [14]. International Alert почала працювати на Сході України з 2015 року.

Interpeace створена в 1994 році як «Проект зруйнованих війною суспільств». Це був проект ООН, який мав на меті допомогти міжнародному співтовариству та національним суб'єктам краще реагувати на виклики країнам, які виходять із війни. У цієї організації є 25-річний досвід роботи в Африці, на Близькому Сході, в Азії, Європі та Латинській Америці. Натепер основною програмою Interpeace є створення «Конституції для миру». Ця програма передбачає підтримку процесів вироблення конституції, яка буде вести цивілізацію до більш міцного миру. Програма просуває принципи місцевої відповідальності, інтеграції, гендерної рівності, участі та прозорості. У ній висвітлюються варіанти проце-

су розроблення конституції, щоб цей процес сприяв національному діалогу, досягненню консенсусу, зміцненню соціальної та політичної згуртованості, урегулюванню конфліктів, примиренню і зміцненню демократичних принципів і верховенства права [15].

МНУО Saferworld розпочала своє існування як політично незалежна дослідницька організація в 1989 році в Бристолі (Великобританія). Сьогодні зі штаб-квартирою в Лондоні й присутністю в регіональних і політичних центрах, включаючи Брюссель, Найробі, Відень, Вашингтон, округ Колумбія та Пекін, Saferworld залишається однією з провідних світових організацій у сфері забезпечення миру та безпеки і працює більше ніж у 20 країнах Східної Африки, Центральної Азії, Близького Сходу, Північної Африки, Південної Азії та Південно-Східної Азії. Saferworld підтримує країни та спільноти, життя яких порушено конфліктом, щоб відіграти активну роль у запобіганні насильству й забезпеченні тривалого миру [16].

Наприклад, існує ще Федерація всесвітнього миру (ФВМ) – одна з багатьох МНУО, яка здійснює діяльність у сфері забезпечення миру та безпеки. Місія організації – побудова миру в усьому світі, де всі будуть жити в гармонії, співпраці та загальному добробуті. ФВМ підтримує та пропагує сталий і мирний розвиток глобального суспільства; гендерну рівність; взаєморозуміння між представниками різних культур, конфесій; міцний шлюб та сім'ю; Цілі Розвитку Тисячоліття тощо [17].

Щодо правозахисних НУО найвідомішою у сфері безпеки є «Міжнародна амністія» («Amnesty International»). МНУО «Amnesty International» є глобальним правозахисним рухом, що нараховує близько 7 мільйонів людей, які особисто сприймають несправедливість цього світу. Організація є незалежною від будь-якої політичної ідеології, економічних інтересів чи релігії, а її фінансування здійснюють учасники та благодійники правозахисного руху. Метою «Amnesty International» є боротьба проти порушення прав людини по всьому світу, притягнення винних до відповідальності, зміна репресивних законів, приділяючи при цьому особливу увагу людям, яких посадили в тюрму лише за те, що вони висловили свою думку [18].

Серед МНУО екологічного характеру, що діють у сфері забезпечення миру та безпеки, найбільш відомою є організація «Грінпіс». Вона сформувалася в кінці 60-х роках минулого століття в межах кампанії протесту проти випробувань ядерної зброї. До кінця 1970-х років остаточно склалася структура організації, що діє на мережевих принципах. Головна мета МНУО «Грінпіс» – це захист навколишнього середовища, оскільки конфлікти, навіть із застосуванням лише звичайної зброї, є небезпечними для природи, а зброя масового ураження взагалі несе найвищий ступінь небезпеки. Організація постійно сприяє зниженню конфліктності у світі, адже сама по собі екологічна проблема, несе свої витоки з глобального конфлікту «людство-природа», який значною мірою впливає на сучасну систему міжнародної безпеки та на світову політику загалом [19].

МНУО не лише безпекового, правозахисного, гуманітарного, екологічного характеру здійснюють свою діяльність у сфері забезпечення миру та безпеки у світовій спільноті. Не менш важливу роль відіграють МНУО релігійного характеру. З 1970 року започаткувала свою миротворчу діяльність найбільша у світі міжрелігійна мережа – «Релігії за мир». МНУО «Релігії за мир» виступає за мирне та справедливе співжиття, побудоване на взаємній пошані, на кращому розподілі земних ресурсів за допомогою виховання до миру, діалогу, поширення ідеалів братерства й примирення, виступаючи за роззброєння та співпрацю між народами. МНУО «Релігії за мир» визнана ООН як неурядова організація, яка є вільною від будь-якого політичного й економічного впливу. 20–23 серпня 2019 року в німецькому м. Ліндау відбулася X Всесвітня Асамблея МНУО «Релігії за мир», участь у якій узяло понад 800 релігійних лідерів основних і традиційних релігій світу, молодь і жінки

зі 100 різних країн, а також 100 представників урядів, міжурядових організацій і громадського суспільства. Захід проходив з метою: «Дбати про наше спільне майбутнє. Сприяти добробуту всіх» [20].

Продовжуючи розгляд інституційної специфіки МНУО у сфері забезпечення миру та безпеки, маємо зазначити, що виробництво й торгівля зброєю є однією з найбільших загроз у цій сфері. Світові витрати на озброєння в третьому тисячолітті постійно зростають, зокрема у 2010 році світ витратив на зброю приблизно 1230 млрд. євро. Міжнародне бюро миру оцінює, що річна вартість досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття становить 248 млрд. євро, що приблизно становить 20% від усесвітніх витрат на озброєння [21].

У світі з 2014 році відбулися важливі події, які мають значний вплив на міжнародний порядок, у тому числі на мир і безпеку: війни, конфлікти та напруженість у таких різних регіонах, як Україна, Лівія, Сирія, Палестина, Корейський півострів; зростання агресивного ксенофобського лідерства в багатьох країнах, які захищають та ігнорують насильство, щоб здійснити свої плани; невирішеність багатьох низькоінтенсивних і заморожених конфліктів; потенційне зростання етнічних конфліктів і конфліктів ідентичності; збільшення військових витрат, іноземних військових баз, тероризму, внутрішніх конфліктів, територіальних суперечок, милітаризації й гонки ядерних озброєнь; криза біженців. Усе призводить до загрози функціонування системи міжнародної безпеки, що ґрунтувалася на певному балансі сил, дотриманні принципів міжнародного права, на системі стримувань і противаг. Відбувається процес наростання невпевненості та невідомості в міжнародному середовищі. Отже, проаналізувавши інституційну специфіку МНУО у сфері забезпечення безпеки та миру, ми дійшли висновку, що діяльність світових неурядових організацій здійснює вагомий вплив на формування стійкої системи міжнародної безпеки. МНУО стають рушійною силою, яка об'єднує, мотивує, інтегрує та адаптує світове суспільство до сучасних як зовнішніх, так і внутрішніх викликів і загроз міжнародній безпеці.

Список використаної літератури

1. Gould J.W., Kolb W.L. (red.). A Dictionary of the Social Science. London : Tavistock Publications, 1964. 629 p.
2. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 618 с.
3. Делінський О.А. Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003.
4. Dictionnaire Diplomatique. Paris : Academie Diplomatique Internationale. Т. II. Р. 696.
5. Malendowski Wł., Pokój i bezpieczeństwo międzynarodowe. Stosunki międzynarodowe. Wrocław : Alta2, 2004. 596 s.
6. Бельська Т.В. Діяльність інститутів глобального громадянського суспільства в конфліктних зонах сучасного світу. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 3 (50). С. 179–187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2015_3_31.
7. Горбатюк С.Є. Міжнародні неурядові організації як суб'єкти забезпечення соціогуманітарної безпеки. *Вісник НАДУ при Президентіві України. Серія «Державне управління»*. 2017. № 4. С. 107–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2017_4_16.
8. Основні напрямки та результати діяльності МКЧХ в Україні за квітень 2019 року. URL: http://ua.icrc.org/2019/05/27/icrc-activities-highlights-apr_19-ukr/.
9. Médecins Sans Frontières. URL: <https://www.msf.org/where-we-work>.
10. У зоні АТО розпочала роботу четверга мобільна клініка для надання медичної допомоги в населених пунктах поблизу лінії розмежування – «Лікарі без кордонів». URL: <https://www.censor.net.ua/ua/n456263>.

11. Международный день «Врачи мира – за мир». URL: <https://www.pnp.ru/in-world/mezhdunarodnyu-den-vrachi-mira-za-mir-otmechaetsya-vo-vtornik.html>.
12. International Peace Bureau – Who we Are. URL: <http://www.ipb.org/who-we-are/>.
13. Final Report–2019.IPB. URL: <http://www.ipb.org/yesterdays-news/gdams-2019-final-report/>.
14. Impact International Alert. URL: <https://www.international-alert.org/what-we-do/impact>.
15. Constitution Making for Peace. URL: <https://www.interpeace.org/programme/constitution-making-for-peace-1/>.
16. Conflict and gender sensitivity. URL: <https://www.saferworld.org.uk/conflict-and-gender-sensitivity/conflict-and-gender-sensitivity>.
17. Peace and Security. URL: <http://www.upf.org/peace-and-security>.
18. Amnesty International. What We Do. URL: <https://www.amnesty.org/en/what-we-do/>.
19. Explore – Greenpeace International. URL: <https://www.greenpeace.org/international/explore/>.
20. Всесвітня Асамблея «Релігії за мир». URL: <https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2019-08/rozpochynayetsya-vsesvitnya-asambleya-religiyi-za-myr.html>.
21. Peace and violence. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/peace-and-violence>.

INSTITUTIONAL SPECIFICITY OF INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF PEACE AND SECURITY

Oksana Khar

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Mytropolyta Andriia str., 4, 79013, Lviv, Ukraine*

The institutional peculiarities of international non-governmental organizations in the field of peace and security are analyzed in the article. International security is the interdependence of states in security matters, which necessitates international cooperation. Thus, we can say that one of the key tasks of any state is, undoubtedly, the sphere of international and national security. Today, Ukraine also finds itself in a situation where new approaches and a new level of interstate engagement are needed to ensure national security. Considering the development of peace and security as one of the most important tasks of civil society, can be confidently asserted that INGOs today play important roles in the conflict zones of the modern world. The role of INGOs in the area of peace and security depends on the institutional specificity of these organizations. The degree of involvement of INGOs in matters that resolve both domestic and international conflicts depends on the content of the activities of the non-governmental organizations themselves.

Obviously, the greatest interest in solving the problems most relevant to the field of peace and security, including prevention, coordination, conflict management, is manifested by the humanitarian, medical, human rights, environmental, religious and security-related human rights. In particular, the article clarifies the role of the International Committee of the Red Cross, the largest NGO for humanitarian work in countries affected by armed conflict. The next major of the NGOs is Doctors Without Borders, which operates in areas of armed conflict and natural disasters. The activity of the exclusively secure NGO – the International Bureau of Peace is analyzed. It is also examined the activities of INGOs, which occupy a dense place in securing international peace, in particular: International Alert, Interpeace, Saferworld, Federation of World Peace, Amnesty International, Greenpeace, Religions for Peace. The analysis of the activities of the INGOs identified their institutional capacity in the field of peace and security and their influence on the formation of a sustainable international security system in the context of destabilizing processes of the world order.

Key words: international non-governmental organization, international security, conflict, International Committee of the Red Cross, Doctors Without Borders.

УДК 321

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.16>

ПОЛІТИЧНИЙ СКЛАДНИК ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ В УКРАЇНІ

Алла Юрченко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет,
кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Одним із найбільш складних і дискусійних питань судової реформи стало питання створення Антикорупційного суду в Україні. Численні голосування, близько двох тисяч правок, переговори з міжнародними партнерами й організаціями, політичні суперечки та експертні дискусії – 7 червня 2018 року Верховною Радою прийнято Закон України «Про Вищий антикорупційний суд», який ініціював створення нового антикорупційного органу – Вищого антикорупційного суду. У статті проаналізовано політичні складники інституціоналізації Вищого антикорупційного суду в Україні; здійснено аналіз положень Закону України «Про Вищий антикорупційний суд», засад організації та діяльності Вищого антикорупційного суду. Розглянуто зміст повноважень, функцій і завдань спеціалізованого суду в системі судоустрою України; автор досліджує особливості формування кадрового потенціалу суду, аналізуючи спеціальні вимоги до кандидатів на зайняття посади судді Вищого антикорупційного суду й указуючи на недопустимість політичних впливів і залежності. Розглянуто питання щодо діяльності Громадської ради міжнародних експертів і моніторингу доброчесності суддів Вищого антикорупційного суду задля унеможливлення політичного тиску під час проведення конкурсу до Вищого антикорупційного суду. Проаналізовано умови та результати проведення перших конкурсів на зайняття вакантних посад Вищого антикорупційного суду задля запуску роботи суду, матеріали й досье кандидатів, які взяли участь у конкурсі. Крім цього, у статті подається актуальна інформація щодо перших результатів роботи Вищого антикорупційного суду, кадрового наповнення суду, кількості клопотань, скарг і заяв до першої інстанції Вищого антикорупційного суду, кримінальних проваджень та апеляційних скарг до Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду. Автор вивчає актуальні питання щодо розвитку та майбутньої розбудови антикорупційних судів в Україні, ураховуючи міжнародний досвід створення й функціонування антикорупційних судів. Визначено роль і місце в системі антикорупційних органів України. Отже, метою статті є аналіз політико-правових особливостей створення та функціонування Вищого антикорупційного суду в Україні, аналіз міжнародного досвіду функціонування антикорупційних судів. Методами, використаними під час написання статті, були метод компаративного аналізу, методи теоретичного узагальнення, аналізу й синтезу, а також структурно-функціональний метод.

Ключові слова: корупція, антикорупційний суд, міжнародний досвід, протидія корупції, антикорупційне законодавство.

Ухвалення Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» стало кульмінацією тривалого політичного та законодавчого процесів. Питання інституціоналізації Вищого антикорупційного суду (ВАКС) у рамках судової реформи було одним із найгостріших та обговорюваних протягом останніх років, поява якого передбачена ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016. Проте, аби система запрацювала повноцінно, Верховна Рада України мала ухвалити окремий закон про створення та принципи роботи антикорупційного суду. Саме тут виникали проблеми й розбіжності в поглядах серед

політиків, експертів і високопородовців щодо взагалі доцільності створення відокремленої системи судів, які займатимуться корупційними справами. Варто наголосити, що створення спеціалізованого антикорупційного суду було одним із зобов'язань, які Україна взяла на себе перед міжнародними партнерами – Європейським Союзом і Міжнародним валютним фондом.

«Вищий спеціалізований антикорупційний суд повинен бути створений як незалежна і окрема установа від існуючої структури судової влади. І навпаки, впровадження цього суду в існуючу структуру судової влади через призначення спеціалізованих суддів у всіх загальних місцевих судах, апеляційних та верховних судах не може бути виправданим чи застосованим на практиці з огляду на чинне законодавство та міжнародні зобов'язання України щодо створення спеціалізованого антикорупційного суду», – ішлося в офіційному коментарі ЄС [12].

Венеціанська Комісія також підтримувала принципове рішення про створення окремого антикорупційного суду, враховуючи те що корупція є «ключовою проблемою» в Україні, і пізніше надавала висновки щодо законопроектів про створення системи антикорупційного судочинства. Президент Венеціанської комісії Джованні Букіккіо заявляв, що створення спеціалізованого антикорупційного суду є необхідною умовою подолання корупції та відновлення довіри до судової системи України [14].

Про важливість створення антикорупційного суду неодноразово наголошували лідери та представники громадського сектору. У грудні 2016 року група громадських діячів звернулася до Президента України Петра Порошенка щодо необхідності створення повноцінної системи незалежних антикорупційних судів.

«Ми, підписанти цього листа, наполягаємо на терміновому створенні повноцінної системи незалежних антикорупційних судів, а не лише Вищого антикорупційного суду, як це передбачено Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Цим судам належить розглядати антикорупційні справи по суті, давати згоду на проведення відповідних слідчих дій на клопотання Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП). Автономія майбутньої системи незалежних антикорупційних судів має бути чітко визначеною й законодавчо закріпленою, їх повноцінне фінансування – забезпечене захищеною статтею державного бюджету. Держава повинна гарантувати спеціальну охорону і надійний захист антикорупційних суддів та їх родин», – підкреслювалося у зверненні.

Поряд із цим не можна не звернути увагу на те, що питання створення суду має багато критики. Фактично суспільство та експертне середовище поділилося на прихильників створення спеціалізованого суду і противників формування такого інституту. Процес створення антикорупційного суду мав із самого початку чіткий політичний характер. Досить велика кількість суддів і політиків різного рангу, висловлюючи позицію проти, називали цей суд «зайвою ланкою». «Це неправильний шлях для розгляду спеціальної категорії справ – створювати спеціальні суди. Так можна далеко зайти. Тоді давайте будемо створювати спеціальні суди для розгляду конкретних справ... Необхідності в цьому просто немає. Судова система досить велика, цілком здатна забезпечити розгляд усіх категорій справ. У Європі антикорупційні суди є в Словаччині, Болгарії та Сербії. І в цих країнах констатують, що їх створення свого часу було помилкою. Це було невиправдано, вони нині незайняті» [11; 13].

Утім про доцільність створення й ефективність нового антикорупційного органу можна буде говорити лише після отримання й аналізу перших результатів здійснення антикорупційного правосуддя.

Сьогодні ж активно триває процес інституційного та правового оформлення діяльності Вищого антикорупційного суду в Україні. Зокрема, продовжується формування кадрового потенціалу органу, відбулися конкурси на посади суддів до спеціалізованого суду, запустився процес розгляду справ.

Сьогодні існує значна кількість вітчизняних досліджень учених-теоретиків і зарубіжних науковців, праці яких присвячені проблемі корупції, таких як Ю. Бусол, М. Мельник, В. Тимошенко, М. Хавронюк, Є. Невмержицький, О. Сердюк, О. Терешук, В. Фесенко, Ф. Шульженко та ін. Однак питання функціонування антикорупційного суду й досі залишається недостатньо вивченим на науковому рівні. Стаття ґрунтується на положеннях чинного законодавства України, експертних матеріалах, заявах, висновках і рекомендаціях міжнародних організацій, доповідях аналітичних центрів і громадських організацій.

Метою наукової статті є аналіз політико-правових передумов створення та початку функціонування Вищого антикорупційного суду в Україні.

Першим кроком і мотивацією для створення антикорупційних судових систем є нагальна необхідність підвищити ефективність судочинства в антикорупційному полі. У країнах перехідного типу з нестабільним політичним середовищем і слабким економічним розвитком судова система починає «провисати». При цьому справи з корупційним складником страждають насамперед, адже розгляд може тривати роками, супроводжуючись здійсненням тиску на свідків, підкупамі, підrobкою доказів, утечею підозрюваних, політичною грою. Усе це нівелює довіру громадян до судової системи та інституту влади в країні загалом.

Метою створення спеціалізованих антикорупційних судів є розгляд справ безстороннім і незалежним судом, вільним від корупції та впливу політиків або інших впливових осіб.

Щодо створення антикорупційного суду в Україні, то вперше питання створення такого інституту постало в рекомендаціях Організації економічного співробітництва та розвитку як частина процесу реформації загалом. Це мало ізолювати справи НАБУ від звичайних судів, урахувавши високий рівень їх корумпованості й втрати довіри до старої судової системи. Отже, саме проблематика суддівської доброчесності стала рушійною силою для створення нової судової інституції в Україні.

Політична декларація створення антикорупційного суду ставилася перед українською владою як гостра вимога співпраці України з Міжнародним валютним фондом, міжнародною спільнотою та Європейським Союзом, але, з іншого боку, суспільство також формувало політичний порядок денний, де корупція визначалася найгострішою суспільно-політичною проблемою, що зумовлювало необхідність дієвих кроків у боротьбі з нею.

Прийняттю остаточного варіанта Проекту Закону України «Про Вищий антикорупційний суд України» передували тривалі суперечки щодо зареєстрованих альтернативних законопроектів, політичні маніпуляції та гостра критика з боку певної політичної групи акторів доцільності створення спеціалізованого суду.

До Верховної Ради України було подано два законопроекти. У висновку Венеціанської Комісії [ВК] повідомлялося, що Законопроект «Про антикорупційні суди», який підготовлений групою експертів і зареєстрований за підписами Єврооптимістів на чолі з Єгором Соболевим «є гарною основою» для створення Вищого спеціалізованого антикорупційного суду. Експерти комісії наголосили, що потрібно зберегти основні положення цього Проекту Закону, зокрема про створення в Україні Вищого антикорупційного суду та апеляційної інстанції, судді яких мають бездоганну репутацію та яких обирають на конкурсній основі, про те, що міжнародні організації й донори, які підтримують боротьбу

з корупцією в Україні, повинні відіграти головну роль в органі з відбору суддів антикорупційного суду, а юрисдикція антикорупційного суду й відповідної апеляційної інстанції має відповідати юрисдикції Національного антикорупційного бюро та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури [12; 11; 13].

У комісії зазначили, що потрібно ввести додаткові «захисні механізми для забезпечення незалежної процедури призначення суддів від виконавчої і законодавчої влади». Водночас Венеціанська Комісія аналізувала альтернативний Законопроект, запропонований Блоком Петра Порошенка.

Варто одразу відзначити, що Президент Петро Порошенко у вересні 2017 року в промові на форумі Yalta European Strategy, визнав: він виступає проти створення окремого суду для розгляду корупційних справ, обґрунтовуючи позицію тим, що в країнах ЄС таких судів немає, а отже, і нам він не потрібен. «У кого в країні є антикорупційні суди? Може, у Франції, чи в Польщі, у Швеції, в Німеччині? Чи, може, в США є? Немає... А де існує антикорупційний суд?.. У Кенії, наприклад, в Уганді, в Малайзії. Можливо, причина не в назві, а в довірі, функціонуванні та професійності судової системи?» [11; 13].

Як альтернативу окремій системі антикорупційних судів П. Порошенко тоді запропонував створити антикорупційні палати в чинних судах. Його підтримали колишній прем'єр-міністр і Генеральний прокурор під час YES. Саме ця позиція відображена в Законопроекті, поданому від президентської партії. Цей Проект пропонував створення не окремого антикорупційного суду, а антикорупційних палат у судах загальної юрисдикції. Цей Проект Закону Венеціанська Комісія піддала жорсткій критиці, повідомивши українську сторону про небажаність його ухвалення. «Проект суперечить законодавству України та й міжнародним зобов'язанням» [4; 11; 12].

Така позиція перших осіб держави викликала гостру критику міжнародних партнерів і політиків.

В інтерв'ю «Європейській правді» з Президентом посперечався британський міністер Алан Дункан, який зазначив, що Британія також хотіла б побачити створення антикорупційного суду, це було б ще одним кроком у реформах. У Британії немає антикорупційного суду: «Немає, бо в нас немає схожих проблем із корупцією, як в Україні, чи не так?» [13]. Колишній держсекретар США Джон Керрі теж висловив позицію, що Президент Порошенко неправий у публічній позиції щодо антикорупційного суду. «Я хочу відповісти тим, що у нас кожен суд – антикорупційний» [13]. «І спецпрокурор зараз розслідує справу щодо президента», – наголосив Керрі. Конференційна зала зустріла ці слова оплесками. Екс-держсекретар також підкреслив, що для України питання протидії корупції лишається ключовим для подальшого розвитку.

Голова Антикорупційної ініціативи Європейського Союзу Е. Ткешелашвілі [10; 11; 13] переконана, що основним принципом створення антикорупційних судів має бути прозорий і ретельний процес добору суддів із залученням громадськості та представників міжнародних партнерів України. Відсутність спеціалізованого антикорупційного суду зводить нанівець результативність двох новостворених антикорупційних органів – НАБУ й САП. Із десятків справ, які НАБУ передало до судів із початку 2016 року, вироки є лише за кількома [2].

Марі Йованович, колишній посол США в Україні, неодноразово у виступах та інтерв'ю наголошувала на необхідності запуску антикорупційного суду в Україні й повної підтримки США цього процесу: «Протягом останніх п'яти років відбулося дуже багато реформ. Але, на мою думку, важко сперечатися, що боротьба з корупцією – це реформа, за яку український народ найтяжче боровся й чекав найдовше» [12].

Згодом, після численних переговорів і дискусій, Президент пообіцяв унести до Верховної Ради України законопроект про створення такого суду, шойно той буде погоджений фракціями парламенту. Європейський Союз привітав наміри Президента, висловивши готовність надати українській владі підтримку у створенні Вищого спеціалізованого антикорупційного суду, який би відповідав висновку Венеціанської Комісії. «Незалежність, цілісність і професіоналізм усіх суддів, які будуть призначатися в антикорупційний суд, матимуть вирішальне значення для відновлення довіри громадськості до влади, і ЄС готовий сприяти прозорості процесу відбору суддів у разі необхідності», – заявили в ЄС [11].

22 грудня 2017 року Петро Порошенко вніс до Верховної Ради України Законопроект «Про Вищий антикорупційний суд» № 7440 як невідкладний. Однак довгоочікуваний документ розкритикували всі без винятку профільні організації, включаючи Центр протидії корупції, «Реанімаційний пакет реформ» і Transparency International Україна, оскільки перша редакція Законопроекту повністю ігнорувала ключові рекомендації Венеціанської Комісії.

Венеціанська Комісія у висновках запропонувала Україні дві моделі – створення спеціального органу для відбору антикорупційних суддів, частину членів якого номінуватиме Вища кваліфікаційна комісія суддів [ВККС), а іншу частину – міжнародні донори, або шляхом тимчасового включення експертів, рекомендованих міжнародниками, як ad hoc членів до ВККС. Та в кожному з варіантів – це підкреслює перший же пункт висновку ВК – міжнародні номінанти повинні мати вирішальну роль (crucial role) у доборі антикорупційних суддів [12]. ВК наголосила, що потрібен механізм, де члени відбіркової комісії, делеговані донорами, мали б блокуючий пакет голосів під час визначення переможців конкурсу.

Президентський Законопроект ігнорував цю пораду й пропонував механізм – створення громадської ради з міжнародних експертів, яка матиме лише дорадчу роль. Негативні висновки такої ради міжнародників будуть ігноруватися, якщо таке рішення підтримають дві третини [11 із 16) членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Саме за такою схемою раніше провалено оновлення Верховного Суду [11; 12].

Голова місії МВФ направив лист до голови Адміністрації Президента України, Прем'єр-міністру, спікеру ВРУ та представникам уряду. У листі зазначено, що Проект Закону про Вищий антикорупційний суд порушує зобов'язання України перед міжнародними партнерами. Євросоюз також офіційно виступив із критикою на адресу Банкової через те, що Президент подав Законопроект про Антикорупційний суд, який суперечить обіцянкам Києва та рекомендаціям Венеціанської Комісії.

«Основні положення Проекту не відповідають рекомендаціям Венеціанської Комісії. Важливо, щоб ці питання були переглянуті, і ЄС доносить цей сигнал українській владі», – наголосили в Брюсселі [11].

Речник Євросоюзу підкреслив, що створення ВАКС відповідно до зобов'язань України необхідне також для виконання безвізових вимог.

Крім цього, Директор Світового банку, відповідальний за український напрям, також надіслав лист до Верховної Ради України, у якому попередила про неприпустимість ухвалення закону про Антикорупційний суд у редакції, запропонованій Президентом: «... законопроект потребує перегляду норм, які перераховані нижче, щоб він відповідав рекомендаціям Венеціанської Комісії та задовольняв вимогам Світового банку про надання гарантій на суму близько \$800 млн на підтримку ключових реформ в Україні» [11].

Ключовими вимогами міжнародних партнерів стала зміна запропонованого розмежування повноважень між українськими судами, тобто підсудності антикорупційного суду. «Ми наполегливо рекомендуємо привести юрисдикцію АКС у відповідність до юрисдикції

НАБУ й САП», – ідеться в листі Світового банку. Міжнародний фонд теж наголошував, що ВАКС має бути зосереджений лише на справах, які пов'язані з корупцією.

Друга вимога Світового банку – зміна кваліфікаційних вимог до суддів ВАКС: «Законопроект установлює широкі та нереалістичні вимоги для кандидатів, які бажають працювати судьями ВАКС... Це призведе до суттєвого зменшення конкурсу на ці посади». Передусім ідеться про нереальну вимогу щодо досвіду роботи одночасно в Україні та в міжнародних антикорупційних організаціях чи судових органах [11].

Подібну критику щодо відбору кандидатів висловлювала група «Реанімаційний пакет реформ». «Законопроект установлює такі вимоги до кандидатів на посади антикорупційних суддів, за яких сформувати суд буде практично неможливо. Так, на додачу до суддівського, адвокатського або наукового досвіду, кожен кандидат до Вищого антикорупційного суду повинен також мати «значний досвід професійної діяльності у сфері права з питань протидії корупції у міжнародних організаціях або міжнародних судових органах». Осіб, що мають такий досвід, одиниці», – зазначено в заяві РПР [10].

Третя вимога – громадській раді має бути надане право вето кандидатури недобросовісних претендентів на роботу судьями ВАКС, замість нині передбаченої для них дорадчої ролі. «Їхня дорадча роль підірве довіру, яку міжнародні партнери могли б надати процесу відбору».

Петро Порошенко в січні 2018 року на «Українському сніданку» в Давосі запевнив світову політичну еліту, представників ключових міжнародних організацій у тому числі, котрі є українськими партнерами та надають фінансову допомогу, що Україна продовжує працювати над «президентським» Законопроектом «Про Вищий антикорупційний суд» разом із міжнародними партнерами, ураховуючи позиції різних сторін [9].

Так, 7 червня 2018 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Вищий антикорупційний Суд» № 7440 [1], яким визначаються засади організації та діяльності Вищого антикорупційного суду, повноваження та спеціальні вимоги до суддів цього суду й гарантії їхньої діяльності.

Під час фінального голосування спікер ВРУ зазначив, що під час розгляду в сесійній залі найсуперечливіших правок, які стосуються Громадської ради міжнародних експертів, «було знайдено формулу» [5], що теж повністю відповідає рекомендаціям Венеціанської Комісії.

У серпні 2019 року Президент Володимир Зеленський уніс до Верховної Ради України Законопроект про внесення змін до Закону України про Вищий антикорупційний суд, відповідно до якого цей Суд має зосередитися виключно на справах про топ-корупцію. Тобто уточнюється підсудність Антикорупційного суду, а саме: суд розглядатиме кримінальні провадження, у яких досудове розслідування здійснюється або здійснювалося детективами НАБУ й закінчено прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури [2].

Отже, Вищий антикорупційний суд є постійно діючим вищим спеціалізованим судом у системі судоустрою України. Згідно з ухваленим Законом, до повноважень спеціалізованого суду належить: 1) здійснення правосуддя як суд першої й апеляційної інстанцій у кримінальних провадженнях щодо злочинів, зарахованих до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках і порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях; 2) аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику в кримінальних провадженнях, зарахованих до його підсудності, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд і надає йому пропозиції до висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються організації й діяльності

Вищого антикорупційного суду, спеціальних вимог до суддів цього суду та гарантій їхньої діяльності, а також оприлюднює їх на своєму офіційному вебсайті [1].

Підсудність Антикорупційного суду або, іншими словами, спеціалізація суду визначена Кримінальним кодексом України та Кримінальним процесуальним кодексом України. Вищому антикорупційному суду підсудні кримінальні провадження стосовно корупційних злочинів. Наприклад, до таких злочинів зараховано зловживання владою або службовим становищем; незаконне збагачення; видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету; нецільове використання бюджетних коштів; привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; декларування недостовірної інформації тощо.

Також варто зацентувати увагу на спеціальні вимоги щодо професійного досвіду, які визначаються Законом [1], до кандидатів на посаду Вищого антикорупційного суду:

- 1) стаж роботи на посаді судді – не менше ніж п'ять років;
- 2) науковий ступінь у сфері права і стаж наукової роботи у сфері права – щонайменше сім років;
- 3) досвід професійної діяльності адвоката – щонайменше сім років;
- 4) сукупний стаж [досвід] вищезазначеної діяльності – щонайменше сім років.

Що стосується загальних вимог, то на посаду судді може бути призначений: 1) громадянин України, 2) не молодший тридцяти й не старший шістдесяти п'яти років, 3) який має вищу юридичну освіту, 4) є компетентним і добросовісним, 5) володіє державною мовою.

Також профільним законом встановлено спеціальні обмеження для кандидатів на посади суддів ВАКС [1]. Зокрема, суддею ВАКС не може бути призначена особа, яка упродовж останніх десяти років працювала в органах прокуратури, внутрішніх справ, Службі безпеки України, Національному антикорупційному бюро України, Національному агентстві з питань запобігання корупції тощо; яка обіймала політичні посади, мала представницький мандат; відомості про яку внесені до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення; яка входила до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, відомості про яку внесені до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення; яка була членом ВККС або Вищої ради юстиції до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» тощо.

Такі обмеження зумовлені особливим характером справ, зарахованих до підсудності ВАКС. Водночас для суддів Верховного Суду, які переглядатимуть рішення ВАКС у касаційному порядку, таких обмежень не встановлено.

Свою офіційну роботу Антикорупційний суд розпочав 5 вересня 2019 року. Кандидати проходили кілька етапів оцінювання та відбору за участі ради іноземних експертів, яка фактично отримала право вето на відсів «недобросовісних» кандидатів. Міжнародні експерти на останніх етапах відбору відсіяли 42 претенденти, щодо яких були застереження про добросовісність, репутацію і статки. Загалом до ВАКС подали документи 342 кандидати, з них 45% – судді, 34% – адвокати, 14% – науковці. Решта має сукупний стаж. До іспитів допустили 270 кандидатів [4]. «Мені не відомо про жодну іншу країну у світі, яка б була настільки прозорою в цьому аспекті, як Україна. Лише подумайте про це – ми ставили запитання чинним суддям про їхнє майно, декларації, податкові справи. І все це можна подивитися на Youtube», – прокоментував цей процес колишній суддя Верховного Суду Великої Британії та голова Громадської ради міжнародних експертів Сер Ентоні Хупер [8].

Варто відзначити, що задля зменшення ризиків політизації процесу інституціоналізації Вищого антикорупційного суду є необхідність у розробленні нових нормативно-пра-

вових документів для усунення законодавчих колізій. Зокрема, мова йде про таке: згідно з оновленою Конституцією, Президент призначає на посаду судді, але не переводить чинних суддів з однієї посади на іншу [оскільки право переводити суддів на посади в інших судах він утратив у вересні 2018 року). Тобто Президент України уповноважений призначити на посаду судді лише науковців та адвокатів, які перемогли в конкурсі. Натомість Вища рада правосуддя повинна перевести на посади суддів переможців з числа суддів, адже вони вже є на посаді судді і склали присягу [4].

Серед переможців конкурсу до ВАКС є діючі судді. У майбутньому це може поставити під сумнів законність перебування цих осіб на посадах, адже повторне призначення чинних суддів на посаду судді Президентом здійснено усупереч Конституції й суперечить тезі, що політичні органи усунуті від вирішення питань щодо суддівської кар'єри та впливу на долю судді. Ці та інші колізії можуть призвести до делегімізації Вищого антикорупційного суду як інституції.

Крім цього, поки триває процес повноцінного запуску й інституційного оформлення інституції, є ризик початкового перевантаження суду корупційними справами, поки громадськість очікує швидких показових процесів, журналісти – гучних подій, якими можна зацікавити цю ж громадськість, а професійні учасники часто намагаються використати й тих, й інших для забезпечення позитивного результату своєї позиції. А суд просто системно виконує покладені на нього завдання і здійснює правосуддя. «Формування довіри населення – це тривалий і складний процес», – зазначила суддя-спікер Вищого антикорупційного суду [8].

Отже, Антикорупційний суд – це єдиний судовий орган, який здійснює правосуддя в частині покарання корупційних злочинів, фактично є завершальною ланкою в боротьбі з корупцією в Україні, у визнанні винних і притягненні до відповідальності. Незважаючи на численні супротиви, відсутність політичної волі, небажання українських політиків і вищих посадових осіб, процес формування антикорупційного суду був розпочатий. Сьогодні в Україні прийнято закон, який регулює порядок створення та діяльність Вищого антикорупційного суду, також триває процес інституційного оформлення спеціалізованого суду. До формування ВАКС уперше в історії судової системи України залучалися міжнародні експерти, які наділені можливістю дискваліфікувати з конкурсу кандидатів, щодо яких у них виникли обґрунтовані сумніви в доброчесності й професійності. Цей досвід є унікальним не лише в Україні, а й у світі. Об'єктивну оцінку результатів та ефективності роботи Антикорупційного суду можна буде отримати лише в майбутньому, здійснивши системний аналіз результатів правосуддя й оцінивши інституційну спроможність і стійкість антикорупційного судового органу.

Список використаної літератури

1. Вищий антикорупційний суд : Закон України. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19>.
2. Проект Закону про внесення зміни до Закону України «Про Вищий антикорупційний суд [щодо початку роботи суду)». 2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66140.
3. Звіт про формування Вищого антикорупційного суду: як з 3343 кандидатів відібрали 38 суддів. Democracy Justice Reforms. 2019. URL: <https://dejure.foundation/news/formyvannia-antykorsudu-vysnovky-ta-uroky-na-maibutne>.
4. Звіт про роботу парламентаріїв. Чесно. 2019. URL: <http://spravedlyvist.tilda.ws/vru2018>.
5. Про запобігання корупції : Закон України. Київ, 2016. 76 с.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Харків : Право, 2018. 364 с.
7. Поле битви: як запускали Антикорупційний суд. 2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/pole-bitvi-yak-zapuskali-antikorupciynij-sud>.
8. Україна в Давосі: «Українськиц сніданок», МФВ і газ. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28998687.html>.
9. Громадськість закликає Президента відкликати законопроект про антикорупційний суд, який суперечить висновку Венеційської комісії. 2017. URL: <https://gpr.org.ua/news/hromadskist-zaklykaє-prezydenta-vidklykaty-zakonoproekt-pro-antikorupciynij-sud-yaku-j-superechyt-vysnovku-venetsijskoji-komisiji/>.
10. Світовий банк теж висунув вимоги щодо Антикорупційного суду, на кону 800 \$ млн. 2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/01/16/7076165/>.
11. Ігри довкола Антикорупційного суду: що заховано в законопроекті Порошенка. 2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/01/3/7075659/>.
12. Загроза з Венеції: хто переконав Порошенка підтримати ідею антикорупційного суду. 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/5/7071872/>.
13. Opinion on the Draft Law on Anticorruption Courts and on the Draft Law on Amendments to the Law on the Judicial System and the Status of Judges [concerning the introduction of mandatory specialisation of judges on the consideration of corruption and corruption-related offences] adopted by the Venice Commission at its 112th Plenary Session [Venice, 6–7 October 2017]. 2017. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\[2017\]020-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD[2017]020-e).

THE POLITICAL COMPONENT OF THE INSTITUTIONALIZATION OF THE HIGH ANTICORRUPTION COURT IN UKRAINE

Alla Yurchenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy,
Department of Political Science
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

One of the most complex and debatable issues of judicial reform has been the creation of the High Anti-Corruption Court in Ukraine with numerous votes in the parliament, nearly two thousand amendments, negotiations with international partners and organizations, political disputes and expert discussions. Parliament adopted the final version of this law on 7 June 2018. The law on the High Anti-Corruption Court of Ukraine came into force on 14 June 2018. Ukrainian President Petro Poroshenko signed the law “On the Establishment of the High Anti-Corruption Court” on 26 June 2018. The article conducts analysis of the political and legal basics of establishment and operation of the High Anti-Corruption Court in Ukraine; made analysis of provisions of the the Law “On the Establishment of the High Anti-Corruption Court”, principles of organization and functioning of the High Anti-Corruption Court. The content of powers, tasks and functions of the specialized court in the judicial system of Ukraine are considered; the author explores the peculiarities of the court's staffing capacity, the procedure for holding the position in High Anti-Corruption Court and special requirements for candidates. Issues regarding the activities of the Public Council of International Experts [PCIE) and the monitoring of the integrity of judges of the High Anti-Corruption Court are considered. The conditions and results of holding the first vacancies for the positions on Higher Anti-Corruption Court for launching the work of the court, the materials and the dossier of the candidates who participated in the competition are analyzed. In addition, the article provides up-to-date information about results of the first 100 days of the High Anti-Corruption Court, staffing of the court, the number of petitions, complaints and applications to the first instance of the High Anti-corruption Court, criminal proceedings and appeals to Appeals Chamber. The author examines topical issues of developmenting and future con-

structioning of anti-corruption courts in Ukraine, taking into the international experience functioning of anti-corruption courts. The role and place in the system of anti-corruption bodies of Ukraine is determined. Therefore, the purpose of the article is to analyze the political and legal peculiarities of the functioning and activiting of the High Anti-Corruption Court in Ukraine, to analyze the international experience of functioning of anti-corruption courts. The methods used in the article: the method of comparative analysis, methods of theoretical generalization, analysis and synthesis, as well as the structural-functional method.

Key words: corruption, anticorruption court, international experience, fight against corruption, anti-corruption legislation.

НОТАТКИ